

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.419>

<https://orcid.org/0000-0003-3712-8561>

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Laurynas Peluritis

Ola ir dvi saulės.
Filosofija sovietų Lietuvoje (1944–1986).
Institucijos, asmenybės, idėjos

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
Istorija ir archeologija (H 005)

VILNIUS 2022

Disertacija rengta 2017–2021 metais Vilniaus universiteto Istorijos fakultete.

Mokslinis vadovas – doc. dr. Nerijus Šepetys (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Gynimo taryba:

Pirmininkas – doc. dr. Aurimas Švedas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Nariai:

dr. Marius Ėmužis (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

dr. Naglis Kardelis (Lietuvos kultūros tyrimų institutas, humanitariniai mokslai, filosofija – H 001),

dr. Valdemaras Klumbys (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005),

doc. dr. Nerija Putinaitė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filosofija – H 001).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje 2022 m. gruodžio mėn. 16 d. 16 val. Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto 211 auditorijoje. Adresas: Universiteto g. 7, Vilnius, Lietuva, tel. +3702687280; el. paštas if@if.vu.lt

Disertaciją galima peržiūrėti Lietuvos istorijos instituto ir Vilniaus universiteto bibliotekose ir VU interneto svetainėje adresu:

<https://www.vu.lt/naujienos/ivykiu-kalendorius>

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.419>

<https://orcid.org/0000-0003-3712-8561>

VILNIUS UNIVERSITY
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

Laurynas Peluritis

The Cave and Two Suns.
Philosophy in Soviet Lithuania (1944–
1986). Institutions, Personalities, Ideas

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities
History and Archaeology (H 005)

VILNIUS 2022

The dissertation was prepared between 2017 and 2021 at the Faculty of History of Vilnius University.

Academic supervisor –

Doc. Dr. Nerijus Šepetyš (Faculty of History, Vilnius University, Humanities, History and Archaeology – H 005).

This doctoral dissertation will be defended in a public meeting of the Dissertation Defence Panel:

Chairman – Doc. Dr. Aurimas Švedas (Vilniaus University, Humanities, History and Archaeology – H 005).

Members:

Dr. Marius Ėmužis (Vilniaus University, Humanities, History and Archaeology – H 005),

Dr. Naglis Kardelis (Lithuanian Culture Research Institute, Humanities, Philosophy – H 001),

Dr. Valdemaras Klumbys (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archaeology – H 005),

Doc. Dr. Nerija Putinaitė (Vilniaus University, Humanities, Philosophy – H 001).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 16:00 on 16 December 2022 in meeting room 211 of the Faculty of History, Vilnius University.

Address: Universiteto st. 7, Vilnius, Lithuania,

Tel. +370 2687280; e-mail: if@if.vu.lt

The text of this dissertation can be accessed at the libraries of the Lithuanian Institute of History and Vilnius University, as well as on the website of Vilnius University:

www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius

TURINYS

ĮVADAS.....	8
1. REKONSTRUOTI OLA: PRIEIGOS, ATSPAROS IR KLIŪTYS.....	36
1.1. Marksizmo kaip teorijos ir ideologijos problema	36
1.2. Sovietinė ideologija ir jos pretenzijos į mokslškumą.....	40
1.3. Sovietinis marksizmas kaip filosofija, ideologija ir praktika.....	45
1.4. Filosofas ir ideologas kaip veikėjai ir du kultūriniai tipai.....	48
2. GILYN Į OLA: FILOSOFIJOS INSTITUCIJŲ FORMAVIMASIS IR IDEOLOGINIO DISKURSO DIEGIMAS Į LIETUVOS AUKŠTĄSIAS MOKYKLAS 1944–1956 M.....	54
2.1. Mokslo ir studijų institucijų perėmimas ir kūrimas	58
2.2. Marksizmo-leninizmo diegimas pokario akademijoje: Vilniaus Valstybinio universiteto atvejis	65
2.3. Filosofinės literatūros kontrolė ir ideologinių tekstų diseminacija	72
2.4. „Naujoji norma“: stalinizmo transformacijos ir filosofija olos kertėse 76	
3. GYVENIMAS OLOJE: SVARBIAUSIOS INSTITUCIJOS IR DISKURSO TRANSFORMACIJA 1956–1967 M.....	87
3.1. Destalinizacija, nauji sovietinio marksizmo pavidalai ir filosofijos dinamika VVU	91
3.2. Filosofai ir ideologai viešajame gyvenime – „Žinijos“ draugijos atvejis 99	
3.3. LSSR MA transformacijos 1955–1967 m. ir institucinis filosofijos įtraukimas.....	103
4. ŽAIDIMAS ŠVIESOMIS: NAUJOS FILOSOFINIŲ TYRIMŲ KRYPTYS IR INSTITUCIJOS 1968–1980 M.....	111
4.1. Filosofija VVU ir žurnalo <i>Problemos</i> leidyba	112
4.2. Kiekybiniai ir kokybiniai pokyčiai filosofinėje literatūroje: leidykla „Mintis“ ir santykiai su išeivija	116
4.3. Nauji instituciniai vėjai LSSR MA: nuo skyriaus iki instituto.....	123
4.4. Horizontali ir vertikali (savi)kontrolė: SSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyriaus steigimas 1973 m.....	131

5. IŠLIPTI IŠ OLOS? SISTEMOS DEZINTEGRACIJA IR SPARTĖJANTI DISKURSO KAITA 1980–1986 M.	136
5.1. Marksizmas tarp ideologijos ir filosofijos – Meškausko mokyklos fenomenas.....	144
5.1.1. E. Meškausko marksizmas kaip mokslo filosofija.....	148
5.1.2. Istorinis materializmas ir ginčas dėl ideologijos	152
5.2. Analitinės krypties filosofija.....	162
5.2.1. Rolando Pavilionio neverbalinio kontinuumo idėja.....	162
5.2.2. Algirdo Degučio neredukcinis materializmas	165
5.3. Kontinentinės tradicijos užuomazgos – Arvydo Šliogerio atvejis ...	169
5.4. Apie ką (ne)galima kalbėti?	176
IŠVADOS.....	180
ŠALTINIAI IR LTERATŪRA	184
SUMMARY	201
CURRICULUM VITAE	214
PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS	215

SANTRUMPOS

BK	– Baudžiamasis kodeksas
CK	– Centro komitetas
FD	– Filosofų draugija
FSTI	– Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas
GLAVLIT	– Vyriausioji literatūros ir leidybos reikalų valdyba (rus. Главное управление по делам литературы и издательств)
INION	– Visuomenės mokslų mokslinės informacijos institutas (rus. Институт научной информации по общественным наукам)
KGB	– Valstybės saugumo komitetas (rus. Комитет государственной безопасности)
KPI	– Kauno politechnikos institutas
LCVA	– Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LDDP	– Lietuvos demokratinė darbo partija
LYA	– Lietuvos ypatingasis archyvas
LKB Kronika	– Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika
LKP	– Lietuvos komunistų partija
LLKJS	– Lietuvos Lenino komunistinio jaunimo sąjunga
LSSR	– Lietuvos Sovietų Socialistinė Respublika
MA	– Mokslų akademija
MGB	– Valstybės saugumo ministerija (rus. Министерство государственной безопасности)
MGU	– Maskvos valstybinis universitetas (rus. Московский государственный университет)
MMT	– Mokslinė metodinė taryba
NKVD	– Vidaus reikalų liaudies komisariatas (rus. Народный комиссариат внутренних дел)
SSKP	– Sovietų Sąjungos komunistų partija
SSRS	– Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga
VISI	– Vilniaus inžinerijos ir statybos institutas
VUB RS	– Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius
VVPI	– Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas
VVU	– Vilniaus valstybinis universitetas
ŽŪA	– Žemės ūkio akademija

*Marksą dabar net plikabambiai vaikai
Po kaimus išvardinti moka;
Socialistais net knibžda takai!
Ko? Ko? Bet to gero ne stoka.*
Maironis, *Jaunoji Lietuva*, Devintoji giesmė, IV

*Tiktai dvidešimtojo amžiaus vidury ir gana nemaloniomis aplinkybėmis
daugelio Europos šalių gyventojai suvokė, kad painūs ir eiliniam
mirtingajam pernelyg sudėtingi filosofiniai veikalai tiesiogiai veikia jų
likimus.*

Czesław'as Miłosz'as, *Pavergtas Protas*

ĮVADAS

Lietuviškojoje istoriografijoje sovietinio laikotarpio filosofija – kol kas tik epizodiškai pasirodanti tema. Tai keista, turint omenyje bent formalią filosofijos ideologinę ir kultūrinę reikšmę. Savo ruožtu iš filosofijos ateinantys tyrinėtojai kol kas į šio laikotarpio filosofiją žvelgia daugiau per intelektualistinę prizmę, didele dalimi atsiribodami nuo socialinio ir institucinio konteksto arba neatsiribodami tik savosiomis metodologinėmis deklaracijomis. Šie kontekstai gerokai dažniau aptariami įvairaus pobūdžio atsiminimuose ar to laiko filosofijos lauko dalyvių refleksijose apskritai apie šį laikotarpį. Per pastaruosius du dešimtmečius įvyko apčiuopiamas proveržis sovietmečio tyrimuose nagrinėjant sovietmečio mokslą, kultūrą ir ideologiją įvairiausiais aspektais ir rakursais. Tuo tarpu filosofijoje atmintis apie sovietinį periodą kol kas gožia tyrimus, o sisteminė ir sintetinė studija, kurioje būtų aptarti svarbiausi sovietmečio filosofijos raidos etapai, institucijos, akademinės ir bendrai kultūrinės terpės veikėjai ar svarbiausios filosofinės koncepcijos bei idėjos, kol kas neparašyta. Sovietinio periodo Lietuvos filosofija nagrinėjama arba fragmentiškai ir atsietai nuo jos istorinio konteksto, arba pristatoma idealizuojančiais prisiminimais.

Vadinamoji metodologinė marksizmo-leninizmo versija (Eugenijaus Meškausko mokykla), jo aplinkos darbai iki šiol, kritiškai neįvertinus, pateikiami kaip savita intelektualinės rezistencijos ar bent nusišalinimo nuo dominuojančios ideologijos forma. Nepradėjus kritiškai tirti, kokią vaidmenį marksistinė-lenininė filosofija atliko sovietinės visuomenės formavime kaip faktinė sovietinės ideologijos tarnaitė, paraleliai su „moksliniu ateizmu“ ir „moksliniu komunizmu“, neįmanoma nuosekliai išryškinti ir to meto filosofiniame gyvenime pasireiškusių reliatyvaus intelektualinio

savarankiškumo apraiškų. Šia prasme Lietuvos filosofijos istorijos tyrinėjimai atsilieka nuo kitų istoriografinių tyrimų sričių. Reikia pripažinti, kad filosofai taip pat iki šiol didele dalimi ignoravo istorikų vykdytus tyrimus (išimtis – Nerijos Putinaitės darbai).

Tokią tyrimų būklę gali lemti bent kelios priežastys: specifiskai tarpdisciplininis tyrimo pobūdis ar net tarpdiscipliniškumo stoka filosofijos tyrimuose. Daugelį kitų sovietinės Lietuvos kultūros lauko istorinių tyrimų atliko tų sričių specialistai, įpratę dirbti su konkrečia istorine medžiaga. Tuo tarpu filosofijos istorija Lietuvoje tebėra tik doktrinų ar idėjų istorija, nesiejama su konkrečiais instituciniais, kultūriniais, politiniais kontekstais ir jų raida. Filosofija atliko ypatingą vaidmenį aptarnaujant sovietinę ideologiją: tiek dialektinio, tiek istorinio materializmo formuluotės ir prielaidos buvo privalomos visiems humanitarinės ar socialinės (o formaliai – ir gamtos) srities mokslininkams. Tai taikytina ir scholastiniam marksizmui, ir Meškausko mokyklos marksizmo versijai. Todėl reiškinio istorinė analizė negali išvengti radikalių ir kai kada net drastiškų klausimų – jei sovietinio laikotarpio literatūra, dailė ir pan. tam tikru laipsniu išlaiko savo aktualumą ir vertę, gali paaiškėti, jog marksistinė-lenininė filosofija (tad ir su ja susijusios institucijos bei asmenybės) iš esmės tebuvo represinio mechanizmo dalimi. Griežtos perskyros tarp filosofijos istorijos ir filosofijos *per se* nebuvimas (pvz., kitaip nei literatūra *versus* literatūros kritika ir pan.). Nuoseklus sovietinio laikotarpio filosofijos politinės, socialinės, kultūrinės funkcijos tyrimas implikuoja filosofų bendruomenės autokritiką, neturinčią nei tradicijos, nei konceptualinės sistemos.

Kodėl verta kalbėti apie sovietmečio filosofiją? Kalbėjimas apie filosofiją sovietmečiu yra kalbėjimas apie mąstymą nelaisvoje, neturinčioje teisės savarankiškai ir savavališkai mąstyti visuomenėje. Ideologija ir propaganda turėjo tikrovę pakeisti šešėliais, o įvairios kontrolės ir disciplinavimo formos privalėjo veikti kaip piliečius prirakinusios grandinės (tiek perkeltine, tiek dažnai ir tiesiogine prasme). Oficialiajame diskurse mėginta nutrinti skirtį tarp to, kas vadinama filosofija, ir to, kas buvo marksistinė-lenininė ideologija. Marksizmo-leninizmo mokymas buvo privalomas aukštosiose mokyklose visiems studentams, kurtos specialios institucijos ideologijos mokymui, ideologinei mokslinio diskurso kontrolei, ideologinių tekstų publikavimui ir sklaidai. Marksistinė-lenininė filosofijos versija (dialektinis ir istorinis materializmas) sovietų Lietuvoje buvo privaloma bendrauniversitetinė disciplina ir ja (bent formaliai) turėjo remtis visi kiti, ypač humanitariniai ir socialiniai, tyrimai. Tačiau kokį išliekamąjį poveikį turėjo marksistinis diskursas? Šią kontraversiją dar labiau paryškina marksizmo pasitraukimas iš viešosios ir akademinės erdvės, liudijantis, viena vertus, prievartinį ir

primestinį jo pobūdį, kita vertus, leidžiantis klausti apie marksistinės-lenininės ideologijos formuotus intelektualinius įpročius, – apie tai nemenkai diskutuota ir filosofų bendruomenėje. Istorinis materializmas buvo oficiali istorinių tyrimų metodologinė bazė, vienu ar kitu būdu į ją teko atsižvelgti daugumai to meto Lietuvos istorikų. Todėl *istmato* statuso ir istorinės kaitos analizė svarbi norint giliau suprasti daugelį kultūros istorijos procesų, o taip pat poveikį Lietuvos istoriografijos tradicijai.

Visa tai anaipol nėra tik vienareikšmiška filosofijos išstūmimo ir pakeitimo ideologija istorija. Septintajame ir ypač aštuntajame XX a. dešimtmetyje matomos ryškios filosofinio diskurso transformacijos: akivaizdžiai išsiplečia nagrinėjamų temų ir autorių laukas. Bendrame sovietmečio tyrimų kontekste į akis krinta ir tai, kad filosofijos raida vyksta kiek kontrintuityvia kryptimi: didžiausias lūžis filosofiniuose tyrimuose ir publikacijose Lietuvoje įvyksta ne per chruščiovinį „atlydį“, o kaip tik per brežnevinę stagnaciją.

Sovietinis periodas Lietuvos filosofijoje dažniausiai suvokiamas pasitelkus kelis atsikartojančius vaizdinius. Filosofiniai tyrinėjimai neretai vaizduojami kaip vykę nepaisant egzistuojančios sistemos, buvę tarsi išimtis ar net vėliau tapę viena iš tautinio atgimimo ir Sąjūdžio priežasčių. Heydeno White'o terminais tariant, šio laikotarpio filosofijos istorija dažnai pasakojama pirma kaip tragedija (stalinizmas), vėliau kaip herojinis epas („atlydis“ ir stagnacija). Kitas dažnas bruožas – ignoravimas platesnio filosofijos ir apskritai akademinės terpės konteksto Sovietų Sąjungoje, menkai gilinantį į konkrečias institucines ir politines filosofinių tyrimų aplinkybes Lietuvoje. Toks populiarus filosofijos sovietų Lietuvoje apmatas yra iš esmės neistoriškas, ignoruojantis realius pokyčius, naujoves ir transformacijas. Idealizuotas filosofijos būvio pristatymas uždengia jos tikrąją reikšmę (tiek pozityvius, tiek negatyvius aspektus). Todėl pagrindinė problema, iškylanti sovietinio laikotarpio filosofijos Lietuvoje tyrėjui, – suteikti filosofijos reiškinį supratimui istorinį pobūdį, atskleidžiant kontekstą, nustatant adekvačią periodizaciją, ištiriant institucijų ir asmenybių įtaką filosofijos idėjų, statuso ir ribų kaitai.

Turi būti nuodugnai ištirtas perėjimas filosofijoje, jos tyrimuose ir dėstyme nuo stalininės totalios kontrolės prie vadinamojo „atlydžio“ reiškinį. Reikia analizuoti ir patį procesą, ir jo rezultatus: kiek pakito sovietinio marksizmo pobūdis, kokie nauji akcentai atsirado to meto ideologijoje ir jai tarnaujančioje filosofijoje, kaip steigėsi postalininę politiką atitinkančios filosofijos kontrolės institucijos ir kaip jos transformavosi laikui bėgant. Visgi, ypač sekant filosofų bendruomenės viduje suformuota atmintimi ar atsižvelgiant į tą aplinkybę, kad nemažai filosofų gan aktyviai dalyvavo

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio veikloje, iškyla keletas pagundų, kaip interpretuoti to laiko istoriją: 1) matyti filosofijos istoriją iš dabarties pozicijų kaip teleologinę, būtinybės vedamą įvykių seką, kurioje filosofija vis labiau laisvėja ir vaduojasi iš ideologijos pančių nepaisant režimo pastangų, kol galiausiai į Sąjūdžio iniciatyvinę grupę ir sąjūdinę aplinką įsilieja visas būrys filosofų; 2) kiekviename netipiškame įvykyje ar veiksme išvelgti „tyliosios rezistencijos“ apraiškas; 3) tendencingai painioti to laiko veikusių filosofų asmeninę laikyseną, institucines pareigas ir darbą bei jų išpažįstamas doktrinas pagal įsivaizduojamą „liberalumo“ ir „dogmatiškumo“ matą. Atskiras klausimas, kiek tokios pagundos naratyvams apie filosofiją kyla iš savęs pateisinimo ar psichologinių poreikių, kiek iš istorijos kaip būtinybės suvokimo, kuomet praeitis aiškinama tik kaip neišvengiamų įvykių seka, atvedanti į mūsų „čia ir dabar“ (sentimentas, nesvetimas marksistinei istorijos vizijai).

Lieka neištirtas klausimas, kiek oficialusis filosofijos diskursas (viešai publikuoti tekstai, paskaitos aukštosiose mokyklose, pranešimai katedrų seminaruose) buvo kontroliuojamas ir (auto)cenzūruojamas. Žvelgiant į bendriausias tendencijas galima įtarti, kad diskursas, vadinamas filosofiniu, sovietmečiu dramatiškai kito priklausomai nuo pačių įvairiausių politinių, institucinių ir ideologinių-doktrininių aplinkybių. Tad norint užpildyti filosofinių ir istorinių tyrimų spragas ir sudaryti prielaidas marksistinio palikimo vertinimui, visų pirma reikalingas sistemingas tyrimas.

Kartu kyla visa eilė teorinių-metodologinių problemų. Koks filosofijos ir ideologijos santykis? Kaip filosofija, savo esme siekianti mąstyti aistoriškai, gali būti vaisingai apmąstyta per aplinkybių ir kontekstų prizmę? Vakarų filosofinėje tradicijoje funkcionuoja paradigminis pasakojimas apie filosofiją ir mąstymo laisvę, apie apgaulę, gyvenimą nežinioje ir tiesą pažinusiojo pareigą prieš nežinančiuosius – Platono *Valstybės* septintojoje knygoje pateikiama garsioji Olos analogija. Joje aprašomi kaliniai prirakinti prie sienos oloje, už jų nugaros esanti peršviečiama širma skiria juos nuo degančios ugnies. Tarp ugnies ir širmos nešami daiktai, tačiau olos kaliniai mato tik jų šešėlius, krintančius ant sienos. Jie mano, kad šešėliai ir yra vienintelė tikrovė. Platonas taip pat papasakoja apie iš grandinių išlaisvintą žmogų, kuris ne tik pamato olos sandarą, tačiau ir išlipa į paviršių, pamato tikruosius dalykus, apšviestus Saulės (gėrio idėjos). Vėliau išlaisvintasis nusileidžia į tamsą ir prietemose bando perkalbėti, išlaisvinti kitus olos kalinius, kurie jo nesupranta, jį pajuokia ir niekina. Galiausiai išlaisvintajam iškyla grėsmė – mirtis nuo kitų olos kalinių rankų. Šis pasakojimas apima viską nuo epistemologijos iki politinės ir moralės filosofijos, kartu tai – į abstraktų konceptualinį lygmenį perkelta Sokrato gyvenimo istorija.

Rašydamas apie sovietinę istoriografiją ir istorikus sovietmečiu, Aurimas Švedas pasirinko *matricos* metaforą¹. Pamatiniu lygmeniu *matricos* idėja yra ta pati olos analogija. Olos analogija tinkama todėl, kad, kalbant apie lietuvių filosofus, ji jau pasirodo Gilberth'o Keith'o Chesterton'o kūrinyje *The Thing*: „Daugelis tiesiog nesupranta, kaip aš galiu, šviežiai atrastam slovakų tapytojui nutapius žolę pilka spalva, tebematyti ją esant žalia, kaip aš galiu pakęsti dienos šviesą, kai trylika lietuvių filosofų, sutūpę rateliu, kiek įmanydami ją koneveikia...“². Todėl kalbant apie filosofus sovietmečiu tinkamiausia bus būtent platoniškosios olos metaforika. Nesuprasime olos gyventojų, nepažinę olos struktūros ir veikimo formų, nepamatę jų regėtų šešėlių ir tikrųjų šviesos šaltinių. Paradoksaliai, filosofija turėjo būti pati svarbiausia ar bent abstrakčiausia ir todėl atidžiai saugoma teorinė disciplina, turėjusi užtikrinti ideologinio šešėlių teatro vyksmą, tačiau čia pat tarsi glūdėjo pavojingas potencialas suabejoti ar net demaskuoti oficialiosios ideologijos dogmas, šampus ir klišes, t. y. sovietinėje ideologijoje filosofai turėjo būti marksistinės ideologijos principų žinovai ir aiškintojai, tačiau iš kitos perspektyvos į juos taip pat galima žiūrėti kaip į ideologinės olos gyventojus, kartais bandančius ištrūkti, kartais netgi ištrūkstančius, o kartais ne tik ištrūkstančius, bet ir grįžtančius atgal pas savo tėvynainius.

Tačiau saulės metafora čia turi ir kitą pusę – saulė sovietmečiu pasirodo ir kaip ideologinė saulė iš Rytų. Olos tipologinę struktūrą savo pasaulio aiškinime taip pat kartoja ir eschatologinių ir gnostinių elementų turinčios ideologijos – įtikėjimas į ideologiją leidžia pamatyti „šviesą“, „gimti iš naujo“. Šiuo požiūriu filosofijai tegalėjo būti vietos vėsesnėse paunksmėse, neišdegintose kaitrios saulės (t. y. privačioje, faktiškai intymioje aplinkoje, kuri sunkiai pasiduoda istorinio tyrimo metodams ir verifikavimo-falsifikavimo procedūroms).

Šio laikotarpio filosofijos istorijos rašyme neįmanoma apsiriboti vien pačiais tektais, to, kas vadinama filosofija, pasakojimais apie anuometinius filosofus ar tiesiog atsiminimais ir refleksijomis. Ideokratinis sovietų režimas nuo pat savo užgimimo tiesiogiai siekė formuoti visą filosofijos diskursą, tačiau bet koks mąstymas ar filosofinės minties tyrinėjimai, kuriuos galima

¹ Aurimas Švedas, *Matricos nelaisvėje: Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius: Aidai, 2009.

² Vertimas Manto Adomėno. Originalas: „It is also thought a little odd that I regard the grass as green, even after some newly-discovered Slovak artist has painted it grey; that I think daylight very tolerable in spite of thirteen Lithuanian philosophers sitting in a row and cursing the light of day“ (Gilberth Keith Chesterton, *The Thing*, [interaktyvi nuoroda]: https://archive.org/stream/G.K.ChestertonTheThing/G.K.Chesterton-The%20Thing_djvu.txt).

pavadinti „nesovietiniais“ savo esme, egzistavo ir buvo veikiami daugelio parafilosofinių (institucinių, socialinių, politinių, kultūrinių) veiksnių, kuriuos kūrė ir kontroliavo komunistų valdžia. Prieš interpretuojant filosofinius tekstus ir juose pasirodančias idėjas reikia suprasti tiek sovietinės filosofijos ir ideologijos kontekstą, tiek svarbiausias institucijas. Be to nebus įmanoma sovietinės filosofijos hermeneutika. Dėl šios priežasties reikia išlaikyti kritinę distanciją su to laikotarpio atmintimi. Filosofijos raidos kontekste turi būti kritiškai išanalizuoti stereotipai, susiję su svarbiausiomis lauko asmenybėmis, pristatytos jų koncepcijos.

Išsami filosofijos istorija negali būti tik hermetiška autorių-koncepcijų istorija, todėl būtina kalbėti apie institucijas ir veikiančius asmenis (filosofus ir ne tik). Ypač sovietmečio laikotarpio tekstų negalima skaityti kaip „normalaus“ filosofinio diskurso vaisių, o tam reikalingi papildomi interpretaciniai įrankiai³. Priešingu atveju bet kokiam filosofijos istorijos tyrimui gresia virtimas papasakojimu apie skirtingų autorių tekstus, kuomet tekstai skiriasi, panašūs, visiškai nesuprantant jų funkcijos, apribojimų, pasirinktų raiškos formų (stiliaus, terminų) ar atskaitos taškų. Platono žodžiais tariant, tai tebutų šešėlių lyginimas, nematant nei pačių daiktų, nei šviesos šaltinio. Toks tyrimas ypač aktualus atsižvelgiant į sovietinės filosofijos statuso ir raidos tyrinėjimus kaimyninėse šalyse ir visoje postsovietinėje erdvėje. Atlikus tyrimą bus galima aiškiau lokalizuoti Lietuvą bendrame Vidurio ir Rytų Europos intelektualiniame žemėlapyje, atsivers galimybė atidžiau palyginti su kaimyninėmis šalimis lietuviškos filosofijos raidos ir egzistavimo sąlygas. Taip pat atsiskleis iki šiol netyrinėti sovietinės filosofijos aspektai, praktinės tikrovės ir teorinio diskurso sąveikos problemos marksistinėje ir ne tik marksistinėje filosofijoje.

Pasirinkta tyrimo tema. Filosofija sovietų Lietuvoje 1944–1986 m.: institucijos, asmenybės, idėjos.

Tyrimo objektas ir problematika. 1944–1986 m. Lietuvoje egzistavusios filosofinio gyvenimo socialinės institucijos (katedros, institutai, seminarai, leidyklų redakcijos, formalūs ir neformalūs filosofų susibūrimai), reikšmingiausi filosofinę terpę formavę asmenys ir jų sąveika, ryškiausios filosofinės koncepcijos ir svarbiausi filosofiniai tekstai (vertimų repertuaras, vertimų įvada, straipsniai, disertacijos, monografijos).

³ Sovietinio diskurso specifiškumą liudija ir radikali transformacija įvykusi po 1990 m., užfiksuota Gintaro Kabelkos ir Aldžio Gedučio tyrimuose, kuomet laisvės sąlygomis staigiai įvyksta kokybinis ir kiekybinis augimas nemarksistinėse filosofijos kryptyse ir tyrimuose, o marksistinė prieiga išgyvena ženklų nuosmukį (žr. Aldis Gedutis, „Filosofija Lietuvoje po 1989: ką apie tai byloja lietuviški akademiniai žurnalai“, in: *Problemos*, 2010, t. 78, p. 7–21).

„Atlydžio“ laikotarpiu galutinai susiformavo Lietuvos filosofinio gyvenimo institucinis tinklas. Pirmasis ir svarbiausias filosofijos centras buvo Vilniaus universitetas – 1947 metais įsteigta Filosofijos katedra, kurioje vėliau pradėti rengti filosofijos aspirantai. 1982 m. įkurta Filosofijos istorijos ir logikos katedra. 1960 m. įsteigtas mokslinis žurnalas *Filosofija* (1968 m. jis buvo pervadintas *Problemos*).

Antrasis reikšmingas filosofijos centras buvo Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos Mokslų akademija. Pokariu joje veikė Filosofijos katedra, o 1969 m. Mokslų akademijos Istorijos institute įkurtas Filosofijos, teisės ir sociologijos skyrius. 1977 m. pastarasis buvo pertvarkytas į atskirą Filosofijos, teisės ir sociologijos institutą (dabar tai Lietuvos kultūros tyrimų institutas). Lyginant su Vilniaus universitetu, Mokslų akademija ilgą laiką buvo santykinai „mažiau liberali“, tačiau jau kaip atskira institucija, Filosofijos, teisės ir sociologijos institutas taip pat įnešė nemažą indėlį į Lietuvos filosofinį diskursą⁴.

Trečiasis svarbus centras – „Minties“ leidykla. Intelektualinio klimato kaitai itin svarbu buvo aštuntajame dešimtmetyje prasidėjusi filosofinės literatūros leidyba. 1974 m. „Mintyje“ įkurta filosofinei literatūrai skirta redakcija ir pradėta sistemingai plėtoti filosofinės literatūros leidyba (pavyzdžiui, 1974 m. pasirodo pirmoji Filosofijos istorijos chrestomatija). Verta paminėti ir kitas aukštąsias mokyklas, kuriose buvo dėstoma filosofija: Vilniaus pedagoginį institutą, Kauno politechnikos institutą ir kt. Taip pat tokias institucijas kaip SSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyrius ir Lietuvos SSR „Žinijos“ draugija.

Jau nustatyta, kad XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje ir ypač aštuntajame dešimtmetyje šalia marksistinės filosofijos pradėjo plėtotis skirtingos filosofinių interesų kryptys ir skirtingos filosofijos koncepcijos. Atsirado susidomėjimas egzistencializmu, fenomenologija, hermeneutika. Tačiau iki šiol nėra tirta, nei kodėl tokia aktuali tapo „Vakarų buržuazinės filosofijos“ kritika, nei kokių būdu pereita nuo ideologiškai angažuotos

⁴ Visgi aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje ir šioje institucijoje atsirado daugiau santykinės įvairovės. Kaip atkreipia dėmesį Algimantas Jankauskas: „[Institute – *L. P.*] vyko Lietuvos filosofinės minties (Vacys Bagdonavičius, Jonas Balčius, Bronislavas Kuzmickas, Romanas Plečkaitis (1933–2009) ir etikos (Vincentas Žemaitis, Žybartas Jackūnas) tyrinėjimai [...] Šiame institute veikė jaunųjų filosofų diskusijų klubas (Arūnas Sverdiolas, Arūnas Degutis, Gražina Miniotaitė, Tomas Sodeika, Mečys Laurinkus, Jokūbas Savickis, Kęstutis Masiulis, Arvydas Juozaitis), buvo organizuojami Filosofų draugijos renginiai“ (žr. Algimantas Jankauskas, „Filosofai – Sąjūdžio ideologai“, in: *Sąjūdžio ištakų beieškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, mokslinės redaktorės Jūratė Kavaliauskaitė ir Ainė Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 169).

kritikos prie reliatyviai savarankiškos klasikinių ir modernių filosofinių koncepcijų apropiacijos.

Galima kalbėti apie naują etapą Lietuvoje aštuntajame – devintajame dešimtmetyje, tam tikrą filosofijos suklestėjimą ir jos ribų išplėtimą. Antai tarp 1970 ir 1989 m. surašyta 90 proc. visos sovietinės filosofijos Lietuvoje⁵. Filosofija tapo visuomenės domėjimosi ir diskusijų objektu, ypač įgavo paklausą filosofijos istorijos ir etikos leidiniai. Su tuo sietinas ir kai kurių filosofų įsitraukimas į Sąjūdžio veiklą.

Tyrimo tikslas. Išnagrinėti 1944–1986 m. Lietuvos filosofijos būklę, pagrindines filosofinio gyvenimo institucijas ir idėjas, taip pat svarbiausių asmenybių reikšmę lietuviškajame filosofijos lauke sovietmečiu.

Tyrimo klausimai. 1) Kokios buvo svarbiausios filosofinio gyvenimo institucijos Lietuvoje sovietmečiu? Aplink kokias asmenybes ir leidinius telkėsi, siejosi ir vyko filosofinis gyvenimas? 2) Ką filosofijai reiškė destalinizacija ir atšilimas? Kiek bendri Sovietų Sąjungos procesai atsispindėjo Lietuvoje? 3) Kokios skirtingos filosofijos kryptys formavosi ir plėtojosi? Koks buvo jų santykis su sovietine filosofijos erdve ir sovietiniu marksizmu? 4) Kaip skirtingais laikotarpiais buvo suvokiama ir įgyvendinama ideologinė filosofijos funkcija? Kiek filosofija buvo laisva ir kiek priklausoma nuo oficialios sovietinio marksizmo ideologijos? 5) Kaip cenzūra ir kitos kontrolės bei spaudimo priemonės (įvairios priešiškos konkuruojančių grupių viešos recenzijos, skundai ir kt.) darė įtaką filosofijos tyrimams, publikacijoms ir leidybai?

Tyrimo uždaviniai. 1) Nustatyti, kaip Lietuvoje į aukštojo mokslo sistemą buvo diegiamas sovietinis marksizmas, kokią vietą marksistinė teorija užėmė sovietinės ideologijos ir kultūros politikos sistemoje; 2) Atskleisti sovietmečiu egzistavusių svarbiausių Lietuvos filosofijos institucijų tinklo formavimąsi ir specifiką stalininiu ir „atlydžio“ periodu; 3) Parodyti Lietuvos filosofinio lauko specifiką brežnevinės stagnacijos periodu, besiformuojančią filosofinės leidybos kultūrą ir vietos ideologų bei filosofų reakcijas į išsivijusios filosofų kūrybą; 4) Nustatyti, kokios pagrindinės filosofijos kryptys susiformavo greita oficialiosios marksistinės-lenininės teorijos vėlyvuojū sovietmečiu, o taip pat ar būta bandymų ieškoti lankstesnių marksistinės teorijos interpretacijų – visų pirma žiūrint į pagrindinės to periodo Lietuvos filosofinės mokyklos, Eugenijaus Meškausko ir jo aplinkos, suformuotą marksizmo–leninizmo versiją.

⁵ Gintaras Kabelka, „Lietuvos filosofijos raida 1960–2010: apimtis, institucijos, leidiniai“, in: *Problemos*, 2012, t. 78, p. 109–123.

Taigi reikia nustatyti, kokios buvo ir kaip atsirado svarbiausios filosofinio gyvenimo institucijos Lietuvoje, kokios reikšmingiausios asmenybės veikė toje terpėje ir ją keitė, sudarė įvardintų institucijų branduolius, kokių būta svarbiausių filosofijos koncepcijų, pastarųjų formavimosi ir raidos aplinkybių, kokie svarbiausi bendri kultūriniai ir politiniai veiksniai veikė filosofijos raidą Lietuvoje sovietmečiu.

Tyrimo tematinės ir chronologinės ribos

Šiuo tyrimu nesiekama visuminės filosofijos sovietmečiu Lietuvoje sintezės, kuri apimtų visus įvykius, veikiančius asmenis, rašančius autorius, tekstus, nagrinėtas temas ir problemas, pateikti visų filosofų ir ideologų idėjų žemėlapi, interpretaciją ir kritiką. Veikiau pasirinkta strategija pateikti tematinis skerspjūvius įvairiais laikotarpiais ir aspektais. Ribos ir pasirinkimai motyvuoti tiek tuo, kad neįmanoma viename tyrime sutalpinti visų kultūrinės, socialinės, politinės ir intelektualinės istorijos aspektų, tiek prieinamų šaltinių pobūdžiu ar kai kuriais atvejais jų stoka. Net ir pasirinktose tirti institucijose nėra bandoma pilnai paaiškinti visą jų sąrangos raidą, kaip ir nėra išsamiai nagrinėjamos visų filosofijos lauko dalyvių biografijos ar kiekvieno iš jų judėjimas per skirtingas institucijas (nemažai šios informacijos galima atrasti G. Kabelkos atliktuose tyrimuose). Tai nereiškia, kad kiekvienas žmogus ar institucija nėra verti atskiro ir giluminio tyrimo. Nebandoma apimti ir visų interakcijų tarp filosofijos lauke veikusių akademikų ir ideologų bei politinės valdžios ir kontrolės institucijų – pasirenkami garsiausiai nuskambėję ar daugiausia pasekmių turėję atvejai, apie kuriuos leidžia kalbėti prieinami šaltiniai. Tyrime taip pat nesiekama apimti visko, kas vyko neformalioje terpėje ir privačioje erdvėje: draugysčių, bičiulysčių, konkurencijos, konfliktų, romantinių ryšių, diskusijų ar kitokių privačių santykių. Taipogi nėra bandoma rekonstruoti psichologizuotų konkrečių žmonių veiksmų, jų refleksijų ar jausmų modelių.

Problemišku išlieka santykis su atsiminimais kaip svarbiu šaltiniu. Visgi, jie pagrįdė paliekami ateities tyrimui, kuris mėgintų susisteminti ir paaiškinti jau po nepriklausomybės atkūrimo sukurtus ar natūraliai susiklosčiusius naratyvus ir mitinius pasakojimus, jų atliekamas funkcijas ir prasilenkimus tiek tarpusavyje, tiek su prieinamais istoriniais šaltiniais. Tad atminties kritika ar Lietuvos filosofų bendruomenės atminties kultūros rekonstrukcija nėra šio darbo objektas.

Išskiriami šie tematiniai skerspjūviai: 1) sovietinių institutų steigimas ir Lietuvos aukštojo mokslo bei filosofijos sovietizavimas stalininiu periodu; 2) „atlydžio“ reiškiniai ir postalininio filosofijos lauko formavimasis Lietuvoje (žvelgiant VVU, LSSR MA bei Lietuvos „Žinijos“ draugijos kaip institucijų

perspektyvas); 3) filosofijai svarbių institucijų evoliucija ir filosofinės leidybos kultūra brežnevinės stagnacijos sąlygomis; 4) filosofijos būklės „punkcija“ per keleto produktyviausių ir kultūriškai reikšmingiausių vėlyvojo sovietmečio filosofijos autorių tekstus ir jų interpretaciją.

Tyrimo pradžios laikotarpiu pasirinkti 1944 m., kadangi su okupacija buvo pradėtas kurti ir sovietinis akademinis institucijų tinklas (nors apie kokį nors filosofinį diskursą stalininiu laikotarpiu kalbėti labai problemiška). Antru svarbiu chronologiniu riboženkliais yra 1956 m., kadangi nuo čia galime pradėti kalbėti apie palaiptinių destalinizacijos procesų filosofinėje terpėje pradžią – 1956 m. į Lietuvą iš lagerio sugrąžinamas Vosylius Sezemanas, Vilniaus universiteto prorektoriumi mokslo reikalams tampa vienas reikšmingiausių lietuvių marksistų Eugenijus Meškauskas (prorektoriumi jis išbuvo iki 1959 m.; Meškauskas taip pat nuo 1956 m. iki 1987 m. buvo Filosofijos katedros vedėju), svarbi ir jo veikla rengiant filosofijos aspirantus. Visa tai sutapo ir su bendresniais procesais vykusiais Sovietų Sąjungoje, pavyzdžiui, SSKP XX suvažiavimo nutarimų padariniais, ir labai greitai transformavosi į pokyčius bendrame sovietinės filosofiniame diskurse⁶. Kita svarbi chronologinė lūžio riba yra apie 1968–1969 metus, kadangi tuo metu pradėtas leisti pirmas periodinis mokslinis filosofijos žurnalas *Problemos*, Istorijos institute įkuriamas Filosofijos, teisės ir sociologijos skyrius. Apie 1974–1978 m. pradedama intensyvi filosofinė leidyba, sukuriama atskiras Filosofijos, teisės ir sociologijos institutas. Intelektualiniam klimatui įtaką pradeda daryti lietuviškosios išeivijos filosofija, kuri buvo priinama pogrindyje, taip pat buvo pradėti megzti ir tiesioginiai ryšiai su išeivijos mąstytojais⁷. Devintajame dešimtmetyje greta sovietinės ortodoksijos ir vietinių marksizmo interpretacijų jau aiškiai susiformuoja atskiros fenomenologinės-hermeneutinės ir analitinės filosofijos tradicijos. Chronologinio tyrimo pabaigos tašku pasirinkti 1986 m., nes tai iš esmės paskutiniai sovietinės „normos“ metai. Vėlesnė trumpa bet itin intensyvi *Perestroikos* ir Atgimimo epocha ne tik atnešė kokybiškai naujus reiškinius ir tekstų gausą, tačiau ir atvėrė kelią filosofams reikštis kaip viešiesiems intelektualams, visuomenės veikėjams ir politikams (Sąjūdžio iniciatyvinėje grupėje buvo net septyni filosofai), todėl Atgimimo laikotarpiui reikėtų atskiro tyrimo ir kitokios metodologinės prieigos.

⁶ Józef Maria Bocheński, „Soviet Philosophy: Past and Present, and Prospects for the Future“, in: *Natural Law Forum*, 1963, t. 91, p. 15.

⁷ Eugenijus Meškauskas, „Laiškai J. Girniui“, in: *Problemos*, 2000, t. 57, p. 125; Arūnas Streikus, „Kontroliuojami kultūriniai ryšiai su užsieniu“, [interaktyvus], in: <http://sovietcase.eu/en/wp-content/uploads/2012/02/A.-Streikaus-tyrimas.-Kult.-ryšiai.pdf> (2021-06-21).

Struktūriškai disertacija suskirstyta į penkias dalis: I dalis skirta svarbiausioms sąvokoms ir teorinei problematikai; II dalis – struktūros susiformavimas (1944–1955); III dalis – 1956–1967 m. (destalinizacija ir prielaidos naujai terpei); IV dalis (1968–1979 m.) – naujos kryptys, transformacija ir filosofinės leidybos ir akademinų tyrimų suklestėjimas; V dalis (1980–1986 m.) – sistemos dezintegracija ir kokybinė bei kiekybinė filosofinio diskurso transformacija, iliustruojama per E. Meškausko marksistinės filosofijos, analitinės ir kontinentinės tradicijos recepcijų atvejus. Kiekvienoje dalyje (išskyrus I), sekant institucine linija, siekiama inkorporuoti svarbiausias veikusias asmenybes ir pateikti reikšmingiausių tekstų, idėjų ar reiškinių interpretaciją, atskleidžiančią filosofijos diskurso raidą.

Istoriografija ir tyrimai

Šioje įvado dalyje bendrais bruožais rekonstruojamas istoriografijos, relevantiškos tyrimo temai, žemėlapis – detalesnes diskusijas su svarbiausiais autoriais pasirinkta nukelti į teorinėms problemoms skirtą disertacijos dalį ar į atitinkamas kitų skyrių vietas. Tiriant filosofijos istoriją Sovietų Sąjungoje (ir, kiek reikalauja tema, sovietinę ideologiją) greta tradicinių atramų sovietologinėje istoriografijoje, archyvinuose šaltiniuose, filosofinio lauko dalyvių liudijimuose ir atsiminimuose, reikšmingą vietą užima tyrimai, atlikti daugiausia Vakarų universitetuose ir publikuoti akademinuose žurnaluose iki Sovietų Sąjungos žlugimo. Šiuo požiūriu didžioji dalis iki 1991 m. Vakaruose vykdytų sovietinės ideologijos ar filosofinio diskurso Sovietų sąjungoje tyrimų nelaikytini istoriografija griežtąją šio termino prasme, kadangi tyrė, mėgino sekti ir reflektuoti aktualiai vykstančius procesus (nors tai dažnai lydėjo mėginimas stebimus reiškinius lokalizuoti tuo metu žinomame istoriniame kontekste).

Dėl šios priežasties sovietologinius ideologijos ir filosofijos tyrimus verta chronologiškai išskirti į vykdytus prieš 1991 m. ir po jų. Šiai skirčiai pagrįsti galima pateikti du reikšmingus argumentus: 1) Po Sovietų Sąjungos žlugimo sovietologiniai tyrimai negrįžtamai įgyja istoristinį pobūdį (nors, kaip dar 1986 m. pastebėjo Sheila Fitzpatrick, posūkį link istorinio tyrimo pobūdžio – visų pirma socialinės istorijos, – priešinant jį politologiniams tyrimams, jau galima kaip aiškią tendenciją matyti devintajame XX a. dešimtmetyje⁸ – todėl chronologinis „prieš ir po“ išskyrimas nebūtinai nusako vien pertrūkį ir turėtų būti suvokiamas kaip ribotos euristinės vertės nuostata); 2) Į tyrimus ir

⁸ Sheila Fitzpatrick, „New Perspectives on Stalinism“, in: *The Russian Review*, Oct., 1986, Vol. 45, No. 4 (Oct.), p. 358.

refleksijas aktyviau įsitraukia akademikai iš buvusio socialistinio bloko ir buvusių Sovietų Sąjungos respublikų (tuo pačiu nemaža dalis tyrėjų yra ir liudininkai bei tiriamų procesų dalyviai), tad su šia chronologine ašimi galima sieti ir geografinio sovietologinių tyrimų „centro“ slinktį iš Vakarų į Rytus. Žinoma, tai nereiškia, kad Vakaruose išnyksta sovietologiniai tyrimai (nors neabejotinai pasikeičia jų pobūdis, jiems skiriami išteklių ir t. t.), sovietinę ideologiją ir istoriją analizuojantys autoriai. Be to, devintojo dešimtmečio pabaigoje galima stebėti augantį Sovietų Sąjungoje gyvenančių autorių dalyvavimą Vakarų akademiniam filosofijos diskurse ir sovietologinėse polemikose.

Vakarų tyrėjai iki 1990 m. daugiausia dirbo tik su oficialiai publikuotais tekstais, iš „išorės“ matomais autoriais ir tendencijomis. Todėl galima sakyti, kad jų turėtas filosofijos gyvenimo ir raidos vaizdas buvo „fasadinis“, tačiau šie tyrimai labai vertingi tiek dėl to, kad juose atidžiai sekamos bendrosios filosofinio diskurso raidos tendencijos, temos ir autoriai, tiek reguliariai sudarinėjamos išsamios bibliografinės rodyklės ir apžvalgos Sovietų Sąjungoje išleistų su filosofija susijusių knygų ir reikšmingesnių straipsnių.

Kita reikšminga problema, reikalaujanti atsargumo ir refleksijos, yra akademinio ir vertybinio neutralumo. Tad savo ruožtu istoriografiją ir tyrimus, vykdytus iki 1991 m., galima skirti pagal jų vertybines nuostatas: 1) apologetinis santykis; 2) konfrontacinis santykis; 3) analitinis-akademinis santykis. Sovietologiniai tyrimai Vakaruose šiuo laikotarpiu negalėjo išvengti politinio ir moralinio angažuotumo dėl sunkiai pasiduodančio tyrimui objekto (ribota informacija ir t. t.), aktyvios politinės konfrontacijos ir savų pačių ideologinių bei metodologinių nuostatų (dažnas politinis angažuotumas kaip išankstinė pozicija arba kaip rezultatas, nereta tariausiai akademinė laikysena, pasireiškianti kaip naivumas ar negebėjimas distancijuotis nuo tiriamojo objekto).

Žinoma, sovietinės ideologijos ir filosofijos sovietų sąjungoje tyrimai taip pat patyrė transformacijas, kurių dalį lėmė ir pokyčiai sovietų sąjungoje, informacijos ir šaltinių prieinamumas, – į šias transformacijas bus mėginama atsižvelgti aprašant kiekvieną iš istoriografijos pozicijų.

Sovietinės filosofijos studijos Vakaruose iki 1991 m.

Pirmąją sovietinę filosofiją Vakaruose tiriančia knyga įprastai laikoma John'o Somerville'io studija *Soviet Philosophy. A Study of Theory and Practice*. Knyga skirta sovietinės ideologijos ir jos pagrindinių prielaidų (o taip pat ir iš jos kylančių praktinių pasekmių) tyrimui. Knygoje mėginama perprasti sovietinę ideologiją „iš vidaus“, pristatomas istorinis materializmas, socialistinė demokratijos ir proletariato diktatūros principai, sovietinė etika kaip socialistinis humanizmas, socrealizmo estetika, taip pat bendrieji

pasaulėvaizdžio ir pasaulėžiūros klausimai: bendroji dialektinio materializmo teorija, dialektinis mąstymo būdas, pagrindinės ideologinės kovos ir kontroversijos bei filosofijos sklaida (t. y. marksistinės ideologijos diegimas visuomenei). Tačiau galbūt kaip tik dėl to ji galiausiai įgijo apologetinį pobūdį – nors autorius išmoko rusų kalbą ir kelis metus gyveno bei keliavo po Sovietų Sąjungą, tai nesutrukdė (o gal net padėjo) ignoruoti visą informaciją ir šaltinius, kurie būtų buvę neparankūs sovietiniam režimui (teroras, represijos, įvairūs laisvės suvaržymai). Galiausiai J. Somerville'is teigia, kad Sovietų Sąjunga nėra totalitarinė valstybė ir neabejotinai kokybiškai skiriasi nuo nacionalsocialistinės Vokietijos ar fašistinės Italijos⁹, knygoje pateikiamas idealizuotas ir oficialios sovietinės propagandos formuotas darbininkų tarybų ir kolchozų vaizdas. Nors pats J. Somerville'is nebuvo marksistas ir visuomet pabrėždavo akademinę prieigą, visgi jau pirmosios knygos recenzijos ją įvardino kaip stalinizmo gynybą (ir nelabai vykusią – ypač dėl marksistinės filosofijos sąvokų neišmanymo)¹⁰. Tad nors tai pirmoji knyga plačiau žinoma Vakarų akademinėje erdvėje ir savotiška žanro pradininkė, ją sunku pavadinti adekvačia ar juo labiau kritine sovietinės ideologijos ir praktikos studija.

Taip pat natūralu, kad įvairūs kairieji intelektualai ir akademikai Vakaruose norėjo Sovietų Sąjungą vaizduoti palankesniais spalvomis, kadangi šios sėkmės ir pralaimėjimai suvokti kaip argumentai už ideologiją (čia nedera pamiršti ir sovietinės propagandos ir specialiųjų tarnybų veiklos, siekiant kurti palankų Sovietų Sąjungos įvaizdį, neretai sėkmingi bandymai įtraukti tokius ryškius intelektualus kaip Jean'as Paul'is Sartre'as į savo užtarėjų gretas).

Kairiojo neomarksisto Herbert'o Marcuse's 1958 m. publikuota 1917–1947 m. sovietiniam marksizmui skirta studija savo prieiga taip pat panaši į Somerville'io, tačiau atspindi neabejotinai geresnę autoriaus marksistinės filosofijos ir terminologijos išmanymą¹¹. Nors H. Marcuse, sekdamas K. Marx'u, nuolatos ir įvairiais būdais pabrėžia marksistinės filosofijos praktinį pobūdį, tačiau taip pat nuosekliai ignoruoja bet kokią bolševikų praktiką, ją geriausiu atveju matydamas tik per oficialius sovietinius bolševikų partijos nutarimus ir deklaracijas.

⁹ John Somerville, *Soviet Philosophy. A Study of Theory and Practice*. New York: Philosophical Library, 1946.

¹⁰ Rubin Gotesky, „Review: Soviet Philosophy by John Somerville“, in: *The Russian Review*, Vol. 7, No. 1, 1947, p. 115–117.

¹¹ Herbert Marcuse, *Soviet Marxism. A Critical Analysis*, Harmondsworth: Penguin Books, 1971.

Kaip atskiras apologetikos žanras gali būti išskirti sovietiniai marksizmo vadovėliai užsienio kalbomis, leisti Maskvoje, bei Vakarų komunistų partijų publikuoti leidiniai. Juos derėtų visų pirma įvardinti kaip propagandinius leidinius ir šaltinius, atspindinčius oficialiąją ideologiją. Šiame tyrime jais nebus remiamasi.

Iš pažiūros paradoksalu, tačiau ne tik angažuotumas akademiniam nešališkumui, bet ir antibolševikiniai sentimentai taip pat buvo labai svarbus stimulus siekiant suprasti tiek sovietinį marksizmą, tiek filosofiją Sovietų Sąjungoje. Didžiausią proveržį pirmaisiais pokario dešimtmečiais vis dėl to galima sieti su Józef'u Maria Bochenski'u¹², kuris pradėjo 1959–1997 m. ėjusią leidinių *Sovietica* seriją ir 1961 m. iniciavo žurnalą *Studies in Soviet Thought*, 1993 m. jis buvo pervadintas į *Studies in East European Thought*. Dialektinį ir istorinį materializmą tyrinėjo Gustaw'as W. Wetter'is¹³.

J. M. Bochenski'o artikuluotose nuostatose pirmasis ir svarbiausias tikslas buvo supratimas to, kas sudaro sovietinį marksizmą kaip sistemą, kokios yra svarbiausios sovietinės marksizmo-leninizmo nuostatos ir tezės, kokiais argumentais jos grindžiamos, o tik atlikus šiuos veiksmus galėjo sekti jų kritika.

Nemažas lūžis tyrinėjant filosofiją Sovietų Sąjungą ir ideologiją Vakaruose prasidėjo septintajame XX a. dešimtmetyje, kuomet buvo fiksuotas ir pradėtas įvairiau artikuluoti sovietinės ideologijos supratimas ir Sovietų Sąjungos vadovybės santykis su sava ideologija. Kartu net išorės stebėtojams pradėjo aiškiai matytis ženklūs pokyčiai tyrimų tematikoje. Reikėjo pradėti spręsti naujus klausimus: kuo šie tyrimai aktualūs ar reikšmingi suprasti sovietinio marksizmo kaip filosofijos ir ideologijos raidą, ką jie signalizuoja, kiek pačiuose tyrimuose išsivaduojama ar laikomasi marksistinės prieigos prie tyrimo metodų ir svarbiausių idėjų? Taip pat vis aiškiau ir ryškiau artikuluota skirtis tarp sovietinio marksizmo (angl. *soviet marxism*) ar marksizmo-leninizmo ir sovietinės filosofijos (angl. *soviet philosophy*). Šioms diskusijoms skiriamas ypatingas dėmesys pirmojoje disertacijos dalyje.

Į sovietinės filosofijos tyrinėtojų ir kritikų gretas taip pat įsiliejo disidentai ir revizionistai iš socialistinio bloko šalių. Ryškiausias iš jų – Leszek'as Kołakowski's – pats pradėjęs kaip filosofas marksistas ir greitai tapęs

¹² Žr. Józef Maria Bochenski, *The Dogmatic Principles of Soviet Philosophy [as of 1958]. Synopsis of the 'Osnovy Marksistskoj Filosofii' with Complete Index*, in: *Sovietica*, 1963, t. 14; Józef Maria Bochenski, *Guide to Marxist philosophy: an introductory bibliography*, Chicago: Swallow Press, 1972.

¹³ Gustaw W. Wetter, *Dialectical Materialism*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd., 1959.

sovietinio marksizmo kritiku pateikė fundamentalią marksistinės filosofijos istorinę studiją¹⁴.

Sovietinės filosofijos studijos Vakaruose po 1991 m.

Žlugus SSRS sovietinės filosofijos tyrimai įgavo grynai istorinį pobūdį. Sovietologiniai tyrimai Vakaruose prarado politinį-pragmatinį aktualumą, sumenko jų finansavimas. Kilo natūralūs klausimai apie ligtolinių tyrimų aktualumą ir tikslingumą. Tačiau kartu atsirado vis daugiau perspektyvų ir indėlių iš buvusių sovietinio bloko šalių filosofų ir tyrinėtojų. Pavyzdžiui, Lenkijoje Andrzej’us Walicki’s tęsė L. Kołakowski’o įdirbį, nagrinėdamas taip pat ir postalininę sovietinės ideologijos transformaciją bei šios transformacijos ryšius su politiniais įvykiais SSRS ir socialistiniame bloke¹⁵. Filosofijos būklę sovietmečiu ėmė reflektuoti ir buvusių sovietinių respublikų filosofų bendruomenių atstovai¹⁶.

Vakaruose į sovietinės filosofijos egzotiškesnių temų tyrimus įsijungė nauji tyrinėtojai, tyrimus pratęsė ir jau gerokai seniau darbavęsi akademikai¹⁷. Reikia taip pat atkreipti dėmesį, kad su geležinės uždangos griūtimi išseko ir apologetinio tipo tekstai, bandantys sovietinį marksizmą pateikti kaip gyvą ir dinamišką filosofinę sistemą. Dingus šiai politinei plotmei visgi atsirado galimybė reaktualizuoti ar atrasti kai kuriuos šio laikotarpio filosofus kaip originalius ir autentiškus mąstytojus. Iš šių sričių analizuojančių verta išskirti David’ą Backhurst’ą. Nenutrūko ir savotiškai transformavosi R. M. Bochenski’o ir G. Wetter’io pradėta linija – visų pirma per E. van der Zweerde’s tyrimus skirtus tiek bendrai sovietinės filosofijos raidai, tiek ypatingai sovietinės filosofijos istoriografija. Šiais tyrimais remiamasi

¹⁴ Žr. Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism. The Founders. The Golden Age. The Breakdown*, translated from Polish by P. S. Falla, New York/London: W. W. Norton, 2005.

¹⁵ Andrzej Walicki, *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę. Komunizmo utopijos istorija*, iš lenkų kalbos vertė Kazys Uscila, Vilnius: Mintis, 2005.

¹⁶ Rein Vihalemm, „Theoretical Philosophy and Philosophy of Science in Soviet Times: Some Remarks on the Example of Estonia, 1960–1990“, in: *Studia Philosophica Estonica*, 2016, Vol. 8 (2), p. 1–33; Никифорова И. Г., „«Киевская философская школа» в советский период: «Лабиринты свободы»“, in: Дарбинян А.Р., Аветисян П.С. (ред.)“, in: *Проблемы и перспективы развития образования в XXI веке: профессиональное становление личности (философские и психолого-педагогические аспекты): Материалы международной научно-практической конференции*, Пенза, Ереван, Прага: Научно-издательский центр «Социосфера», 2013, p. 18–25.

¹⁷ David Backhurst, *Consciousness and Revolution in Soviet Philosophy. From the Bolsheviks to Evald Ilyenkov*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991; Robert V. Daniels, *The Rise and Fall of Communism in Russia*, New Haven and London: Yale University Press, 2007.

bandant įk kontekstinti Lietuvos filosofijos raidos bruožus į bendresnį sovietinės filosofijos horizontą.

Lietuviška istoriografija ir tyrimai iki 1990 m.

Lietuviškų sovietinės ideologijos ir filosofijos Sovietų Sąjungoje tyrimų istorija taip pat netrumpa. Kaip sovietinės-bolševikinės ideologijos tyrimų pirmeivį būtina išskirti kun. Stasį Ylą, kuris 1937 m. Juozo Daulio slapyvardžiu išleido analitinę studiją *Komunizmas Lietuvoje*¹⁸. Yla ne tik pagal tuo metu jam prieinamus šaltinius bandė rekonstruoti svarbiausius LKP ir bolševikų veikimo principus, bet ir analizavo centrinės jų idėjas (kartu ir kovos prieš bolševikinius komunistus momentus). Yla aiškiai susieja ir tapatina komunistinį pagrindį su marksistinėmis idėjomis ir kovą prieš komunistus mato kaip idėjinę, ideologinę kovą.

Būta ir kitų mėginimų tarpukariu įvertinti marksizmą ir sovietinę jo adaptaciją. Labiau idealizuojantis ir teoriškai abstraktesnis buvo ankstyvojo Antano Maceinos kūrybos periodo dvejuose studijose „Prometėjizmo persvara dabarties kultūroje“ (1935) ir „Prometėjizmo problema“ (1938) bei knygoje *Buržuazijos žlugimas* (1940). Maceinos pozicija tuo metu didele dalimi buvo veikiamą jo to meto vieno didžiausių autoritetų Nikolajaus Berdiajevo. Šiuos tris tekstus galima laikyti savotišku Berdiajevo kultūros filosofijos komentaru ar variacija jo užduota trijų svarbiausių Europos istorijos dvasių – buržuazinės, prometėjiškos ir krikščioniškosios – tema. Maceina marksizme ir ypač bolševizme išvelgia prometėjišką pradą (netgi su kai kuriais krikščioniškos dvasios elementais) ir nors bendrai įvertina sovietinį bolševizmą ir jo ideologiją vertina neigiamai, tačiau daug kur prasiveržia idealizuojantis ir naivus požiūris, nuostaba prometėjiškos dvasios „pasiekimais“, nekritiškai priimant bolševikų pristatomus pasiekimus kaip tikrovę.

¹⁸ Mokslinis šio veikalų leidimas pakartotas ir vėliau: Stasys Yla, *Komunizmas Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2012.

Lietuviškoje išėivijoje intelektualų ir filosofų dėmesio sulaukė ne tik okupuotos tėvynės problemos, bet ir marksizmas¹⁹ bei sovietinė ideologija²⁰, šią problematiką tyrinėjantys veikalai ar marksistinės knygos²¹. Čia labiausiai, išsiskyrė katalikiškas žurnalas *Aidai* ir labiau laicistinis *Metmenys*.

¹⁹ Feliksas Jucevičius, „Hėgelis ir Marksas arba idealizmo ir materializmo kryžkelė“, *Aidai*, 1957, nr. 3, p. 113–122; nr. 4, p. 154–158; nr. 5, p. 209–215; Jonas Norkaitis, „Marksizmas ir mūsų laikų visuomenė. Keletas jų susidūrimo aspektų“, in: *Aidai*, 1960, nr. 2, [interaktyvus], in: http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=204%3A196002&id=2794%3Apo&option=com_content&Itemid=237 (2021-06-01); Dr. V. Mar., „Tautiškumo klausimas sovietinėje teorijoje“, in: *Aidai*, 1967, nr. 2, p. 175–180; Julius Vidzgiris, „Žmogus ir visuomenė krikščionybės ir marksizmo sankryžoje“, *Aidai*, 1967, nr. 5, p. 230–231; Č., „Markso „Kapitalas“ ir bolševikų revoliucija“, in: *Aidai*, 1967, nr. 10 (gruodis), p. 449; Vytautas Doniela, „Marksistinė dialektika“, in: *Metmenys*, 1970, nr. 19, p. 90–100; Romas Misiūnas, „Marksizmas ir XX a. [Apie R. Garaudy]“, in: *Metmenys*, 1971, nr. 21, p. 146–151; Antanas Paškus, „Marksistinis prometėjas ir psichologinis hedonistas“, in: *Aidai*, 1974, nr. 5, [interaktyvus], in: http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=61%3A7405&id=1131%3Afi&option=com_content&Itemid=140 (2021-06-21); Vladas Juodeika, „Engelsas atsisakė revoliucijos“, in: *Aidai*, 1975, nr. 3, p. 122–124; Vladas Juodeika, „Humanistinis marksizmas. Ar toks egzistuoja?“, in: *Aidai*, 1979, nr. 2, [interaktyvus], in: http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=91%3A197902&id=325%3Aami&option=com_content&Itemid=95 (2021-06-21); Algis Mickūnas, „Dabartinės marksizmo srovės“, in: *Metmenys*, 1978, nr. 34, p. 179–201; Juozas Pažemėnas, „Žvilgsnis į Karolio Markso ekonomiką“, in: *Aidai*, 1983, nr. 6, p. 376–383.

²⁰ Kostas Ostrauskas, „Sovietų 1950 metų kalbos mokslo perversmas ir jo pasėkos“, in: *Aidai*, 1954, nr. 2, p. 60–68; Julius Vidzgiris, „Lenino mitas ir tikrovė“, in: *Aidai*, 1970, nr. 9, [interaktyvus], in: http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=198%3A197009&id=2663%3Apo&option=com_content&Itemid=228 (2021-06-21); Benediktas V. Mačiūka, „Mokslas ir mokslininkai sovietinės santvarkos rėmuose“, in: *Metmenys*, 1971, nr. 20, p. 121–136; Albertas Zubras, „Rusifikacija Sovietų Sąjungoje“, in: *Aidai*, 1973, nr. 2 [interaktyvus], in: http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=48%3A7302&id=834%3Apo&option=com_content&Itemid=124 (2021-06-21); „Eurokomunizmas ir Vakarų demokratijos, [Anketa. Atsako: V. Trumpa, A. Hermann, V. Rastenis, Z. V. Rekašius]“, in: *Metmenys*, 1978, nr. 33, p. 189–199.

²¹ Antanas Bendorius, „Tautybių problema Rusijoje“ [apie: Roman Smal – Stocki, *The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism*, 1952, Milwaukee: The Bruce Publishing Co., p. 474], in: *Aidai*, 1953, nr. 3, p. 133; M. Brakas, „Žmogus sovietų sąjungoje“ [apie Government, Law and Courts in the Soviet Union and Eastern Europe. General Editors Vladimir Gsovski and Kazimierz Grzybowski. Vol. 1–2. Atlantic Books. New York, Frederick A. Praeger 1959. XXXII, XV, 2067 p.], in: *Aidai*, 1963, nr. 10, [interaktyvi], in: http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=245%3A196310&id=3665%3Apo&option=com_content&Itemid=281 (2021-06-21); Andrius Baltinis, „Sovietinė etika ir krikščionybė. A. Maceinos naujas veikalas“, in: *Aidai*, 1970, nr. 3, [interaktyvus], in: http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=191%3A3kovas&id=2502%3Apo&option=com_content&Itemid=221 (2021-06-21);

Bet stipriausi savo analitiškumu visgi buvo profesionalūs išėivijos akademikai ir filosofai. Juozas Girnius, knygoje *Žmogus be Dievo* pašventęs vieną skyrių nuosekliai marksistinės teorijos ir sovietinio marksizmo analizei²². Antanas Maceina taip pat tęsė savuosius marksizmo ir krikščionybės santykio (konflikto ir sąryšio) tyrinėjimus²³. Vokiečių kalba jis publikavo sovietinio marksizmo etinių prielaidų ir nuostatų tyrimą, o kai kurios svarbiausios šios knygos idėjos pasirodė jo lietuvių kalba skelbtuose tekstuose²⁴.

Lietuviškieji tyrimai po 1990 m.

Tiesiogiai filosofija lietuviškuose sovietmečio tyrimuose kol kas pasirodo santykinai negausiai. Filosofiniame diskurse iki šiol laiko daugiausia dominavo atsiminimų ar bendro pobūdžio apžvalgų tipo tekstai, o nuoseklia teorine ir metodologine prieiga bei detalia pirminių filosofinių tekstų analize pasižymi tik keli naujausi nūdienos tyrimai. Visgi negalima sakyti, kad sovietinio marksizmo poveikis filosofijai, akademinėi terpei ir apskritai visuomenei liko nereflektuotas²⁵. Svarbūs ir naudingi čia taip pat sovietmečio

Alina Skrupskelienė, „Marksisto Kristus. Čekoslovakų filosofo M. Machoveč knyga apie Jėzų“, in: *Aidai*, 1979, nr. 6, [interaktyvus], in: [http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=95%3A197906&id=387%3Afi&option=com_content&Itemid=98_\(2021-06-21\)](http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=95%3A197906&id=387%3Afi&option=com_content&Itemid=98_(2021-06-21)); Juozas Prunskis „V. L. Juodeika apie marksizmo iliuziją“, in: *Aidai*, 1978, nr. 4, [interaktyvus], in: [http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&task=view&id=2315&Itemid=210_\(2021-06-21\)](http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&task=view&id=2315&Itemid=210_(2021-06-21)); Bronius Nemickas, „Sovietų Sąjungos politinė kaita ir visuomeninė raida“ [apie A. Shtromas, *Political Change and Social Development: The Case Of The Soviet Union*, Frankfurt am Main-Bern: Verlag Peter Lang, 1981], in: *Aidai*, 1983, nr. 2, p. 130–135; Saulius Pašilis, „Kolakowskis apie marksizmo esmę ir vaidmenį“, *Aidai*, 1983, nr. 5, p. 332.

²² Juozas Girnius, „Žmogus be Dievo“, in: Juozas Girnius, *Raštai*, t. 2, parengė ir redagavo Danutė Bautrėnienė. Vilnius: Mintis, 1994.

²³ Antanas Maceina, „Marksizmas ir krikščionybė. Vakarų krikščionijos klystkeliai“, in: *Aidai*, 1965, nr. 9, [interaktyvus], in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=4280:fi&catid=264:1965%2009&Itemid=323.

²⁴ Antanas Maceina, *Sowjetische Ethik und Christentum. Zum Verständnis des kommunistischen Menschen*, Witten: Eckart Verlag, 1969.

²⁵ Leonidas Donskis, „Marksizmas tarp dogmos ir spekuliacijos“, in: *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, sud. Alfredas Bumblauskas ir Nerijus Šepetys, Vilnius: Aidai 1999; Alvydas Jokubaitis, „Marksizmas ir lietuviškoji istoriografija“, in: *Lietuvos sovietinė istoriografija*; Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga. Prisiūkymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai 2007; Tomas Sodeika, Arūnas Sverdiolas, „Gyvenimas kolboje ir tuoj po to“, in: *Metmenys*, nr. 60, 1991, p. 29–45; Marius Povilas Šaulauskas, „Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą“, in: *Problemos*, 1998, t. 53, p. 5–24; Aurimas Švedas, *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1990)*, Vilnius: Aidai, 2009.

tyrimai apie kitas kultūros ir mokslo sritis, cenzūrą ir kasdienybę, parodantys platesnį kontekstą ir terpę, kurioje filosofija turėjo egzistuoti²⁶.

²⁶ Anna Mikonis-Railienė, Lina Kaminskaitė-Jančorienė, *Kinas sovietų Lietuvoje: Sistema, filmai, režisieriai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2015; Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė. Kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai, 2014; Ainė Ramonaitė (moksl. red.), *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015; Danutė Blažytė-Baužienė, „Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė?“, in: *Metai*, 2002, Nr. 8–9, p. 131–146; Violeta Davoliūtė, *The making and breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*. London, New York: Routledge, 2013; Vilius Ivanauskas, „Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas kultūros sferoje“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2011, t. I, p. 97–112; Valdemaras Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu: daktaro disertacija*, 2009; Dalia Satkauskytė (sud., moksl. red.), *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu: kolektyvinė monografija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015; Elena Baliutytė, *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika, 1945–2000*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002; Vilius Ivanauskas, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojai tautų draugystės imperijoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015; Rimantas Kmita (sud.), *Nevienareikšmės situacijos: pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015; Loreta Jakonytė, *Šeimos vaizdinys sovietmečio lietuvių literatūroje vaikams*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015; Marija Drėmaitė, Vaidas Petrulis, Jūratė Tutlytė, *Architektūra sovietinėje Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012; Marija Drėmaitė, „Šiaurės modernizmo įtaka ‚lietuviškajai architektūros mokyklai‘ 1956–1969 m.“, in: *Menotyra*, 2011, t. 18 (Nr. 4), p. 308–328; Rasa Antanavičiūtė, *Politinės galios simboliai Vilniaus viešojoje erdvėje 1895–1953 metais: disertacija*, 2015; Elona Lubytė (sud.), *Tylusis modernizmas Lietuvoje, 1962–1982*, Vilnius: Tyto alba, 1997; Alfonsas Andriuškevičius, *Lietuvių dailė: 1975–1995*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997; Giedrė Jankevičiūtė, *Po raudonąja žvaigžde: Lietuvos dailė 1940–1941 m.*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011; Jolita Mulevičiūtė, *Atsinaujinimo sąjūdis lietuvių tapyboje (1956–1970): daktaro disertacija*, 1994; Skaidra Trilupaitytė, *Lietuvių dailės gyvenimas institucijų kaitos požūriui, devintojo dešimtmečio pabaiga – dešimtojo dešimtmečio pradžia: daktaro disertacija*, 2002; Irena Aleksaitė (ats. red.), *Lietuvių teatro istorija, Kn. 3: 1970–1980*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006; Irena Aleksaitė (ats. red.), *Lietuvių teatro istorija, Kn. 4: 1980–1990*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2009; Goda Dapšytė, *Sovietinės cenzūros poveikis Lietuvos teatro diskurso raidai: disertacija*, 2015; Margarita Matulytė, *Nihil obstat: Lietuvos fotografija sovietmečiu*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011; Agnė Narušytė, *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008; Vytautas Michelkevičius, *LTSR fotografijos meno draugija – vaizdų gamybos tinklas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011.

Justinas Dementavičius²⁷ pristatė sovietmečio Lietuvos marksistų politines koncepcijas, jis ir Algimantas Jankauskas bei Kęstutis K. Girnius parengė ir Lietuvos politinės minties antologijos sovietmečiui skirtą tomą²⁸. Nerija Putinaitė nagrinėjo to meto etikos tyrinėjimų aspektus ir koncepcijas ateizacijos kontekste²⁹. Marksizmą ir komunizmą kaip socialines teorijas nuosekliai apžvelgė Zenonas Norkus savo fundamentalioje studijoje *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?*³⁰. Vis dėlto, šiuo metu nuosekliausias ir išsamiausias sovietinio laikotarpio filosofijos tyrimus vykdo Gintaras Kabelka³¹.

G. Kabelka *Lietuvos filosofijos istoriografija (1960–2004 m.)*, remdamasis H. White'o *Metaistorijoje* dėstoma istorinių metodų ir naratyvų tipologizacija, pateikė svarbiausių Lietuvos sovietinio periodo filosofijos istorijos tyrinėjimų klasifikaciją ir analizę. Ši prieiga anaipol neišsemia ir nepaaiškina viso sovietinės filosofijos proceso ir negali apimti visų svarbiausių krypčių bei polemikų. Galima klausti, ar kai kuriais atvejais santykis su istorija apskritai nėra svarbiausias klausimas nagrinėjamo autoriaus filosofinėse pažiūrose (pvz., Arvydo Šliogerio atveju). Tačiau skirtingų istoriografinių metodų (net jei nedeclaruotų) fiksavimas leidžia pamatyti teorines polemikas ir nesutarimus. Naujausiu reikšmingu indėliu į šio laikotarpio filosofijos tyrimus galima laikyti to paties G. Kabelkos sudarytą *Lietuvos filosofijos istorijos šaltiniai* serijos IV tomą, kuriame pateikiama visų svarbiausių to laikotarpio filosofų darbų anotuota bibliografinė rodyklė (su trumpomis autorių biogramomis). Šios bibliografinės rodyklės vienas esminių trūkumų ir kartu

²⁷ Justinas Dementavičius, *Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, p. 273–300.

²⁸ Justinas Dementavičius, Algimantas Jankauskas, Kęstutis K. Girnius, et al. (sud.), *Lietuvos politinės minties antologija, t. 3: Politinė mintis Lietuvoje 1940–1990 m.*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.

²⁹ Nerija Putinaitė, *Nugenėta pušis. Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai, 2015.

³⁰ Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, Koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

³¹ Gintaras Kabelka, „Lietuvos filosofijos raida 1960–2010: apimtis, institucijos, leidiniai“, in: *Problemos*, 2012, t. 81, p. 109–123; Gintaras Kabelka, „Baltijos šalių filosofinio diskurso postsovietinė transformacija II“, in: *Problemos*, 2013, t. 84, p. 21–35; Gintaras Kabelka, *Lietuvos filosofijos istoriografija (1960–2004 m.)*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2016.

privalumų kitiems tyrinėtojams – nediferencijavimas tarp filosofinių ir ideologinių tekstų³².

Bendraisiais bruožais filosofijos sovietmečiu raida apžvelgta ir kai kurių svarbiausių filosofinių kryptių interpretacija atlikta Aurimo Šukio 2012 m. Vytauto Didžiojo Universitete parengtoje disertacijoje *Intelektualų alternatyvi veikla sovietų Lietuvoje 1956–1988 m.* Svarbus ir reikšmingas jos bruožas – įvairių sovietinio periodo atsiminimų sisteminga apžvalga. Šia disertacija siekiama papildyti jau atliktą istoriografinį įdirbį naujais aspektais.

Atskiras žanras – apologetinio tipo tekstai, daugiausia idealizuojantys įvykius ir juos pateikiantys per memuaristikos prizmę. Iš visos literatūros apie Eugenijų Meškauską ir jo mokyklą³³ išskirtina Česlovo Kalendos studija³⁴. Šiam tekstų tipui būdingas ne tik suinteresuotumas ar angažuotumas, tačiau ir jungimas skirtingų plotmių: asmeninė laikysena ar administracinė veikla neretai painiojama su filosofine pozicija („liberalus“ elgesys = „nedogmatiškumas“ marksizme). Vis dėlto, ši istoriografijos grupė vertinga tuo, kad pateikia sovietmečio akademinės filosofijos lauko dalyvių retrospektyvius vertinimus ir vertinga faktine informacija papildo likusią istoriografiją ir šaltinius.

Šaltiniai

Šiame tyrime naudojamos penkios šaltinių grupės: (1) archyviniai šaltiniai; (2) kokybinio tyrimo pokalbiai; (3) sovietmečiu publikuoti tekstai; (4) publikuoti atsiminimai; (5) sovietinio laikotarpio (ego)dokumentai (laiškai, dienoraščiai ir kt.).

Pirmajai šaltinių grupei priklauso Lietuvos archyvuose saugomi dokumentai, reikalingi institucijų susikūrimui ir veiklai atskleisti, iš dalies asmenų ryšiams ir formaliems santykiams rekonstruoti (planai, atskaitos, susirinkimų protokolai, korespondencija su sąjunginėmis žinybomis, partinių organizacijų dokumentai ir kt.): Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA)³⁵, Vilniaus universiteto archyve ir jo bibliotekos Rankraščių skyriuje

³² *Lietuvos filosofijos istorijos šaltiniai. IV tomas. Sovietinis laikotarpis 1945–1989*, (sud. Gintaras Kabelka), Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019.

³³ Krescencijus Stoškus, „Interpretacinė filosofija ir E. Meškausko metodologija“, in: *Problemos*, 1998, t. 54, p. 13–20; Arvydas Šliogeris, „Mokytojas“, in: *Problemos*, 1998, p. 35–38; Henrikas Zabulis, „Interpretacinė filosofija ir E. Meškausko metodologija“, in: *Problemos*, 1998, t. 54, p. 25–31.

³⁴ Česlovas Kalenda, *Profesorius Eugenijus Meškauskas. Asmenybė ir veikla*, Vilnius: Margi raštai, 2018.

³⁵ LCVA, R-392. Leidykla „Mintis“ (chronologinės ribos 1944–1989 m.); LCVA, R-553. Lietuvos TSR „Žinijos“ draugijos valdyba (chronologinės ribos 1947–1989 m.); LCVA, R-1035. TSRS filosofų draugijos Lietuvos skyrius (chronologinės ribos

(VUB RS) saugomos bylos³⁶. Čia taip pat galima priskirti įvairius, aptariamo laikotarpio kultūros politiką ir represinį jos pobūdį pristatančius dokumentų rinkinius³⁷. Nors dirbant su šiais šaltiniais yra įmanoma gana tiksliai rekonstruoti svarbiausius įvykius ir institucinę dinamiką, tačiau jie menkai atskleidžia vidinę socialinę terpę, nematyti išorinės įtakos ir motyvų (LKP CK, centrinės valdžios, bendrų SSRS tendencijų), ne visada įmanoma rekonstruoti įvykių ir sprendimų bei priežasčių tikslios raidos. Taip pat skiriasi ir institucijų dokumentavimo ir archyvavimo praktikos (LSSR Mokslų akademijos dokumentacija gerokai išsamesnė ir tvarkingiau saugota nei Vilniaus Valstybinio universiteto).

Antrąją grupę sudaro sakininės istorijos šaltiniai (ypač sovietmečiu dirbusių ir studijavusių filosofų atsiminimai). Autoriaus 2011–2021 m. atlikti kokybinio tyrimo pokalbiai su Antanu Rybeliu, Bronislovu Genzeliu, Albinu Plėšniu, Vytautu Radžvilu, Vytautu Ališausku, Alvydu Jokubaičiu, Arvydu Juozaičiu, Tomu Sodeika, Arūnu Sverdiolu, Aleksandru Dobryninu, Nijole Radavičiene. Taip pat pasitelkiami kitų tyrėjų surinkti tematiškai aktualūs pokalbiai ir atsiminimai. Vertinant pokalbius susiduriama su tokiais pagrindinėmis problemomis: ribota faktinė informacija (veikiau gali būti naudojama papildančiai pirmajai šaltinių grupei), tendencingi ir pasikartojantys naratyvai, refleksija iš dabarties perspektyvos, asmeniškai nepatogių klausimų ir informacijos neminėjimas. Vis dėlto atsiminimuose suteikiama reikšmingos faktinės informacijos, kuri nebeišliko dokumentuose. Įrašai saugomai autoriaus archyve.

Trečiąją ir svarbiausią idėjų sando interpretacijai šaltinių grupę sudaro Sovietų Lietuvoje parengti ar publikuoti filosofiniai tekstai, tarp jų

1973–1980 m.); LCVA, R-1033. Lietuvos mokslų akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas (chronologinės ribos 1969–1991 m.).

³⁶ Visų pirma žurnalo *Problemos* archyvas (chronologinės ribos 1968–1987 m.): VUB RS f. 224.

³⁷ Pvz., Laima Arnatkevičiūtė et al. (sud.), *Rašytojas pokario metais: Dokumentų rinkinys*, Vilnius: Vaga, 1991; Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis (sud.), *Rašytojas ir cenzūra: straipsnių ir dokumentų rinkinys*, Vaga, 1992; Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus (sud.), *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990* [dokumentų rinkinys], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.

vadovėliai³⁸, monografijos³⁹, disertacijos ir jų santraukos⁴⁰, straipsniai to meto periodikoje⁴¹. Pagrindinė problema čia yra hermeneutinio pobūdžio – kaip adekvačiai suprasti tekstus, kadangi dabartinio tyrėjo itin pasikeitęs kontekstas ir suvokimo horizontas (klausimas be to ne tik apie teksto autoriaus intencijų – numanomų ar deklaruotų – rekonstrukciją, tačiau ir apie anuometinio adresato – skaitytojo – konteksto ir suvokimo (ne)prieinamumą). Kitos problemos: daugeliu atveju sunku atsekti visą tekstų redagavimo, (auto)cenzūros ir aprobavimo procesą.

Ketvirtą šaltinių grupę sudaro jau nepriklausomoje Lietuvoje publikuoti biografiniai ir autobiografiniai atsiminimai (Bronislovo Kuzmicko, Broniaus Genzelio ir kt.), o taip pat bendrojo pobūdžio refleksijos⁴². Tai turbūt subjektyviausia ir labiausiai dabartinių kontekstų paveikta šaltinių grupė. Vis dėlto, ji vertinga gretinant su kitais šaltiniais ir bandant rekonstruoti to laikotarpio akademinų veikėjų refleksijas apie save, kolegas, konkurentus ir egzistavusią sistemą.

Penktoje grupėje atsiduria sovietmečiu publikuoti įvairių politikos ir kultūros veikėjų, mokslininkų atsiminimai ir kiti egodokumentai. Šia šaltinių grupė remiamasi mažiausiai (ji vertinga ten, kur pateikia alternatyvius įvertinimus ar įvykių versijas lyginant su kitais šaltiniais).

³⁸ Pvz., Viktoras Afanasjevas, *Filosofijos žinių pagrindai: marksizmo-leninizmo pagrindų mokyklų klausytojams*, redaktorė E. Brazaitė, Vilnius: Mintis, 1970; Eugenijus Meškauskas, *Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža*, Vilnius: Mintis, 1988.

³⁹ Pvz., Bronislovas Kuzmickas, *Šiuolaikinė katalikiškoji filosofija*, Vilnius: Mintis, 1976; Justinas Karosas, *Socializmas ir ideologija: socialistinė ideologija metodologiniu aspektu*, Vilnius: Mintis, 1976; *Ideologinės srovės lietuvių išėivijoje: socialinės politinės ir filosofinės koncepcijos po Antrojo pasaulinio karo*, ats. redaktorius V. Kazakevičius, Vilnius: Mintis, 1978; Albinas Lozuraitis, *Tiesa ir vertybė: Teorinė ir praktinė antikinės filosofijos orientacija*, Vilnius: Mintis, 1980; Albinas Lozuraitis, *Metodologiniai marksistinės socialinės filosofijos bruožai*, Vilnius: Mintis, 1986; Arūnas Sverdiolas et al. *Žmogus ir istorija šiuolaikinėje buržuazinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984.

⁴⁰ Ypatingą reikšmę turi jaunesnės to meto kartos (Aleksandro Dobrynino, Arvydo Juozaičio, Vytauto Radžvilo ir kt.) disertacijos, kadangi jos ženklino radikalų perėjimą nuo tradicinės marksistinės problematikos prie Vakarų filosofijos istorijos tyrimų ir recepcijos.

⁴¹ Pvz., žurnaluose *Problemos*, *Komunistas*, *Mokslas ir gyvenimas*.

⁴² Pvz., Bronislovas Genzelis, *Politikos laisvamano užrašai: sovietmetis, Sąjūdis, nūdienu*, Vilnius: Versmė, 2016; Danutė Kapačiauskienė, „Profesorius Eugenijus Meškauskas ir Lietuvos filosofija“, in: *Problemos*, 1990, t. 44, p. 28–36; Romanas Plečkaitis, „Lietuviškojo pasaulio filosofiniai akiračiai amžių tėkmėje“, in: *Problemos*, 2007, t. 72, p. 9–25; Evaldas Nekrašas, „Filosofija ir politika atgimimo epochoje“, in: *Problemos*, 2008, t. 74, p. 11.

Metodai

Šiame darbe derinamos skirtingos metodologinės prieigos. Pačia bendriausia prasme jame keliamas klausimas apie sovietinio laikotarpio tekstų supratimo ir interpretavimo sąlygas. Manoma, kad tinkamiausias yra Reinhart'o Koselleck'o ir Quentin'o Skinner'io pateiktos sąvokų (*Begriffsgeschichte*)⁴³ ir idėjų istorijos (*history of ideas*)⁴⁴ prieigos. Nagrinėjant sovietinio laikotarpio filosofinius tekstus reikia atsižvelgti į institucinį, politinį ir ideologinį kontekstą, o pagrindinis konceptualus skirtumas, į kurį reikia atkreipti dėmesį, yra tarp filosofijos ir ideologijos kaip teorinio filosofijos pakaitalo. Reikia pažymėti, kad metodologiniu požiūriu tai yra nebe naujos prieigos Lietuvoje⁴⁵. Idėjų istorijos požiūrį papildo institucinių studijų požiūris, kuris iš dalies remiasi Pierre'o Bourdieu koncepcijomis ir požiūriu.

Q. Skinner'io startinė pozicija yra skeptinė gryniosios intelektualinės istorijos atžvilgiu, kuri įpareigoja žiūrėti ne parafilosofinių kontekstų, o tik to, ką tie tekstai tiesiogiai byloja, numanant, kad klasikinių, didžiųjų filosofinių tekstų skaitymas esą neturi priklausyti nuo istorinių aplinkybių. Q. Skinner'io manymu, adekvatus tekstų supratimas be kontekstų ir prielaidų neįmanomas. Tai, žinoma, nereiškia ir redukcionizmo, kuomet filosofinis tekstas yra aiškinamas tik kaip išdava jo atsiradimo aplinkybių ar „objektyvių sąlygų“, taip iš esmės kartojant marksistinę bazės-antstato schemą.

Kaip atrodo Q. Skinner'io kritikuojamas filosofijos istorijos metodas geriausias pavyzdys yra Georg'o Wilhelm'o Friedrich'o Hegel'io filosofijos istorijos koncepcija. G. W. F. Hegel'is savo filosofijos istorijos paskaitose turbūt pirmasis parodė filosofijos istoriją kaip tiesiog didžiųjų filosofų minties virtinę, parašėse palikdamas ar anapus teksto išmesdamas tuos autorius, kurie neįsipaišo į dailų jo intelektualinės sistemos istorijos modelį. Jo teikiamas filosofijos peizažas – nepaisant kai kurių pavaizduotų konfliktų – tolydus, sklandus, nuoseklus ir judantis pagal paties G. W. Hegel'io dialektinį dvasios raidos modelį.

⁴³ Žr. Reinhart Koselleck, *Futures Past: on the Semantics of Historical Time*, translated and with an Introduction by Keith Tribe, New York: Columbia University Press, 2004.

⁴⁴ Žr. Quentin Skinner, „Meaning and Understanding in the History of Ideas“, *History and Theory*, 1969, 8 (1), p. 3–53.

⁴⁵ Q. Skinner'io ir R. Koselleck'o prieigas derino Justinas Dementavičius, Koselleck'o idėjomis savo sovietmečio tyrimuose taip pat rėmėsi Nerija Putinaitė: Justinas Dementavičius, *Tarp ūkininko ir piliečio*, 2015, p. 25–28, Nerija Putinaitė, *Nugenėta Pušis*, 2015, p. 22–24.

Q. Skinner'ui idėjų istorija yra konkrečių žodinių ištarų ir jų konteksto tyrimas. Idėjos neegzistuoja abstrakčiai. Mums jos prieinamos per konkrečius tekstus. Būtent tekstų, žodyno, konvencinės žodžių vartosenos tyrimas yra svarbiausi idėjų istorijos uždaviniai. Tačiau susitelkimas vien tik ties pačiu tekstu, pasak Q. Skinner'io, taip pat yra labai ydinga praktika. Nereikšmingos teksto vietos gali būti suprastos kaip esminės ir atvirkščiai. Geras interpretatorius turėtų suvokti kokios tekstų rašymo konvencijos egzistavo teksto parašymo metu, koks stilius ar retorika buvo populiarūs ar pageidautini. Lygiai vienodai svarbu žinoti vyravusias žodžio reikšmes, idant nebūtų iškraipoma vienos ar kitos ištaros prasmė, intencionaliai primetant interpretatoriaus sugalvotą mintį ir nesuprantant žodžio vartojimo konkrečiame istoriškai pasirodančiame teiginyje⁴⁶.

Savo ruožtu R. Koselleck'as siekia ne šiaip nagrinėti sąvokų (konceptų) raidą ir jų pasirodymą skirtingų epochų tekstuose, tačiau istoriškai ir politiškai reikšmingiausias sąvokas, jas supančius konfliktus ar binarines sąvokų opozicijas. Jis itin akcentuoja socialinio konteksto ir konkrečios kultūrinės ir kalbinės tradicijos reikšmę mėginant suprasti sąvokų kaitą. Sąvokų istorijos metodo centrinis objektas yra žodžiai kaip tam tikras idėjas apipavidalinančios sąvokos ir šių istorinė kaita. Tam pasitelkiamas socialinių ir politinių kontekstų bei prielaidų tyrimas, padedantis geriau suprasti kodėl vienu ar kitu metu iškilo tam tikros sąvokos, kaip jos kito ir buvo suprastos. Kaip ir Q. Skinner'ui, jam pagrindas tyrimui yra dokumentuotos viešosios ištaros, tačiau pagrindinis akcentas yra dar ryškiau dedamas ant specifinių sąvokų. Kas svarbaus iškyla iš R. Koselleck'o prieigos, tai, kad sąvokų turinys gali su laiku kisti, o šio kismo fiksavimas yra susijęs su socialine ir politine istorija (pavyzdžiui, bolševikinės ideologijos ir praktikos atveju tai įgijo ekstremalią išraišką – savotiškos naujakalbės kūrimą ar tiesiog kalbos kontrolės formas). Tekstuose pasirodančios naujos sąvokos ar naujos jų prasmės nurodo ir leidžia fiksuoti socialinius ir politinius pokyčius.

Todėl šiame tyrime laikomasi nuostatos, kad esminis konfliktas kalbant apie filosofiją sovietmečiu yra pati filosofijos sąvokos raida ir filosofijos ideologijos kaip dviejų esminių kategorijų tyrimas. Nediferencijuojant tarp filosofijos ir ideologijos neįmanoma to laikotarpio filosofijos istorija.

Abiejų prieigų akcentas yra susijęs visų pirma su politinę mintimi. Socialinės ir politinės sąvokos yra tai, kuo, viena vertus, artikuluojama tikrovė, kita vertus, normatyviai bandoma steigti tam tikrą būklę. Šių prieigų taikymas filosofijos sovietmečiu tyrimui todėl yra susijęs su klausimu, kiek

⁴⁶ Quentin Skinner, „Meaning and Understanding in the History of Ideas“, in: *History and Theory*, 1969, 8 (1), p. 11–13.

„politiškai“ galima interpretuoti filosofijos reikšmę ir vietą. Visgi neabejotina, kad filosofijos diskursas kaip tik buvo ta „vieta“, kurioje deklaruojami ir teigiami esminiai normatyviniai sovietinės visuomenės principai. Maža to, sovietinė Lietuvos okupacija kaip tik reiškė tam tikrų socialinių ir politinių sąvokų („klasių kova“, „partiškumas“ ir kt.) prievartinį įvedimą į akademinį ir intelektualinį diskursą, su šiuo sąvokų įvedimu numanant ir jomis aprašomos tikrovės tam tikrą transformaciją. Politinėje filosofijoje ir politinių idėjų istorijoje dažnai pervertinama arba suabsoliutinama idėjų reikšmė istoriniam procesui. Šiuo atveju reikia daryti priešingai – sureikšminti istorinio proceso poveikį idėjoms.

Kitas svarbus dėmuo – akademinų institucijų istorija ir raida. Gana plačiai priimtą institucijų apibrėžimą yra pateikęs ekonomistas Douglass’as C. North’as: „Institucijos – tai visuomenės žaidimo taisyklės arba, kalbant formaliau, žmonių sukurti apribojimai, kurie struktūruoja žmonių sąveiką. Dėl to jos formuoja politinių, socialinių ar ekonominių žmonių mainų paskatas“⁴⁷. Institucijos šiame tyrime turimos omenyje tiek formaliąja prasme (universitetai, institutai, katedros ir t. t.), tiek neformaliąja (privatus diskusijų ratelis, asmenine iniciatyva surengtas privatus seminaras ir pan.). Norint nusakyti, kas vyksta pačiose institucijose, jų kuriamas socialines sąveikas ir šių sąveikų rezultatus yra paranki P. Bourdieu „lauko“ sąvoka. Laukas iš esmės yra pagal savo taisykles ir principus veikiantis socialinis tinklas. Specifiniame lauke varžosi dalyviai (agentai): jais gali būti tiek individai, tiek individų grupės, tiek institucijos⁴⁸. Lauko dalyviai savo veikloje ir konkurencinėse kovose disponuoja ir naudojasi savo turimu kapitalu (ekonominiu, socialiniu, kultūriniu, simboliniu ir t. t.). Lauke veikiama pagal atsinešamą veikėjo *habitus* (elgseną, įpročius, socializaciją ir t. t.) ir bendrą tikėjimą veiklos („žaidžiamo žaidimo“) prasme – *illusio*. Reikėtų pastebėti, kad individualių veikėjų įsivaizdavimas apie lauko taisykles ir „žaidimo“ tikslus gali skirtis.

⁴⁷ Douglass C. North, „Institutions“, in: *The Journal of Economic Perspectives*, 1991, vol. 5, no. 1, p. 97.

⁴⁸ „Analitiniu požiūriu lauką būtų galima apibrėžti kaip objektyvių santykių tarp pozicijų tinklą arba išsidėstymą. Šios pozicijos, jų egzistavimas ir determinuojantis poveikis jas užimantiems agentams arba institucijoms yra objektyviai apibrėžta, remiantis jų esama ir potencialia situacija (*situs*), galios (arba kapitalo) rūšių, kurių turėjimas lemia galimybes naudotis specifiniu pelnu, iš kurio lošiama lauke, pasidalijimo struktūroje, taip pat remiantis jų objektyviu santykiu su kitomis pozicijomis (dominavimu, subordinacija, homologija ir pan.)“ (žr. Pierre Bourdieu, Loic J. D. Wacquant, *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 131.

Sovietmečio Lietuvos literatūros tyrimuose P. Bourdieu prieiga yra gerai žinoma ir taikyta⁴⁹. Vis dėlto, jo tyrimai galimi taikyti ne tik literatūros ir meno sociologijos bei istorijos tyrimuose. Šiuo atveju daugiau atsiremama į veikale *Homo academicus* (1988 m.) pateikiamą sąvokinį aparatą. Reikia pastebėti, kad kalbėti apie sovietinio laikotarpio akademią ar filosofus taip kaip apie juos būtų kalbama Vakarų akademinėse terpėse būtų klaidinga (šalia akademinės filosofijos lauko visuomet egzistuoja ir politinė valdžia, cenzūrinis bei represinis aparatai), tačiau tam tikros bendros sąvokos gali būti taikomos iš esmės universaliai. P. Bourdieu savo tyrimuose be ekonominio taip pat kaip svarbias kapitalo formas išskiria kultūrinį bei socialinį⁵⁰. Sovietinės akademijos kontekste socialinis kapitalas reikšmingomis formomis pasirodo per administracinę galią (vadovaujančia poziciją katedroje, institute ir pan.) ir santykius su politinėmis institucijomis (partine organizacija, LKP CK) ir represinėmis struktūromis. Svarbus ir socialinis kapitalas kylantis iš asmeninių pažinčių ir tinklaveikos (su pagrindinių akademių centrų atstovais, įtakingais partijos ar valdžios struktūrų nariais). Kultūrinį kapitalą galima skirstyti taip pat į dvi rūšis sovietmečio filosofiniame lauke: ideologinį-partinį ir akademinį-filosofinį. Vieni veikėjai sugebėjo derinti skirtingus kapitalo tipus, vieną konvertuoti į kitą ar pasitelkiant vieną kapitalą kovoti prieš kitokio kapitalo turėtojus. Maža to, sekant P. Bourdieu įžvalgomis, akademinės institucijos šiai konversijai yra itin svarbios: akademinės institucijos suteikia veikėjo (agento) turimo kultūrinio kapitalo pripažinimą, vertina ir tarpusavyje leidžia palyginti skirtingų veikėjų turimas kvalifikacijas, juos hierarchizuoti. Akademinės institucijos taip pat priskiria akademiniam kapitalui (kaip kultūrinio kapitalo formai) tam tikrą apibrėžtą piniginę vertę (ekonominio kapitalo ekvivalentą) bei bendresne prasme įgalina vienos kapitalo formos pavertimą kita⁵¹.

P. Bourdieu prieiga svarbi tuo, kad siūlo į akademinį lauką žiūrėti neredukcionistiškai: „Vienas iš *Homo Academicus* įnašų yra pademonstruoti, kad kai mes atliekame objektyvacijas [...]. Stengdamiesi nustatyti tiesioginį ryšį tarp labai tolimų sąvokų, nepaisome tarp jų įsiterpusios santykinai autonomiškos kultūros kūrimo lauko erdvės. Ši erdvė – dar ir savo logiką turinti socialinė aplinka, kur agentai kovoja dėl tam tikro laimėjimo ir siekia

⁴⁹ Naujausias jo prieigos taikymo pavyzdys, kuriame apžvelgiami ir kitų Lietuvos autorių tyrimai: Saulius Vasiliauskas, *Jaunieji rašytojai sovietmečio literatūros lauke: institucinių darinių vaidmuo*, daktaro disertacija, Vilnius: 2021, p. 9–28.

⁵⁰ Pierre Bourdieu, „The forms of capital“, in: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, J. Richardson (Ed.), New York: Greenwood Press, 1986, p. 241–258.

⁵¹ *Ibid.*, p. 247–249.

interesų, kurie, turint omenyje platesniame socialiniame pasaulyje pripažįstamus laimėjimus, gali būti visiškai nesavanaudiški⁵². Kalbant apie akademinę institucijų raidą P. Bourdieu taip pat pateikia parankius reprodukcijos ir transformacijos konceptus. Jie neveikia būtinai kaip vienas kitam opoziciniai, tačiau nusako du skirtingus paralelinius procesus – institucijos iš vienos pusės paprastai siekia save reprodukuoti per naujai ateinančius narius, juos socializuojant į jau egzistuojančią sistemą, tačiau tuo pat metu jose gali bręsti sąlygos vidiniam konfliktui ir transformacijai (pavyzdžiui, per kartų kaitą ir kartų konfliktą akademinės bendruomenės viduje).

Šis darbas vis dėlto nėra „ištikimas“ P. Bourdieu ir negali būti pavadintas mokslo sociologijos ar etnologiniu darbu, veikia tik pasiskolinamos kelios metodologiškai ir euristiškai parankios sąvokos.

Pastebėtina, kad akademinės filosofijos-ideologijos lauką centruojanti galia reiškesi tiek anonimizuoti (per partinę kontrolę, cenzūrą, represijų grėsmę), tiek personifikuotai (konkretūs veikėjai apsiėmė cenzorių, kontrolierių, kritikų ar marksizmo dogmų saugotojų roles). Tomas Vaiseta *Nuobodulio visuomenėje* pateikia vertingą keturių sovietinės valdžios „neliečiamųjų galios šaltinių“ tipologiją: 1) idealioji galia (pamatinės komunistinės ideologijos tezės ir jas įkūnijantys simboliai); 2) nominalioji galia (sovietinė valdžia ir jos atributai); 3) realioji galia (aukščiausia partinė valdžia ir nomenklatūra); 4) hiperrealioji galia (jo siejama su žemesniosios grandies partine ir nomenklatūrine veikla)⁵³. Nors teoriškai sovietmečiu filosofijai pirmuoju orientyru turėjo būti visų pirma idealiosios galios lygmuo, tačiau nagrinėjant konkrečių akademinę institucijų veikimą galima ryškiai pamatyti nominaliosios ir ypač realiosios galios veikimą.

Taigi, šis tarpdisciplininis tyrimas bando apimti tiek filosofijos ir idėjų istorijos prieigas, nagrinėjant ryškiausių autorių filosofines koncepcijas, tiek bendrą jų institucinę ir kultūrinę lauką, remiantis pirminių (archyviniai dokumentai) ir antrinių (spauda, atsiminimai) šaltinių tyrimu, kitų Lietuvos ir užsienio istorikų bei sovietinės filosofijos tyrinėtojų darbais (jais remiantis ar mėginant susintetinti jų įdirbį). Tačiau visų pirma reikalinga apsibrėžti ir išnagrinėti svarbiausius problemiškus konceptus: prieš empirinę bei interpretacinę šio tyrimo dalį būtina bent provizoriškai aptarti svarbias teorines ir konceptualines problemas susijusias su marksizmo, filosofijos, filosofo, ideologijos ir ideologo sąvokomis.

⁵² Pierre Bourdieu, Loic J. D. Wacquant, *op. cit.*, p. 98.

⁵³ Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė*, p. 169–174.

1. REKONSTRUOTI OLA: PRIEIGOS, ATSPAROS IR KLIŪTYS

Šioje darbo dalyje nagrinėjamos ideologijos ir filosofijos sąvokos, kiek jos yra reikalingos norint suprasti filosofijos būklę sovietmečiu ir filosofijos vietą sovietinėje sistemoje. Nesiekama pateikti vienareikšmiškų apibrėžimų, tačiau bandoma nubrėžti teorinių problemų ribas ir išskleisti egzistuojančius filosofo ir ideologo vaizdinius bei parodyti svarbiausius sovietinės ideologijos struktūrinius elementus.

1.1. Marksizmo kaip teorijos ir ideologijos problema

Ideologijos Sovietų Sąjungoje istorija yra ilga, sudėtinga, permainingai ir konceptualiai paini. Norint tinkamai ir adekvačiai atskirti bei analizuoti filosofiją ir ideologiją sovietmečiu kaip reiškinius, suvokti jų santykį, reikia bent minimaliai ir pakankamai aiškiai apsibrėžti šiuos konceptus. Suprasti, kas buvo komunistinės arba sovietinės ideologijos esmė skaitant tik sovietinius marksizmo klasikus, yra neįmanoma dėl jų tekstų hermetiško pobūdžio ir atsietumo nuo empirinio pasaulio. Didysis pavojus čia ir būtų suprasti ideologiją taip, kaip ideologinius lozungus teigė sovietiniai komunistai – t. y. tekstų ir teiginių supratimą prilyginti ideologijos supratimui. Žvelgdami tik į ideologinius tekstus susidarytume smarkiai iškreiptą vaizdinį apie sovietinę santvarką, to meto tikrovę ir raidą.

Sovietinė ideologija, neapibrėžus konkrečių jos elementų ir aspektų, gali atrodyti kaip neaiški ir sunkiai užčiuopiama abstrakcija, reiškinys, pasirodęs įvairiais pavidalais (tekstais, lozungais, vaizdais), bet stokojantis aiškiau apibrėžiamo turinio. Visų pirma reikia atskirti ideologiją kaip tam tikrą teoriją ir ideologiją tuose pavidaluose, kuriuose ji pasirodydavo daugeliui piliečių kasdieniame gyvenime (galima sakyti, kad būta bent jau ideologijos kaip teorijos, ideologijos kaip politinio sovietinio valdžios aparato veikimo elemento ir ideologijos sovietinių valdinių kasdienybėje). Žinoma, ideologija kaip sąvoka taip pat apibrėžiama ir įvardijama labai skirtingai, be to, nebūta visiškai vienareikšmio ideologijos apibrėžimo ir sovietiniame marksizme. Tačiau viską labiausiai komplikuoja istorinė kaita santykio tarp sovietų valdžios bei visuomenės ir to, kas paprastai vadinama komunistine ideologija; įtampa ir neatitikimas tarp sovietinės tikrovės ir ideologijos konstruojamos realybės ar ideologinio lauko ir to, kaip žmonės jame orientavosi. Visas šias problemas būtina bent paviršutiniškai įvertinti, siekiant suprasti, koks buvo tikrasis sovietinės ideologijos poveikis filosofijai.

Karl'as Marx'as *Tezėse apie Feuerbachą*, vienuoliktoje tezėje, teigė, kad iki šiol filosofai tik aiškino pasaulį, o dabar atėjo laikas jį keisti⁵⁴. Antrojoje tezėje K. Marx'as pasiūlė savitą tiesos sampratą: „Klausimas, ar žmogaus mąstymui yra pasiekama tiesa, yra ne teorijos klausimas, bet praktikos klausimas“⁵⁵. Šios dvi sentencijos gali būti pasitelktos aiškinant vėlesnės marksizmo raidos įtampas tarp filosofinės doktrinos, kuri tiria ir kritikuoja žmogiškąją tikrovę (neabejotinas marksizmo poveikis sociologijai, ekonomikai, istoriografijai), ir konkrečios politinės ideologijos, kuri tą tikrovę nori ne tik suprasti, bet ir radikaliai transformuoti pagal savus reikalavimus per konkrečias, dažniausiai totalitarines, politines praktikas.

Kaip sekdamas Thomas'u Kuhn'u pažymi Zenonas Norkus, Sovietų Sąjunga socialinių tyrinėjimų kontekste gali būti įvardinta kaip marksizmo „anomalija“, kadangi ne tik ją galima aiškinti per marksistinę teoriją (tiksliau sakant, ją sunku paaiškinti šios teorijos kontekste), tačiau ir pati ji yra teorijos padarinys: „Palyginus su tomis anomalijomis, su kuriomis susiduria gamtos mokslų paradigmos, ši anomalija buvo unikali, nes ji buvo pačios teorijos padarinys. Ta tikrovė, kurią siekia aprašyti ar numatyti gamtamokslinės teorijos, paprastai nėra pačių šių teorijų kūriny. Gamtos pažinimas nekuria tos tikrovės, kuri yra pažinimo objektas. Tačiau apie tą socialinę tikrovę, kuri po 1917 metų atsirado Rusijoje, o vėliau – ir kitose šalyse, tikrai galima pasakyti, kad jos nebūtų buvę, jeigu nebūtų buvę paties marksizmo, kaip socialinės teorijos. Pirmasis pasaulinis karas ir marksistinė socialinė teorija yra dvi pagrindinės komunizmo, kaip socialinės santvarkos, atsiradimo priežastys“⁵⁶.

Herbert'as Marcuse marksizme teorijos ir praktikos santykį apibrėžė taip: „Marksistinė teorija pasirodo kaip esmiškai nauja filosofija, substancialiai skirtinga nuo pagrindinės Vakarų filosofijos tradicijos. Marksizmas pretenduoja išpildyti šią tradiciją, pereidamas nuo ideologijos prie tikrovės, nuo filosofinės interpretacijos prie politinio veiksmo“⁵⁷. Politinis veiksmas bolševikinio-komunistinio judėjimo kontekste visų pirma suprantamas kaip „proletariato revoliucija“. Sovietinis marksizmas šia prasme gali būti

⁵⁴ Karl'as Marksas, „Tezės apie Feuerbachą“, in: Karl'as Marksas, Frydrichas Engelsas, *Vokiečių ideologija: Naujosios vokiečių filosofijos, atstovaujamos Feuerbacho, B. Bauerio ir Štirnerio ir vokiečių socializmo, atstovaujamo įvairių jo pranašų, kritika*, iš vokiečių kalbos vertė A. Kanapeckas, Vilnius: Mintis, 1974, p. 465.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 463.

⁵⁶ Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, Koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 186.

⁵⁷ Herbert Marcuse, *Soviet Marxism: A Critical Analysis*, Harmondsworth: Penguin Books, 1971, p. 15.

aiškinamas kaip į praktinį tikrovės keitimą nukreipta marksizmo atšaka, plėtojanti vieną iš marksizme nuo pat pradžių glūdėjusių sandų, o Sovietų Sąjunga kaip šios atšakos raidos atspindys ir kartu formuotojas⁵⁸.

Su marksistinės teorijos ir praktikos santykiu susijusi ir ideologijos problema. Nors ideologijos sąvoka dažnai siejama su marksistine teorija, tačiau marksizmo klasikai apie ideologiją kaip svarbų konceptą daug nekalbėjo⁵⁹. Būtent marksistinė filosofija pradėjo nuo ideologijos kritikos ir žadėjo ne tik socialinę emancipaciją, bet ir išsivadavimą iš ideologijos kaip klaidingos, iškreiptos sąmonės. K. Marx'as ir F. Engels'as *Vokiečių ideologijoje* rašė: „Jei visoje ideologijoje žmonės ir jų santykiai yra apversti aukštyn kojomis tartum kameroje obskuroje, tai šis reiškinys taip pat kyla iš istorinio jų gyvenimo proceso, – panašiai kaip daiktų apvertimas akies tinklainėje – iš betarpiškai fizinio jų gyvenimo proceso“⁶⁰. Jie manė, kad vyraujanti ideologija atspindi valdančiosios klasės (kapitalistinės buržuazijos) idėjas ir kartu neleidžia engiamiesiems (proletariatui) pamatyti tikrovės ir suvokti savo tikrųjų, klasinių interesų. Atitinkamai, marksistinės filosofijos siūloma ideologijos kritika atveria kelią emancipacijai ir, galiausiai, revoliuciniam veikimui. Nors, anot K. Marx'o, visiškas išsivadavimas iš ideologijos tegalimas pakeitus visuomeninius santykius determinuojančią bazę. Ideologijos valdomai sąmonei apibūdinti dažnai naudojamas ir „melagingos sąmonės“ (vok. *falsches Bewusstsein*) terminas, kurio pirmas pavartojimas užfiksuotas 1893 m. liepos 14 d. F. Engels'o laiške Franz'ui Mehring'ui. Skirtingais pavidalais ši idėja plėtota įvairiose marksistinėse kryptyse – vieni laikėsi pozicijos, kad pakanka pakeisti objektyvias visuomenines sąlygas, perimti gamybos priemones, o pergalė anstato lygmenyje ateis savaime, kiti – kad pergalė reikalinga visų pirma kultūros erdvėje ir proletariato sąmonėje. Šiuos požiūrių skirtumus į tai, kaip turi būti įveikta dominuojanti ideologija, lėmė to, kas vadinama baze ir antstatu, santykio supratimas. Tad marksizmo klasikai ideologijos terminą vartojo ne šiaip nusakyti politinių idėjų sistemas, o kaip specifinį kritinį terminą.

Tačiau sovietinėje marksizmo teorijoje ideologija pradėta taikyti autoreferentiškai, apimdama vis daugiau skirtingų reiškinių ir sferų. Tai, gerai

⁵⁸ Tiesa, pats K. Marxas, prisiminus jo 1877 m. laišką Nikolajui Danielsonui, nemanė, kad Rusijoje yra objektyvios sąlygos sėkmingai proletarinei revoliucijai prasidėti.

⁵⁹ Ideologijos kaip sąvokos istorinės raidos bruožai gerai apžvelgti Jussi Kurunmäki, Jani Marjanen, „How Ideology Became Isms: A History of a Conceptual Coupling“, in: *Passions, Politics and the Limits of Society*, edited by Heikki Haara, Koen Stapelbroek and Mikko Immanen, Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2020, p. 291–318.

⁶⁰ Karlis Marksas, Frydrichas Engelsas, *Vokiečių ideologija*, p. 20.

dera su faktu, kad marksistinė teorija virto ir totalitarine praktika. Pirmasis ideologijos terminą taip pradėjo taikyti V. Leninas, dar 1902 m. rašęs apie tai, kad socialdemokratija turi ne tik „vadovauti ekonominei darbininkų kovai, bet taip pat ir politinei proletariato kovai, ji neturi nė akimirkai paleisti iš akių mūsų galutinio tikslo, visada propaguoti, saugoti nuo iškraipymų ir toliau vystyti proletarinę ideologiją – mokslinio socializmo mokymą, t. y. marksizmą. Mes turime nepailstamai kovoti prieš visokią buržuazinę ideologiją [...]“⁶¹. Taigi jis aiškiai įvardijo marksistinę ideologiją kaip politinę ideologiją tarp kitų ideologijų (nors ją taip pat bandė grįsti tariamu moksliskumu, kam ypač daug dėmesio skirta jo 1908 m. veikale *Materializmas ir empiriokriticizmas*). Vis dėlto, Leszek'o Kołakowski'o teigimu, būtent J. Stalino valdymo laikotarpiu ideologijos sąvoka pradėta taikyti itin plačiai ir iš esmės naudoti aprašant visas egzistuojančias socialinės sąmonės formas, „įskaitant ir tas, kurios turėjo pateikti mokslinį pasaulio vaizdinį, laisvą nuo mistifikavimo ir iškraipymo“⁶². *Trumpojo kurso* skyriuje „Apie dialektinį ir istorinį materializmą“, kuriame susisteminta tai, kas paranku iš K. Marx'o, F. Engels'o, G. Plechanovo, V. Lenino, N. Bucharino ir kitų, J. Stalinas ideologiją paminėjo tik vieną kartą (cituodamas K. Marx'ą) ir ją apibrėžė kaip ekonominės bazės ir gamybos sąlygų nulemtą antstatą, apimančią juridinius, politinius, religinius, meninius ir filosofinius elementus⁶³. Tačiau pačioje knygoje nebijota vartoti *bolševikinės ideologijos* termino, kalbėta apie Lenino sukurtus marksistinės partijos ideologijos pagrindus (žodis „ideologija“ ir jo vadiniai knygoje pasirodo 26 kartus)⁶⁴. Taigi ideologija čia jau apibrėžta ne kaip iškreipta sąmonė, o kaip tiesiog materialinės bazės sąlygotas antstatas.

Taip buvo nuosekliai naikinama riba tarp mokslinio pažinimo ir politinės ideologijos reikalavimų bei reikmių, tolstant nuo pradinės ideologijos kaip sąvokos reikšmės, kokia ji buvo K. Marx'o ar F. Engels'o darbuose. Kaip teigia L. Kołakowski's, totalitarinis stalinizmas išsilaisvinimą iš ideologijos ir ideologizuoto pasaulio vaizdo pakeitė radikaliu visa ko ideologizavimu. Tai

⁶¹ Владимир Ленин, „Политическая агитация и „классовая точка зрения““, in: Владимир Ленин, *Полное собрание сочинений в 55 томах*, t. 6, Москва-Ленинград: Издательство политической литературы, 1963, p. 269.

⁶² Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism: The Founders. The Golden Age. The Breakdown*, translated from Polish by P. S. Falla, New York/London: W. W. Norton, 2005, p. 127. Kaip pastebi Kołakowskis, daugelis marksizmo-leninizmo aspektų (ekonomikoje, gamtos moksluose, filologijoje ir t. t.) buvo iškristalizuoti ir įtvirtinti tik po Antrojo pasaulinio karo.

⁶³ *История всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс*, Москва: Издательство ЦК ВКП(б) „Правда“, 1938, p. 126.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 30.

gerai sukibo su sovietinio marksizmo pretenzijomis turėti tariamai mokslinę ideologiją ir ją lydinčias kvazimokslines disciplinas – mokslinį komunizmą, vėliau mokslinį ateizmą ir pan. Viso to rezultatas buvo leninietiško partiškumo principo viršenybės įtvirtinimas tiek praktikoje, tiek teorijoje, kuomet pagrindinis mokslo teisingumo kriterijus yra partijos aprobuotos ideologinės dogmos.

Ideologijos sąvokos kaitos paradoksalumą galima apibūdinti ir taip: marksistinė ideologijos kritika pritaikytina ir bolševikų valdymo aiškinimui. Komunistų partija buvo valdančioji klasė, kuri skelbėsi valdanti proletariato vardu, o jų skelbiama marksistinės doktrinos versija tarnavo valdžios įtvirtinimui, atspindėjo „klasinį“ interesą, t. y. buvo ideologija (nors atstovavo neva universalų – proletariato – interesą). Tad marksistinės tradicijos rėmuose sovietiniam marksizmui pagrįstai galima taikyti ideologijos terminą, komunistų partiją (bolševikus) vadinti valdančiąja klase, o darbininkus ir kitus visuomenės sluoksnius – kaip išnaudojamus ir represuojamus⁶⁵.

1.2. Sovietinė ideologija ir jos pretenzijos į moksliskumą

Sovietinės ideologijos sąvokos virsmai atvedė prie to, kad vieni marksistai mokslą pozicionavo kaip neideologinį reiškinį ar net jį priešpriešino ideologijai, o kiti ideologijos ir mokslo santykį regėjo kaip probleminį ir manė, kad ideologija gali apimti net ir gamtos mokslus. Justinas Karosas XX a. aštuntajame dešimtmetyje nusistovėjusią sovietinę ideologijos apibrėžtį apibendrino taip: „Dabartinėje tarybinėje filosofinėje literatūroje ideologija dažniausiai tapatinama su visuomenine sąmone apskritai. Tokiu būdu ji apima politinius, teisinius, dorovinius principus, filosofiją, meną, religiją. Žodžiu, visas visuomenės dvasinis gyvenimas (išskyrus nebent socialinę psichologiją ir iš dalies mokslą) yra ideologija“⁶⁶.

Mokslo išskyrimą galima aiškinti scientistinėmis marksizmo pretenzijomis: per tariamai neideologizuotą mokslą esą galima pagrįsti „moksliską ideologiją“. Istorinio žvilgsnio privilegija, žinoma, leidžia ne tik pagrįstai suabejoti tokiu moksliskumu, tačiau ir įsitikinti jo ideologiškumu būtent melagingos sąmonės prasme. Tariamas marksizmo-leninizmo moksliskumas, pradėtas ir įtvirtintas sovietinio marksizmo ortodoksijos

⁶⁵ Andrei Grinėv, „Was there Socialism in the USSR? Regarding Myths in Russian Historiography“, in: *Geopolitics, History, and International Relations*, 2016, t. 8 (1), p. 56–58.

⁶⁶ Justinas Karosas, „Apie ideologijos sampratos turinį“, in: *Problemos*, 1977, t. 17, p. 12.

pradininkų ir galutinai J. Stalino, išliko ir vėlesniais SSRS istorinės raidos etapais. Tai gerai matyti žiūrint į tai, kaip ideologijos sąvoka apibrėžiama sovietiniuose marksistinės filosofijos vadovėliuose, filosofijos žodynuose. Tačiau marksistinės filosofijos kontekste ideologijos ir mokslo sampyna nėra atsitiktinė. Marius Povilas Šaulauskas tai suformuluoja taip: „[...] neabejotina, kad marksizmas yra pagrįstas racionalumo bei moksliskumo kategorijomis ir be jų nėra įmanomas. Pagrindinis marksizmo teiginys, pašauktas pateisinti viso projekto teisingumą, – sudėtinga visuomeninių ir gamybinių santykių sąraizga: visuomenės būtį esą galima ne tik „moksliškai“ suprasti, bet ir ją iš esmės pagerinti, racionalizuoti. Marksizmas, kaip, beje, ir jo amžininkas – naujasis sociologijos mokslas, ne tik įtikėjo principiniu socialinės tikrovės pažinumu, bet ir mokslinio jos pagerinimo galimybe“⁶⁷. Tariamai simbiotinis mokslo ir ideologijos ryšys marksizmo-leninizmo sistemoje faktiškai virto įvairiais apribojimais moksliniuose tyrimuose ir cenzūra akademiniam lauke. Nors ideologijos „teisingumas“ buvo grindžiamas scientistiniais devizais, realiai ji buvo grindžiama partiškumu ir politine galia, todėl autoriteto ir simbolinio kapitalo šaltiniai akademijoje dažnai siejosi su politine ir ideologine plotme. Tiesiog skirtingais periodais kito kontrolės apimtys ir metodai.

Tik destalinizacijos (visų pirma po SSKP XX suvažiavimo) dėka įvairiose akademinio gyvenimo srityse pradėjo rasti prielaidos gamtos mokslus santykinai laisvinti nuo ideologijos ir palaiptisui atsivėrė įvairesnių tyrimų galimybės. L. Kołakowski's tai pavadino marksizmo-leninizmo kaip vientiso pasaulėvaizdžio pabaiga. Žinoma, tai nereiškia, kad buvo atsisakyta oficialios ideologijos (kaip ir kovos su kitamintyste), bet reikėjo iš naujo apibrėžti marksistinės teorijos ir ideologijos vietą.

Lakoniškai ir tiksliai sovietinės ideologijos sampratos istorinį dviprasmiškumą suformulavo J. Karosas:

„Marksistinėje filosofinėje literatūroje ideologijos samprata irgi tebėra nevienoda bei griežčiau nenusistovėjusi. Dar 1922–1923 m. tarybinių filosofų diskusijoje ideologijos klausimu išsiskyrė dvi nuomonės. Vieni, remdamiesi K. Markso ir F. Engelso veikaluose pateiktu ideologijos, kaip iškreiptos, iliuzinės sąmonės, nusakymu, buvo tos nuomonės, kad ideologijos terminas netaikytinas kalbant apie socialistinės visuomenės socialines vertybes. Pasak jų, ideologija, kaip tam tikras dvasinis fenomenas, būdinga tik klasei antagonistinei visuomenei. O socializme jai nebelieka vietos, nes gamtos ir socialinių reiškinių aiškinime viešpatauja mokslinė materialistinė metodologija. Kiti tvirtino, kad ideologijos tapatinimas su iškreipta sąmone yra niekuo nepagrįstas dalykas. Kiekviena ideologija – tiek

⁶⁷ Marius Povilas Šaulauskas, „Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą“, in: *Problemos*, 1998, t. 53, p. 9.

ikisocialistinė, tiek ir socialistinė – išreiškianti tam tikros socialinės klasės siekimus, kurių turinys esąs objektyvus. Todėl bet kokia ideologija laikytina teisinga ir tikroviška. Iš to, kad joje nesuvokiamas keliamų socialinių principų ryšys su ekonomine klasės padėtimi, nedarytina išvada, jog ideologija iškreiptai atspindi tikrovę⁶⁸.

Kaip minėta anksčiau, nusistovint stalininei marksizmo-leninizmo interpretacijai, sovietinis marksizmas pradėtas oficialiai įvardyti kaip ideologija (tai nepakito ir postalininiu laikotarpiu), taip sukuriant poreikį skirti ideologijos „rūšis“, jas įvertinant teisingumo ar klaidingumo kategorijomis.

Vėlyvojo sovietmečio vadovėlinis marksizmas ideologijos sąvokoje paprastai akcentavo keletą svarbiausių elementų:

1) ideologiją kaip vadinamojo antstato dalį, kuri apima visuomenėje egzistuojančias politines, teises, socialines, estetines, religines ir filosofines pažiūras bei idėjas, atspindi visuomenėje egzistuojančius objektyvius ekonominius santykius;

2) marksistinės-lenininės ideologijos skirtingumą nuo kitų ideologijų dėl jos klasinio turinio (atstovavimo proletariato interesams) ir to, kad ji grindžia istorinį komunizmo sukūrimo tikslą, jos partiškumą;

3) jos mokslinį pobūdį, pagrįstą tariamai objektyviu tikrovės atspindėjimu ir tikrovės aiškinimu pagal dialektinio ir istorinio materializmo principus, taip pat priešingumą religinei ir idealistinei pasaulėžiūrai;

4) praktinį ideologinio darbo elementą tiek diegiant marksistinę ideologiją plačiosioms masėms, tiek partinį darbą saugant ideologijos grynumą⁶⁹.

Dera pastebėti, kad įtampa tarp partiškumo ir moksliskumo principų paprastai sprendžiama deklaratyviais pareiškimais, o ne argumentuotu paaiškinimu, kaip šie skirtingi principai tarpusavyje sąveikauja (dažniausiai tiesiog apeliuojama į „būtiną“ praktikos ir teorijos sąsają).

Nemažai akademiųjų diskusijų⁷⁰ XX a. septintajame dešimtmetyje sukėlusioje esė Alfred'as G. Meyer'is siūlė žvelgti į sovietinį marksizmą kaip tam tikrą doktriną, kurios yra mokomi visi Sovietų Sąjungos piliečiai nuo

⁶⁸ Justinas Karosas, *op. cit.*, p. 12.

⁶⁹ Viktoras Afanasjevas, *op. cit.*, p. 316–317; [D. Danilenko ir kt.], *op. cit.*, p. 268–270; *Filosofijos žodynas*, p. 172.

⁷⁰ Poleminius priekaištus daugiausia išsakė kairiųjų pažiūrų sovietologai, tačiau metodologinių pastabų turėjo ir kiti: Alec Nove, „Ideology and Agriculture“, in: *Soviet Studies*, 1966, vol. XVII (No. 4), p. 397–407; David Joravsky, „Soviet Ideology“, in: *Soviet Studies*, vol. XVIII, No. I, p. 2–19; David Joravsky, „Bosses and Scientists“, in: *Problems of Communism*, 1967, vol. XVI (No. 1) (, p. 72–75; Nigel Harris, „The Owl of Minerva“, in: *Soviet Studies*, 1967, vol. XVIII (No. 3), p. 328–39; Kurt Marko, „Soviet Ideology and Sovietology“, in: *Soviet Studies*, 1968, Vol. XIX (No. 4), p. 465–481.

moksleivių iki aukštesnių partijos sluoksnių, ir atitinkamai išskyrė penkis svarbiausius sovietinės ideologijos aspektus: „(1) filosofiją, vadinamą dialektiniu materializmu; (2) apibendrinimus apie žmogų ir visuomenę, praeitį ir dabartį, vadinamus istoriniu materializmu; (3) ekonominę doktriną, vadinamą politine ekonomija, kuri, iš vienos pusės, siekia paaiškinti kapitalizmo ir imperializmo ekonomiką, iš kitos – socializmo statybas; (4) politinės minties korpusą ar gaires, kurios dabar vadinamos moksliniu komunizmu, kuriame tvarkomasi, pirma, su komunistinių revoliucijų strategija ir taktika ir, antra, socialistinių valstybių problemomis; ir (5) oficiali SSKP istorija“⁷¹. Žinoma, ši klasifikacija neapima visos sovietinės istorijos ir ignoruoja tai, ką galima pavadinti ideologija sovietinių piliečių kasdienybėje (o ją reikia turėti omenyje ypač kalbant apie konkrečius filosofus ir jų mąstymo aplinkybes), neapima propagandos kaip vienos ideologijos svarbiausių raiškos formų. Į klasifikaciją taip pat nepatenka mokslinis ateizmas, tačiau kartu ji gana neblogai atkartoja, kaip buvo suvoktos svarbiausios teorinės ideologijos disciplinos: filosofija, politinė ekonomija ir mokslinis komunizmas. Tokia skirtis, beje, gerai atitinka ir tai, kaip sovietiniame marksizme buvo suprantama marksistinės minties raida ir jos svarbiausi elementai. Realiai šią skirtį galima rasti jau V. Lenino straipsnyje „Trys marksizmo šaltiniai ir trys jo sudedamosios dalys“, kur jis išskiria klasikinę vokiečių filosofiją, anglų ekonomizmą ir prancūzų utopinį socializmą kaip svarbiausias sudedamąsias klasikinio marksizmo dalis, kurios K. Marx'o materialistinėje ir dialektinėje prieigoje esą buvo susintetintos ir pakeltos į naują lygį vientisoje doktrinoje⁷².

Bet konkrečiai kalbant apie filosofiją kaip akademinę discipliną ir tai, kiek ji galėjo įgyti viešas raiškos formas (periodikoje, knygoje), svarbesni yra pirmi du ir labiausiai teoriniai sovietinės ideologijos aspektai – dialektinis ir istorinis materializmas, kurie buvo privalomos akademinės disciplinos visiems aukštųjų mokyklų studentams ir kurių paisyti (bent nominaliai) reikėjo visiems mokslams. Istorinis materializmas taip pat turėjo didelės reikšmės normuojant istoriografinį bei socialinių mokslų diskursą. Politinei ekonomijai ir moksliniam komunizmui čia reikėtų teikti antrinį vaidmenį. *Diamatas* ir *istmatas* buvo du didieji filosofijos pakaitalai, atitinkamai turėję atsakyti tiek į bendruosius filosofijos, tiek į konkrečiai socialinės ir politinės teorijos klausimus (visa tai galima apibendrinti kaip sovietinį marksizmą).

⁷¹ Alfred G. Meyer „The Functions of Ideology in the Soviet Political System“, *Soviet Studies*, 1966, Vol. 17 (No. 3), p. 273.

⁷² Vladimiras Iljičius Leninas, „Trys marksizmo šaltiniai ir trys jo sudedamosios dalys“, in: V. Leninas, *Rinktiniai raštai trimis tomis*, t.: 1, Vilnius: Mintis, 1980.

Kitų filosofinių tradicijų ir teorijų egzistavimas visuomet potencialiai reiškė konkurenciją ar bent polemiką su bendriausiais sovietinio marksizmo principais, t. y. tuo pačiu galėjo būti traktuojamas kaip politinė ir egzistencinė grėsmė režimui. Tačiau svarbu nepamiršti viso institucinio spaudimo, per kurį ideologinė kontrolė buvo įgyvendinama (akademių institucijų savikontrolė viduje per partijos ir profsąjungų liniją, GLAVLIT'as, KGB, įvairių lygių politinės direktyvos ir instrukcijos). Taigi, kalbant apie ideologijos ir filosofijos santykį sovietmečiu, turėsime omenyje visų pirma sovietinį marksizmą jo teoriniu aspektu.

Kaip pastebi A. G. Meyer'is, viena svarbiausių valstybinės ideologijos funkcijų totalitariniuose ir autoritariniuose režimuose – teikti prasminius ir vertybinius orientyrus pasaulio ir savo vietos jame supratimui. Tų režimų politinis diskursas, jų kalba su savo valdiniais yra jų išpažįstamos ideologijos kalba⁷³. Per ideologinį diskursą piliečiai yra socializuojami ir pratinami prie „normos“, kurios tikisi režimas. Šia prasme oficiali sovietinė ideologija – su jos rigidiškomis ritualinėmis formuluotėmis, viešai išpažįstamais lozungais ir įvairiais performatyviais aktais (priesaikomis, demonstracijomis ir kt.), bet kartu neįtikinančiu ir su tikrove prasilenkiančiu turiniu – gali būti pavadinta netgi savotiška pilietine religija. Ideologija kaip pilietinė religija atlieka ir valdžios legitimavimo darbą, per propagandą bando pateikti pagrindimą ar „argumentus“ už valdžios teisėtumą, teisingumą, pagrįstumą ir gerumą (atskira ir čia dabar nesprenžžiama problema – sovietinės propagandos ir ideologijos įtikinamumas ar realus poveikis piliečiams ir valdančiosios partijos veikėjams). Apie kvazireliginį bolševikinio komunizmo pobūdį kalbėjo ir rusų filosofas Nikolajus Berdiajevas bei jo smarkiai paveiktas A. Maceina.

Apie šį ideologijos aspektą kalbėjo ir pats K. Marx'as – jo nagrinėta ideologija kaip tikrovės vaizdinį apverčiantis, iškreipiantis veiksnys. A. G. Meyer'is perspėja, kad sovietinė ideologijos propaganda, veikdama kaip kolektyvinis monologas, taip smarkiai iškreipia tikrovę, kad gali klaidinti ne tik savo adresatą, bet ir skleidėją⁷⁴. Z. Norkus tai taikliai įvardija kaip ideologinę autointoksikaciją, kadangi socialinę tikrovę turinti aiškinti teorija paverčiama nekritikuotina kvazireligine dogma, taip prarandant bet kokias jos kritinio taikymo galimybes⁷⁵. Tai sudarė sąlygas absoliučiai simuliakriniam sovietinio marksizmo veikimui. Jean'o Baudrilard'o terminais tariant,

⁷³ Alfred G. Meyer „The Functions of Ideology in the Soviet Political System“, p. 277.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 280.

⁷⁵ Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, Koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 201.

klasikiniame savo pavidale marksizmas turėjo tikrovę atspindėti (arba atskleisti), o sovietiniame marksizme jis prasidėjęs kaip tikrovės iškreipimas ir slėpimas, virto tikrovės trūkumo dengimu, kol galiausiai nebeturėjo nieko bendra su jokia paprastais piliečiams atpažįstama socialine tikrove, į kurią įmanoma referuoti, o veikė tik santykyje su kitais ideologiniais vaizdiniais.

Kaip tik todėl ideologijos ir praktikos santykio klausimas ilgą laiką buvo vienas problemiškesnių Vakarų sovietologams: ką interpretuoti kaip kaitą ideologijoje, ką kaip pragmatinį manevrą ir apskritai kokio būta ryšio, ir jei jo būta, tai kas pirmiau: ideologija ar praktika? Ypač šios problemos išryškėjo prasidėjus procesams, kuriuos tokie tyrėjai kaip A. Walicki's įvardino detotalitarizacijos terminu (visų pirma aptardamas postalininio laikotarpio procesus socialistinėje Lenkijoje ir lygindamas su procesais Sovietų Sąjungoje) ir siejo su komunistinės utopijos ir mobilizuojančio ideologinio dinamizmo atsisakymu brežnevinio laikotarpiu.

1.3. Sovietinis marksizmas kaip filosofija, ideologija ir praktika

Atskira problema: kiek sovietinis marksizmas buvo marksizmas? Tai anaipol nėra klausimas iš serijos „ar popiežius yra katalikas?“, kadangi ideologinio grynumo, kanoninių tekstų redagavimo, interpretavimo ir diseminacijos kontrolė aiškiai rodė, kad ne kiekvienas marksizmas buvo sovietinis (be to ne kiekviena sovietinė ideologema – marksistinė). Kaip pastebi Z. Norkus: „Šiuo pagrindu kai kurie teoretikai, iki šiol išsaugoję ištikimybę marksizmui, (yra ir tokių) teigia, kad 1917–1991 metais Rusijos ir kitų Rytų Europos šalių istorijos įvykiai K. Marx'o teorijos nepaneigia, bet ją patvirtina, nes čia tik atsitiko tai, ką K. Marx'as buvo teoriškai numatęs dar XIX amž. viduryje: socializmas, nesiremiantis pakankamai išvystytomis gamybinėmis jėgomis, negalės būti tikras socializmas ir yra pasmerktas vėl pavirsti tikru kapitalizmu. 1989–1991 metai – tai tik istorijos kerštas už tikrojo K. Marx'o mokymo nepaisymą“⁷⁶. Visgi iš gana teisingos pastabos, kad bolševikų valdžiai, jų doktrinai ir dėstomai ideologijai galima pritaikyti marksistinę kritiką⁷⁷, net paties K. Marxo pastabą, kad komunistinė revoliucija Rusijoje neįmanoma dėl objektyvių priežasčių, neleidžia daryti išvados, kad sovietiniai komunistai buvo ne marksistai.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 197.

⁷⁷ Andrei Grinčev, „Was there Socialism in the USSR? Regarding Myths in Russian Historiography“, in: *Geopolitics, History, and International Relations*, 2016, t. 8 (1), p. 56–58.

Pritaikius genealoginį L. Kołakowski'o požiūrį į marksizmą ir jo istoriją galima teigti, kad sovietinis marksizmas (kaip visumą imant jo istoriją ir principus) buvo viena iš įmanomų marksizmo variacijų. Esminis jos skirtumas nuo absoliučios daugumos Vakarų marksistinių teorijų – apibrėžtas ir konkretus perėjimas į praktiką. Žinoma, šis perėjimas ir dar K. Marx'o teorijos požiūriu nepalankiomis sąlygomis šalyje, kurios jis neįsivaizdavo kaip tinkamos komunistinei revoliucijai, privertė sukurti skirtingus teorinius sprendimus, kodėl revoliucija apskritai įmanoma. „Imperializmas kaip paskutinė kapitalizmo stadija“, „socializmas atskirai paimtoje valstybėje“, bolševikų sukurtos socialinės sanklodos įvardinimas kaip socializmo, turinčio būti parengiamąja stadija perėjimui į komunizmą, ir panašios koncepcijos iš esmės sprendė būtent šią problemą. Tačiau tai nepaneigia marksistinės sovietinio bolševizmo kilmės ir jo aspiracijų. Sovietinio periodo marksistų atveju, klausiant, kiek jų pažiūros buvo nesovietinės, situaciją paprastina tai, ką būtų galima pavadinti sovietinio marksizmo scholastizacija, iš esmės prasidėjusia stalininiu laikotarpiu, tačiau naujus pavidalus įgavusia chruščiovininiu ir brežnevininiu laikotarpiu, kuomet pagrindiniu oficialiai aprobuotos filosofijos ir filosofijos istorijos šaltiniu buvo didelių autorių kolektyvų rašyti ar redaguoti vadovėliai, kurie taip pat praeidavo politinės aprobacijos filtrą. Todėl individualius autorius marksistus visuomet galima priešpriešinti su oficialiai priimtina scholastine doktrina.

Kalbant apie ideologiją kaip teoriją (aiškinančią ar iškreipiančią tikrovę) būtina pabrėžti veiksmo aspektą. Nors K. Marx'as deklaravo siekį pateikti neideologinį pasaulio, visuomenės ir istorijos vaizdinį, tačiau marksizme esminė, paties K. Marxo deklaruota intencija, pereiti nuo tikrovės interpretavimo prie praktikos, t. y. pasaulio keitimo revoliuciniu veikimu, įsakmiai vedė kitu keliu. Sovietinis marksizmas nuo pat lenininės fazės buvo orientuotas į praktiką ir šia prasme K. Marx'o mokymą išpildė, nors ir su ženkliais nukrypimais bei teorinėmis modifikacijomis doktrinai. Partiškumo principo įtvirtinimas visose srityse (net moksliniuose tyrimuose) neišvengiamai vedė į totalinę visko ideologizaciją.

Svarbu tai, kad sovietinis marksizmas buvo totalitarinė ideologija, siekianti visuminio gamtinės ir socialinės tikrovės „pažinimo“ ir užvaldymo. Tai reikia aiškiai atskirti nuo klausimo, kiek ir kuriais periodais totalitarizmo sąvoka gali būti taikoma Sovietų Sąjungos santvarkai, politinėms praktikoms, kadangi svarbesni yra pamatiniai ideologijos principai ir jos turinys.

Atsakant į klausimą apie filosofijos ir ideologijos skirtumus, didele dalimi reikia žiūrėti ne tik pozityviai (į tai, kas filosofija yra), bet ir negatyviai (kas filosofija nėra). Pozityvus filosofijos tyrimas būtų perteklinis ir peržengiantis istorinės disertacijos rėmus, nes reikalautų filosofinio atsakymo į klausimą

apie filosofijos esmę (ir jis vis tiek būtų nepatenkinamas). Visgi galima kalbant apie filosofiją išskirti ir sekti kelis svarbius dalykus: tradicines filosofijos sritis (metafizika, logika, epistemologija ir t. t.) ir skirtingas filosofijos sampratas arba tradicijas. Išskiriamos filosofijos tradicijos, vyravusios XX a.: kontinentinė (apimanti fenomenologinę, egzistencinę ir hermeneutinę kryptis), anglosaksiškoji (apimanti loginio pozityvizmo, pragmatizmo ir analitinę kryptis) ir marksizmas. Jų proliferaciją reikia laikyti vienu iš rodiklių, pagal kuriuos galima suprasti, kiek būta akademinės laisvės ir diskurso kontrolės įvairiais sovietinės filosofijos raidos periodais.

Sunkiau yra su ideologinio ir filosofinio diskurso diferencijavimu – ypač marksizmo sovietmečiu atveju. Jeigu žvelgti į ideologiją kaip tam tikrą pasaulį aiškinančią teoriją, tuomet pasidaro pakankamai sunku nubrėžti aiškią liniją tarp ideologinio ir filosofinio mąstymo. Juk jei sovietinio marksizmo vadovėliuose buvo nagrinėjami tie patys klausimai kaip ir bendrai Vakarų filosofijos tradicijoje ar konkrečiai marksistiniuose tekstuose, jei ideologai racionaliais argumentais galėjo įtikinti piliečius savo teisingumu, tai kodėl apskritai reikėtų kalbėti apie „pavergtus protus“ ar ideologijos ir filosofijos priešpriešą?

Visgi, esama svarbių teorinių ir praktinių skirtumų tarp sovietinės ideologijos ir filosofijos. Filosofijoje, nors ir būtina priimti tam tikras prielaidas, jos nėra nepajudinamos, neatšaukiamos ir visada gali būti užklaustos per abejonę, tuo tarpu ideologiniame mąstyme jo pamatiniai principai išpažįstami kaip *credo* – turi priimti pamatinės prielaidas, jomis tikėti, o ne jas tyrinėti. Be to, filosofija neturi performatyvumo lygmens taip, kaip ją turi ideologija. Maža to, ideologija neretai, ypač totalitarinėse visuomenėse, pasirodo kaip pilietinė religija. Tuo tarpu viešas išpažinimas, apeigos, priesaikos filosofijai neturi reikšmės, partiškumas nėra svarbus konceptualiniu, argumentacijos lygmeniu (net jei sutinkamas akademinėje praktikoje). Sovietinė ideologija tiek praktiniu, tiek teoriniu požiūriu partiškumą kaip tik iškėlė kaip vieną svarbiausių kriterijų autoriui ar doktrinai įvertinti.

Mąstymas be prielaidų – neįmanomas, visgi filosofija ir ideologija atsiskiria tuo, kad filosofijoje lieka erdvė tas prielaidas užklausti, prie jų kritiškai sugrįžti. Tuo tarpu ideologai ar filosofai-doktrinieriai, kurie „laisvai“ mąsto tik tam tikrose užbrėžtose ribose būtent šito veiksmo atlikti negali – draudimas kvestionuoti mąstymo ir reiškinių interpretavimo prielaidas galiausiai paneigia ir visas sovietinio marksizmo pretenzijas į moksliskumą (sekant Thomas'u Kuhn'u ir Karl'u Popper'iu, galima teigti, kad moksle turi būti įmanoma falsifikacija ir istoriškai priimtina mokslo paradigmu kaita, o sovietinis marksizmas šiuos principus iš esmės atmeta).

Sudėtingiau yra aiškinant filosofiją kaip mąstymo laisvės išraišką (ypač istoriniame tyrime, kuris ieško mąstymo horizontus ir diskursyvias jų išraiškas determinuojančių veiksnių). Bandant suprasti mąstymo ir minties išraiškos ribas nelaisvės sąlygomis reikia matyti ne tik tai, kas vienaip ar kitaip pasirodo filosofijos lauke publikacijų, svarstymų ar perskaitytų knygų pavidalu, bet ir tai, kas nepasirodo. Bandant suprasti, kiek būta laisvės akademinėje terpėje ir bendrai publikuojantis, ar tiesiog aiškiau diagnozuoti bendrąją filosofijos būklę, dera ne tik pastebėti tai, kas buvo (kokie mąstytojai veikė, kokie tekstai buvo verčiami ir spausdinami), bet ir tai ko, nebuvo (pavyzdžiui, sovietinio laikotarpio tyrinėjimuose beveik nepasirodo religijos filosofija, nemarksistinė socialinė ir politinė filosofija).

Tai kad vienas ar kitas filosofinis tekstas nepatenka po etiketėmis „ne ideologija“ ar „nesovietiška“, nereiškia, kad filosofija neveikė tam tikruose rėmuose to, kas leidžiama, o kas ne. Ypač tai sunku daryti kalbant apie režimą, kuris ne tik siekia uždrausti tam tikrų idėjų sklidimą, tačiau ir aktyviai bando formuoti mąstymo turinį bei suvokimo horizontą. Isaiiah Berlin'as Vakarų filosofijos ir politinės minties tradicijoje išskyrė dvi laisvės sampratas – negatyvią laisvę (laisvę nuo kažko – išorinių trukdžių, paliepimų, smurto) ir pozityvią laisvę (laisvę vardan kažko)⁷⁸. Pastarosios kraštutinumus jis kaip tik siejo su visomis kolektyvintomis ideologijomis, kadangi šios negatyvias žmogaus laisvės ar net gyvybę aukoja vardan užsibrėžto ideologinio tikslo. I. Berlin'o stiliumi galima išskirti negatyvią nelaisvę (tiesiog apribojančią galimybes spausdinti ir reikštis) ir pozityvią arba aktyvią nelaisvę (aktyviai skatinančią mąstyti ir elgtis tam tikru būdu). Sovietinė filosofijos istorija taip pat gali būti regima kaip judėjimas tarp šių dviejų nelaisvės formų.

1.4. Filosofas ir ideologas kaip veikėjai ir du kultūriniai tipai

2019 m. sausio mėnesį Lietuvos istorijos institute vykusioje diskusijoje Antanas Rybelis iškėlė tezę, kad filosofas sovietmečiu „tai buvo toks prisitaikėlis“. A. Rybelis, žinoma, neturėjo omenyje prisitaikymo kaip moraliai neigiamo veiksmo, o greičiau teigė, kad bet koks disidentizmas dirbant akademinėje ar leidybinėje terpėje būtų tik kliūtis dirbti filosofijos labui ir pakenktų taip pat ir filosofijos diseminacijai išsilavinusioje visuomenėje.

⁷⁸ Isaiiah Berlin, „Dvi laisvės sąvokos“, in: *Vienovė ir įvairovė: žvilgsniai į idėjų istoriją*, sudarė ir iš anglų kalbos vertė Alvydas Jokubaitis, Vilnius: Amžius, p. 275–284.

Pasitelkiant Kęstučio Girniaus klasifikacinę skirtį⁷⁹ tarp pasipriešinimo, prisitaikymo (aktyvaus ir pasyvaus) ir kolaboravimo, nesunku pastebėti, kad filosofų tarpe iki pat Sąjūdžio laikų apie pasipriešinimą, simpatizavimą disidentams ar disidentinėmis laikomis veiklomis galima kalbėti tik keletu atskirų atvejų. Daugiausiai tenka kalbėti apie įvairias prisitaikymo formas (net ir tuomet, kai subjektyviai nepritaikoma okupacinei valdžiai, jos ideologijai ar politikai, kai kuriais atvejais išvengiant dalyvavimo įvairiose partinėse struktūrose ar ryšių su saugumo organais). Žinoma, būta ir svarbių veikėjų, kurie į prestižines ar bent neblogas startines pozicijas atėjo per aktyvų kolaboravimą ir prisidėjimą prie šalies sovietizavimo (Genrikas Zimanas, Eugenijus Meškauskas, Jonas Macevičius, Jokūbas Minkevičius, Irmija Zaksas gali būti laikomi gerais pavyzdžiais).

Vis dėlto prisitaikymo kategorija yra pernelyg plati ir įvairi galimais turiniais. Kritikuodamas K. Girniaus trinarę schemą ir ypač prisitaikymo elementą (bei pastarojo politizavimą), Valdemaras Klumbys siūlo skirti socialinį prisitaikinimą, ideologinį konformizmą, aktyvistinį prisitaikymą ir politinį konformizmą⁸⁰. Šiame tyrime būtent ideologinis konformizmas ir intelektualinė adaptacija yra svarbiausias nagrinėjamas prisitaikymo lygmuo: kokiais atvejais ir kiek sovietinio marksizmo idėjos buvo internalizuotos ar net propaguojamos-legitimizuojamos, kiek jomis buvo tik paviršutiniškai dengiamasi, manipuluojama savo tikslais ar su jomis nesiskaitoma?

Intelektualinis ir ideologinis prisitaikymas filosofijos istoriografijoje ir ideologijos tyrimuose yra nemažai nagrinėta tema. Bet intelektualinio prisitaikymo atveju šias ribas brėžti gali būti problemiška tiek tyrėjui, tiek pačiam save reflektuojančiam intelektualinio lauko dalyviui. Be to, kaip ir socialinio prisitaikymo atveju, įmanoma kalbėti apie kompromiso motyvus, tikslus ir galiausiai kainą. A. Rybelis, remdamasis Czesław'o Miłosz'o veikalu *Pavergtas Protas*, atkreipė dėmesį, kad didžiausią žalą asmens vientisumui ir orumui darė sąmonės dvigubumas ir viešas marksistinių bei sovietinių vertybių išpažinimas. Jo teigimu, pastarasis taip pat darė žalą ir visuomenei. A. Rybelio išsakyta mintis vis dėlto labiau kontrastuoja su nepriklausomybės pradžioje viešajame diskurse pasirodžiusia, verifikacijai nepasiduodančia ir dėl to vėliau gausiai sukritikuota, „tyliosios rezistencijos“

⁷⁹ Kęstutis, K. Girnius, *Tauta, išbandymai dorovė. Tarp komunizmo ir demokratijos*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2011, p. 215–225.

⁸⁰ Valdemaras Klumbys, *Stovėję po medžiu. Lietuvos inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021, p. 111–130.

sąvoka⁸¹. Iš Lietuvos filosofų jai daugiausia dėmesio ir kritikos skyrė Vytautas Rubavičius, atskleidęs ją visų pirma kaip būdą postsovietinei savilegitimizacijai ir kartu jos abejotiną euristinę vertę: „Okupacijos tikrove grindžiamas ir naujo tapatumo konstravimui svarbus pastaruoju metu iškilęs „tyliosios rezistencijos“ vaizdinys: teigiama (ir įtikima), kad beveik visi valstybinio bei kultūros elito žmonės, net užėmę aukštus nomenklatūrinius postus (kultūros įstaigų, kūrybinių sąjungų, leidyklų ir periodinių leidinių vadovai, taip pat partiniai aukštosios nomenklatūros žmonės), savo veikla vienaip ar kitaip priešinęsi valdžiai ar bent jau širdyje jai nepritarę (laikui bėgant tas nepritarimas pamažu virsdavęs sąmoningu opoziciškumu), stengęsi „išlaikyti lietuvybę“, nors ir buvę priversti su ta valdžia taikstyti. „Tylioji rezistencija“ tarsi susieja sovietmečiu subrendusį elitą su didvyriška ir tragiška visą dešimtmetį trukusia lietuvių pokario rezistencija, kurią visais įmanomais būdais buvo stengiamasi ištrinti iš istorinės ir kultūrinės atminties“⁸². Taigi, galima įžvelgti nesutarimą filosofų bendruomenėje, net jei jis nėra visuomet tiesiai artikuliuojamas ar dėl jo nėra atvirai polemizuojama (polemizuojama ar sutariama taip pat gali būti ir dėl bendro ne(su)sikalbėjimo).

Mąstymo nelaisvės, autoritarinių ir totalitarinių režimų sąlygomis Cz. Miłosz’as išskiria dvi pamatines kategorijas ar intelektualinio prisitaikymo modusus – *murtibingą* (įtikėjimą ir ideologinį „atsivertimą“) ir *ketmaną* bei įvairias jo rūšis (viešą prisitaikymą ir privatų netikėjimą ar net subversiško mąstymo plėtotę). Tačiau Cz. Miłosz’as taip pat perspėja dėl *ketmano* išvirtimo į pernelyg gilų ir galų gale režimui niekaip nepavojingą (o kartais net skatintiną) prisitaikymą. Leo Strauss’as išskyrė filosofijoje du mąstymo ir savo idėjų sklaidos modelius: egzoteriką (skirtą išorinei aplinkai ir todėl prisitaikantį prie išorės keliamų reikalavimų ar duotų apribojimų) ir ezoteriką (slaptą vidinį mokymą, kurio buvimo visgi daugeliu atveju paprasčiausiai niekaip neįmanoma nei nustatyti, nei teiginių apie jį nuosekliai verifikuoti ar falsifikuoti). Visgi spekuliacijos apie slaptą vidinį mąstymą, neturint būdų į jį intersubjektyviai nurodyti, istorinio pobūdžio tyrimui apie filosofiją sovietmečiu pasižymi menka euristine verte. Maža to, akademinės filosofijos tekstai itin neparankus žanras kokiai nors ezopinei kalbai (žaidimu metaforomis, keliaaukštėmis prasmėmis) – nenorint tiesiogiai konfrontuoti su oficialia ideologija gerokai patogiau naudotis kiek įmanoma sudėtingesniu akademinio žargonu, egzotiškomis ir tendencingai interpretuojamomis

⁸¹ Sąvoka „tylioji rezistencija“ aptinkama visų pirma iševijos spaudoje ir su itin optimistiniu įvertinimu ar tiksliau viltimi: Jurgis Gliuda, „Tylioji rezistencija“, in: *Į laisvę*, 1971, nr. 52, p. 8–12.

⁸² Vytautas Rubavičius, *Vėluojanti savastis. Studijos ir straipsniai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2014, p. 113.

kanoninių ideologinių autorių citatomis. Bet hermetiškas tekstas vargiai gali būti paveikus anapus siauro skaitytojų rato.

Akademinių filosofų santykį su partinėmis ir jėgos struktūromis reikėtų matyti platesniame tokių ryšių kontekste: dėstytojų ir mokslininkų ideologinė priežiūra, stebėjimas ar bendradarbiavimas, iš vienos pusės, buvo bendrai sovietinei mokslo sistemai būdingas reiškinys, iš kitos, kiekvieno akademinio žmogaus situacija, motyvai ir veikimas buvo labai specifiški. Bus bandoma išvengti kaltinimų ar apologetikos, tačiau iš prieinamos informacijos bus pamėginta pateikti bendro pobūdžio vaizdą. Stojimo į partiją vienu ar kitu akademinės karjeros etapu išvengti sugebėdavo veikia pavieniai asmenys, o ir pats stojimas į partiją vienu buvo suvokiamas kaip būtinas kompromisas ar formalumas, kitų – kaip patogus akademinės karjeros ramstis. Bendradarbiavimo su KGB ar informacinių pažymų rašymo po išvykų į Vakarų kontekste filosofai taip pat neišsiskyrė lyginant su kitais sovietiniais akademikais. Yra viešai žinoma, kad kai kurie filosofai net buvo kviečiami pasiaiškinti į KGB ar LKP CK dėl savo tekstų⁸³.

Jau iš dalies lietuvių ideologijos praktinį aspektą. Kalbant apie filosofus sovietinėje tikrovėje būtų paranku pasitelkti T. Vaisetos naudojamą ideologinių situacijų terminą. Derindamas T. Parsons'o, A. Giddens'o, A. Yurchak'o, P. Bourdeu ir M. de Certeau teorines prieigas, T. Vaiseta siūlo iš karto imti domėn keletą skerspjūvių, nagrinėjant tai, kaip žmonės veikia ideologizuotoje terpėje, koks ideologijos poveikis ir galimos veikėjų reakcijos. Atsiremdamas į A. Yurchak'o įžvalgas, T. Vaiseta ideologinėse situacijose išskiria steigiančiąsias ir atliekančiąsias praktikas. Steigiančiosios praktikos reiškia, kad „[...] savo veiksmais žmogus paklūsta ir palaiko ideologinę situaciją apibrėžiančias struktūras“⁸⁴. Atliekančiosios praktikos gi nurodo į bandymus apeiti ideologines situacijas ir T. Vaiseta išskiria tris jų tipus:

„(1) *a*-struktūrinės: mėgina (tiesiogiai ar netiesiogiai) apeiti, ištrūkti iš ideologinės situacijos;

(2) *para*-struktūrinės: paraleliai ideologinės situacijos kuria kompensacinius, surogatinius mechanizmus;

(3) *anti*-struktūrinės: veikia priešinga kryptimi, prieštarauja, piktnaudžiauja arba ardo ideologines situacijas iš vidaus“⁸⁵.

⁸³ Vyngintas Bronius Pšibilskis, „Vilniaus universitetas 1944–1990 metais“, in: *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 299.

⁸⁴ Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė*, p. 28–29.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 30.

Nors skaitant sovietinio filosofijos lauko dalyvių atsiminimus galima rasti ne vieną liudijimą apie atliekančiąsias praktikas, nereikėtų nuvertinti steigiančiojo lygmens efekto. Ypač rengiant publikavimui tekstus ar paskaitas, norintys ištrūkti iš ideologinių rėmų apskritai bandė vengti ideologiškai prižiūrimų filosofijos temų (religijos, socialinės ir politinės filosofijos), atsitraukti į ne tokias jautrias sferas (pvz., logika, filosofijos istorija), tačiau ne visuomet pavykdavo išėiti „be nuostolių“. Norint publikuoti filosofinį tekstą ar dirbti akademinėje institucijoje steigiančiosios praktikos elementai dažniausiai buvo neišvengiami: teksto parengimas recenzavimui užpildant jį ideologinėmis citatomis, dalyvavimas partinės organizacijos susirinkimuose ar mitinguose palikdavo skirtingus pėdsakus. Vienur kaip rezultatas galėjo būti perkeistas ir perredaguotas tekstas, kuris iš dabarties perspektyvos skaitytojui atrodytų arba kaip „ideologizuotas“ ar sukompromituotas, arba kaip „užkoduotas“, kitur ideologinės praktikos galėjo tiesiog palikti nemalonus ar net traumuojančius atsiminimus, kaltės jausmą. Nors daugelis ideologinių praktikų buvo beveik automatizuotos, todėl vėliau suprantamos kaip nesvarbios ar tik fasadinės, išlieka klausimas apie jų gilesnį psichologinį poveikį. Tad sovietinės ideologijos orientacija į praktiką galėjo įgyti konkrečias kasdienes formas ir filosofijos lauko dalyvių veikime.

Kitas svarbus klausimas yra apie filosofo figūrą kaip tam tikrą kultūrinį tipą. L. Kołakowski's tapatinimąsi su Sokratu laiko pagrindiniu požymiu ar mąstytojas sieja save su Vakarų filosofine tradicija, o Sokratą apskritai laiko archetipiniu Vakarų filosofo pavyzdžiu⁸⁶. Filosofų vadinimas sokratais ar sokratiškais populiarus ir kalbant apie sovietinę filosofiją. Rusijoje Sokrato titulą bandyta priskirti Merabui Mamardašviliui, Čekijoje – Jan'ui Patočka'į. Lietuvoje lietuviškojo sokrato etiketę nelabai sėkmingai bandyta klijuoti E. Meškauskui. Toks lyginimas su Sokratu nėra atsitiktinumas, o, pagrįstai galima spėti, kyla iš filosofinės terpės sudėtingumo suvokimo ir savotiško lūkesčio filosofui kaip asmeniui. Kartu lyginimas su Sokratu nėra dėkingas daugeliui dėl itin aukštos kartelės. Sokratas kaip paradigmatinė filosofo figūra bandytas apmąstyti ir sovietmečiu⁸⁷.

Platonas Sokrato lūpomis dialoge *Valstybė* nubrėžia egzistencinę filosofo situaciją: išsilaisvinęs iš savaimės suprantamybės, šešėliško nuomonių, o ne pačių dalykų pažinimo, jis viena vertus išeidamas iš olos pamato savo ir kitų nežinojime skendinčių žmonių tikrąją padėtį ir išlipęs į paviršių pirmą kartą

⁸⁶ Leszek Kołakowski, *Metafizinis siaubas*, iš anglų kalbos vertė Alvydas Jokubaitis, Vilnius: Amžius, 1993, p. 7.

⁸⁷ Kristina, Rickevičiūtė, „Sokratas ir asmenybės formavimo problema“, in: *Problemos*, 1968, t. 2, p. 49–62.

išvysta saulės (gėrio idėjos) apšviestą pasaulį, antra vertus, nusileidęs į olą jis stengiasi išvaduoti ir pažadinti savo bendrapiliečius, tačiau lieka nesuprastas. Užtat *Sokrato apologijoje* suformuluojama filosofo kaip arklį (polį, pilietinę bendriją) žadinančio gylio misija, o *Gorgijoje* ir kituose dialoguose Sokrato pasirinktas kelias siūlo verčiau patirti neteisingumą, negu pačiam nuklusti nuo teisingumo: filosofas gyvenimo ir gyvybės kaina turi paliudyti ištikimybę saviesiems principams ir savo bendrijai. Būtent šis egzistencinis dėmuo ir kankinystė atskiria Sokratą nuo šiaip jau konformistiškų mokytojų už pinigus – sofistų. Sokratas gi mano, kad geriau patirti neteisingą teisumą, būti nukankintam, negu sakyti netiesą ar tiesą nutylėti, nepaklusti vidiniam daimonui (sąžinės balsui). Platonas savo Sokrato atvaizde suformuluoja paradigmą filosofo portretą ir tam tikras filosofinio gyvenimo maksimas. Taigi, sokratiškajam herojui, kaip jis šiuolaikiniam skaitytojui pasirodo Olos analogijoje, galima priskirti šias savybes: 1) išsivadavimą iš ideologijos, prieigą prie kitiems neprieinamo tikrovės pažinimo ir filosofinės kontempliacijos sugebėjimą; 2) nonkonformizmą; 3) auką ir/ar kankinystę už filosofiją. Platoniškame idealizuoto Sokrato vaizdinyje susisieja filosofo asmeninė laikysena ir politinė sfera – filosofija čia visuomet bus susijusi su politika ir viešuoju gyvenimu. Visiškai į privatybę („vidinę emigraciją“, „tyliąją rezistenciją“ ir pan.) atsitraukęs filosofas negali pretenduoti į epitetą „sokratiškas“.

Maža to, filosofas Platono yra aiškiai atskiriamas tiek nuo to, kuris išmintimi prekiauja (sofisto), tiek nuo to, kuris ją turi (išminčiaus), kadangi filosofas yra tarpinėje būsenoje – jis yra mylįs išmintį. Taip filosofą, kaip tam tikrą elgesio ar moralinių ir episteminių imperatyvų visumą įkūnijantį tipą, galima atskirti ir nuo ideologo. Ideologas ar doktrinierius seka jam nurodytu ar jo paties prisiimtu *credo* ir, neskaitant aukščiausio lygio profesionalų, jam nėra būtina sugebėti savo ginamus įsitikimus rimtai teoriškai pagrįsti. Ideologams gerokai svarbesnė savo žinios diseminacija ir retorinis paveikumas. Iš kitos pusės, kaip tik nepaisant *credo* ideologams taip pat gali būti būdingas instrumentiškas ar net ciniškas santykis su ideologija. Šių dviejų kultūrinių tipų persiklojimas su skirtingomis simbolinio kapitalo formomis regimas ir žiūrint į tai, kaip konkretūs veikėjai funkcionavo sovietinės akademijos lauke.

Apibendrinant, sovietinės filosofijos atveju prasmingiau kalbėti ne apie rezistenciją (tylią ar netylią), o apie tai, kas vyko dėka sistemos, kas jai pageidaujant, jai leidžiant ar jos nepaisant. Ir kiek filosofija įgyvendino ar išvengdavo ideologinio diskurso legitimavimo užduoties vykdymo, kiek savo mąstymuose filosofams (ne)pavykdavo ištrūkti anapus ideologinės olos.

2. GILYN Į OLĄ: FILOSOFIJOS INSTITUCIJŲ FORMAVIMASIS IR IDEOLOGINIO DISKURSO DIEGIMAS Į LIETUVOS AUKŠTAŠIAS MOKYKLAS 1944–1956 M.

Lietuvos okupacija 1940 m. ir pakartotinė okupacija 1944 m. įvyko esant suformuotai ir kuriam laikui nusistovėjusiai stalininei marksizmo-leninizmo „ortodoksijai“. Tuo metu funkcionuoja gana aiški ideologinių kartų rengimo sistema, pilnu pajėgumu įsivažiavęs/veikia represinių struktūrų aparatas. Šie trys dėmenys ir yra esminiai kalbant apie Lietuvos aukštojo mokslo sovietizavimą nuo 1944 m. vasaros.

Tuo metu svarbiausi sovietinio marksizmo pirmtakai ir marksistinės ortodoksijos atstovai buvo Georgijus Plechanovas (1859–1918 m.) ir Vladimiras Leninas (Uljanovas) (1870–1924 m.), tačiau lemtingą vaidmenį sovietinės ortodoksijos suformavime atliko Josifas Stalinas (Džiugašvilis) (1878–1953 m.)⁸⁸. Simboliškas ir iškalbingas buvo vadinamasis „Filosofų garlaivis“ 1922 m. – įvairių filosofų, intelektualų, akademikų deportacijos iš komunistų valdomos Rusijos. Visų pirma bolševikai ėmėsi religinių filosofų ir filosofinių idealistų išsiuntimo iš šalies (žymiausi jų Nikolajus Berdiajevas, Semionas Frankas, Nikolajus Loskis) ar areštų. Šie veiksmai to meto intensyvios ateizacijos kontekste buvo vykdomos politikos išdava, tačiau neaplenkė ir eserų bei menševikų (politinis ir intelektualinis susidorojimas su oponentais paprastai žengė koja kojon). Lenininė polemika su filosofinėmis ir idėjinėmis erezijomis tekstuose nuosekliai ir sklandžiai virto represyvia politine praktika, kova su revizionistais, oportunistais, išdavikais ar liaudies priešais bei marksistiniais principais pagrįstu „objektyvios tiesos“ ir ją atitinkančio partiškumo principo reikalavimu filosofijoje ir literatūroje. Partinė disciplina turėjo būti ne tik praktinė, tačiau ir teorinė.

Sovietinės „filosofijos sistema“, su kuria teko susidurti Lietuvoje po okupacijos ir reokupacijos, susiformavo tik ketvirtajame dešimtmetyje (po V. Lenino mirties politinę, o tuo pačiu ir teorinę kovą laimėjęs J. Stalinui). Vėliau iki J. Stalino mirties ji patyrė tik dalines modifikacijas, daugiausia liečiančias atskirų mokslų (genetikos, kalbotyros, fizikos, logikos ir kt.)

⁸⁸ G. Plechanovas pirmasis pradėjo naudoti dialektinio materializmo terminą K. Marx'o filosofinės sistemos visumai apibūdinti, kuris apėmė materializmą (visų pirma Holbach'o ir Helvétiaus) ir iš F. Engelso perimtą hėgelistinę dialektikos sampratą, apvalytą nuo abstraktaus idealizmo; nurodė istorinį materializmą esant dialektinio materializmo principų pritaikymu visuomeniniams procesams aiškinti ir manė, jog marksizmas yra visuminė, į visus filosofijos klausimus galinti atsakyti filosofijos sistema (žr. Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism. The Founders. The Golden Age. The Breakdown*, New York/London: W. W. Norton, 2005, p. 626–629).

padėties ir įvertinimo problemas, kurių visuma istoriografijoje kartais įvardinama kaip J. Stalino „mokslo karai“. 1931 m. J. Stalino dekretu dialektinis materializmas buvo prilygintas marksizmui-leninizmui ir paskelbtas oficialia bolševikų partijos ir Sovietų Sąjungos filosofine doktrina, taip nutraukiant ligi tol virusius marksizmo teoretikų ginčus apie dialektikos, materializmo ir mechanizmo principų santykį. K. Marx'o ir Lenino filosofija buvo kodifikuota ir pagrindinius bruožus įgavo to paties J. Stalino pasirašytame straipsnyje „Apie dialektinį ir istorinį materializmą“ (tai, pasak L. Kołakowski'o, tėra supaprastinta N. Bucharino vadovėlio ir V. Lenino empiriokriticizmo santrauka)⁸⁹. Straipsnis publikuotas 1938 m. vienoje iš svarbiausių to meto knygų – *Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) istorija: trumpasis kursas* (rus. *История всесоюзной коммунистической партии (большевиков): краткий курс*). Knygoje pateikiama J. Stalino aprobuota komunistų istorijos ir marksistinės filosofijos versija, o pats veikalas daugiau nei penkiolika metų buvo visiems piliečiams privalomas marksizmo vadovėlis, išleistas milijoniniais tiražais⁹⁰.

Stalinizmas kaip sistema, pasak L. Kołakowski'o, pretendavo pateikti universalų pasaulėvaizdį, išbaigtai atsakyti į bet koki klausimą filosofijoje, istorijoje, socialiniuose moksluose, ekonomikoje, politikoje ir daugelyje gamtos mokslų⁹¹. J. Stalinas pateikė svarbiausias filosofines-ideologines skirtis, kurios tuo pačiu sutapo su vadinamųjų pažangių ir nepažangių pasaulėžiūrų, filosofinių ir mokslinių sistemų atžvilgiu kriterijais.

Trumpasis kursas pateikė ir privalomą požiūrį į visų marksistinių judėjimų ir bolševikų partijos istoriją. Bolševikai taip pat kūrė mokymo institucijas, kurios turėjo įtvirtinti savą marksistinės doktrinos interpretaciją: dialektinio ir istorinio materializmo, mokslinio komunizmo, mokslinio ateizmo ir panašius institutus, – šių dalykų dėstymą įvedė aukštosiose mokyklose, pradėjo intensyviai rengti marksizmo dėstytojus⁹². Dar 1921 m. buvo įkurtas garsusis Raudonosios profesūros institutas, kuris turėjo rengti ekonomikos, istorinio materializmo ir kitų sovietinių disciplinų dėstytojus aukštosioms mokykloms, o 1938 m. jis buvo pertvarkytas į Aukštąją marksizmo-leninizmo mokyklą prie VKP(b) CK. Su oficialiosios marksistinės ortodoksijos įtvirtinimu buvo galutinai legitimuota intensyvi kova ne tik su kitomis filosofijos ar politinės

⁸⁹ Leszek Kołakowski, „The Fate of Marxism in Eastern Europe“, in: *Slavic Review*, 1970, Vol. 29 (No. 2), p. 175.

⁹⁰ Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism. The Founders. The Golden Age. The Breakdown*, p. 862–863.

⁹¹ Leszek Kołakowski, „The Fate of Marxism in Eastern Europe“, p. 175.

⁹² Сергей Николаевич Корсаков, „Политические репрессии в Институте философии (1930–1940 гг.)“, in: *Философский журнал*, 2012, № 1, p. 121.

(ekonominės) minties kryptimis, bet ir su „revizionizmu“, „idealizmu“ ir kitais panašiais „nukrypimais“ pačioje marksistinėje doktrinoje⁹³. Tai reiškė ne tik gerokai intensyvesnes represijas oponentų ir kitaminčių atžvilgiu. Kaip pastebi Sergėjus Korsakovas, apie 1930–1931 m. radikalčiai pasikeitė „filosofinių“ tekstų kanonas: iš pažiūros tekstų leksikoje nebuvo pakitimų, tačiau nebelikus intelektualinio sąžiningumo ir galimybių laisvam minties judėjimui filosofiniai tekstai virto ritualinių formulių rinkiniais, neturinčiais jokio tikro turinio⁹⁴.

Istoriškai susiklostė, kad nuo XIX a. ir ypač XX a. pagrindine institucija filosofijos tyrimams ir studijoms Vakaruose tapo universitetai. Tarpukariu įkurtame Lietuvos (vėliau Vytauto Didžiojo) universitete dirbo ir ryškiausi to periodo Lietuvos filosofai – Stasys Šalkauskis, Vosylius Sezemanas, Izidorius Tamošaitis, Levas Karsavinas, Pranas Kuraitis, vėliau ir Antanas Maceina, studijas čia baigė Juozas Girmius. Todėl filosofijos likimas ir transformacijos glaudžiai susijusios ir su tuo, kas vyko su aukštosiomis mokyklomis apskritai. Taigi, Lietuvos okupacija reiškė tiek ligtolinio filosofijos diskurso, pagrinde kurto Vytauto Didžiojo universitete, tiek cenzūrą ir stalininio marksizmo įtvirtinimą bei, savaime suprantama, represijas.

Jeigu priimti tezę apie tai, kad sovietų režimas buvo „ideokratinio tipo“⁹⁵, tai neabejotinai vienas svarbiausių Lietuvos sovietizacijos 1940–1941 ir nuo 1944 m. elementų turėtų būti marksizmo-leninizmo diegimas aukštosiose mokyklose. Šios ideologijos diegimo tyrimas svarbus tiek apskritai tyrinėjant Lietuvos aukštųjų mokyklų istorijos sovietinį tarpsnį, tiek Lietuvos filosofijos istoriją. Ideologijos ir jos diegimo pažinimas taip pat svarbus siekiant tinkamai interpretuoti sovietinio aukštojo mokslo sistemos tikslus ir kurtą tikrovę. Aukštosios mokyklos ir jų likę bendruomenės nariai, jeigu ir nebuvo aktyvūs sovietų valdžios bendradarbiai iki tol, turėjo aktyviai stengtis prisitaikyti: atitinkamai keisti savo dėstymo turinį, mėginti perprasti ideologiją ir jos primetamas naujas žaidimo taisykles.

Nesunku pastebėti, kad sovietinio marksizmo-leninizmo diegimas Lietuvos aukštosiose mokyklose 1944–1945 m. buvo vykdomas forsutai, chaotiškai, dėstymo organizavimas ir ideologinės literatūros parengimas vyko lėtai, trūko personalo ideologinių kursų dėstymui. Pirmiausia kurtos formalios institucijos (katedros, skyriai, institutai), o tik tada įvedinėjamas nuoseklus

⁹³ *Ibid.*, p. 122.

⁹⁴ Сергей Николаевич Корсаков, „Политические репрессии в Институте философии (1930–1940 гг.)“, p. 122.

⁹⁵ Arūnas Streikus, *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Naujasis Židinys-Aidai, 2018, p. 11.

marksizmo-leninizmo dėstymas ir tik paskui pradedama įgyvendinti ideologinė kontrolė.

Kartu Lietuvos filosofijos istorikų refleksijos yra palietusios pirmuosius pokario metus ganėtinai menkai⁹⁶, ypač lyginant su istorikų tyrimais apie visos šalies, jos kultūros ir konkrečių mokslo šakų sovietizaciją⁹⁷. Aukštųjų mokyklų pirmieji pokario metai ir raida taip pat nagrinėti ne viename istoriniame aukštųjų mokyklų leidinyje⁹⁸ ar apžvalginėje studijoje⁹⁹. Sovietinio marksizmo-leninizmo diegimas ir sklaida įvairiais rakursais (žinoma, tendencingai) nagrinėti ir sovietinėje istoriografijoje¹⁰⁰. Filosofų bendruomenėje šis 1944–1959 m. laikotarpis paprastai įvardijamas kaip filosofijos „neegzistavimo“ laikas, kuomet visiškai nebuvo jokios akademinės laisvės, totaliai dominavo stalininė marksizmo-leninizmo ortodoksija, daugiausia dėstė iš Rusijos atsiųsti dėstytojai¹⁰¹. Tai nėra tikslus situacijos

⁹⁶ Bronius Genzelis, *Lietuvos filosofijos istorijos bruožai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997; Evaldas Nekrašas, „Filosofija ir politika atgimimo epochoje“, in: *Problemos*, 2008, t. 72, p. 9–15; Romanas Plečkaitis, „Filosofijos vaidmuo Lietuvos visuomenės gyvenime“, in: *Mokslas ir gyvenimas*, 2000, nr. 2 p. 14; Romanas Plečkaitis, „Lietuviškojo pasaulio filosofiniai akiračiai amžių tėkmėje“, in: *Problemos*, 2007, t. 72, p. 9–25.

⁹⁷ Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: dokumentų rinkinys*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005; *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Arvydas Anušauskas, Juozas Banionis, Česlovas Bauža (et. al.), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005; Arūnas Streikus, „Lietuvos intelektualinis elitas lemtingų politinių lūžių metais (1940–1945)“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2005, t. 26, p. 499–504.

⁹⁸ *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai: kolektyvinė monografija*, Alfredas Bumblauskas, Algirdas Jakubčionis, Sigitas Jegelevičius et al., Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009; *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto turtai istorijos skersvėjuose (XVI–XXI amžiai)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016; *Vytauto Didžiojo universitetas: atmintis, žmonės, idėjos*. (2008). Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.

⁹⁹ Akvilė Gasiulytė, *Universitetinės tradicijos kaita ir tęstinumas Vilniaus universitete 1944–1953 metais*, Magistro darbas, Vilniaus universitetas, 2017; Aurelija Pūraitė, *Aukštojo universitetinio mokslo valstybinis reguliavimas*, daktaro disertacija, Mykolo Romerio universitetas, 2011.

¹⁰⁰ *Aukštosios mokyklos kūrimasis ir vystymasis Kaune*, Vilnius: Mintis 1967; Andrius Bendžius, Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla tarybų Lietuvoje 1940–1970 m. Kaunas: Šviesa, 1973; Romas Šarmaitis, *Marksizmo-leninizmo idėjų plitimas Lietuvoje (iki 1970 metų): Darbai, pateikti istorijos mokslų daktaro laipsniui įgyti*, Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas, 1976; *Vilniaus universiteto istorija 1940–1979*, atsakomasis Andrius Bendžius, redakcinės kolegijos pirmininkas Jonas Kubilius Vilnius: Leidykla „Mokslas“, 1979.

¹⁰¹ Tokią poziciją palaikė tiek Romanas Plečkaitis, tiek naujos karto tyrėjas Gintaras Kabelka. Kabelka savo bendrojoje Lietuvos filosofijos raidos periodizacijoje pateikia

apibūdinimas, kadangi tuo laiku tiek aktyviai reiškėsi labai reikšmingi vietiniai marksistai (pvz. Genrikas Zimanas, Eugenijus Meškauskas), tiek į filosofijos studijas atėjo nauji tyrinėtojai, vėliau ženkliai prisidėję prie filosofinio diskurso transformacijų (pvz. Kristina Rickevičiūtė). Nėra ir visiškai tikslu sakyti, kad dominavo vien tik iš Rusijos atsiųsti dėstytojai, kadangi, pavyzdžiui Vilniaus Universitete pirmasis (ir kurį laiką vienintelis) dėstytojas kaip tik buvo lietuvis Eugenijus Meškauskas. Jis taip pat vadovavo Istorijos-Filologijos fakultetui svarbiausiu jo sovietizavimo laikotarpiu (ėjo dekanu pareigas 1947–1956 m.).

Marksizmo-leninizmo diegimas buvo artimai susijęs su filosofijos disciplinos likimu, o tiksliau jos kaip disciplinos ir ją dėstančių akademikų išstūmimu. Atėjus antrajai sovietinei okupacijai Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitete iš iki tol dėsčiusių filosofų liko tik Levas Karsavinas ir Vosylius Sezemanas (tiesa, ir jie vėliau buvo pašalinti iš akademių pozicijų bei represuoti). Kiti arba pasitraukė į Vakarus (Antanas Maceina, Juozas Girnius), arba buvo represuoti (Pranas Dovydaitis, Pranas Mantvydas, Kazimieras Ambrozaitis ir kt.)¹⁰².

2.1. Mokslo ir studijų institucijų perėmimas ir kūrimas

Pasirengimo naujai Lietuvos švietimo ir ugdymo įstaigų sovietizacijos bangai pradžia galima laikyti LTSR švietimo liaudies komisariato įkūrimą Lietuvos SSR LKT 1944 m. sausio 25 d. nutarimu Nr. 32; o 1944 m. liepos 15 d., Vilnių sovietams perėmus iš Vokietijos karinių pajėgų kontrolės, Lietuvos SSR Švietimo liaudies komisaras Juozas Žiugžda paskelbė apie Lietuvos Švietimo Liaudies Komisariato grįžimą į Vilnių liepos 14 d., „Raudonajai Armijai atvadavus nuo vokiškųjų fašistinių grobikų Lietuvos TSR sostinę“¹⁰³.

Sovietų okupuotoje Lietuvoje aukštųjų mokyklų tinklas statytas visų pirma ant pagrindo tų aukštųjų mokyklų, kurios veikė tarpukario Lietuvoje iki Antrojo pasaulinio karo ir jo metu (iki kol jų veikla, bent jau studijų požiūriu,

tokį įvertinimą: „1945–1959 m. – filosofijos neegzistavimo laikotarpis: prieškarinio filosofų absoliuti dauguma buvo pašalinta, naujų vietinių specialistų beveik neparengta (vos keletas apsigynė disertacijas Maskvoje). Nėra filosofinių periodinių leidinių, nerašomos filosofinės monografijos. Leidžiama verstinė, daugiausia ideologinė ar ateistinė literatūra“ (Gintaras Kabelka, „Lietuvos filosofijos raida 1960–2010: apimtis, institucijos, leidiniai“, in: *Problemos*, 2012, t. 81, p. 111).

¹⁰² Algimantas Jankauskas, *op. cit.* 2011, p. 164.

¹⁰³ „LTSR Švietimo Liaudies Komisaro įsakymai (cntr. įst.)“, in: LCVA f. R-762, ap. 6, b. 1, l. 1.

iš esmės nutrūko 1943 m. kovo mėnesį). Aukštosios mokyklos turėjo tapti naujų sovietinių piliečių formavimo ir kadru rengimo priemone. Žinoma, dauguma aukštųjų mokyklų (ypač Vilniaus universitetas) per karo metus smarkiai nukentėjo, tad daug kur sovietinio aukštojo mokslo kūrimas prasidėjo tuščioje vietoje (turint tik aukštosios mokyklos pavadinimą, įvairios būklės patalpas, dalį personalo, kurį dar reikėjo pakviesti sugrįžti). Sprendžiant iš to laikotarpio LSSR Švietimo liaudies komisaro įsakymų pagrindinės ir svarbiausiomis laikytos aukštosios mokyklos sovietizuojamoje Lietuvoje pirmaisiais pokario metais buvo: Valstybinis Vilniaus universitetas, Valstybinis Kauno Vytauto Didžiojo universitetas (1946 m. jis vėl pervadintas Kauno valstybiniu universitetu, o 1947 m. iš esmės išskaidytas, dalį fakultetų perkeliant į VVU, o 1950 m. spalio 31 d. Sovietų Sąjungos Ministrų Tarybos nutarimu Kauno universitetas pertvarkytas į Kauno politechnikos institutą ir Kauno medicinos institutą), Vilniaus pedagoginis institutas. Tačiau taip pat prie aukštųjų mokyklų tinklo reikia paminėti ir mokytojų seminarijas, dailės akademiją Vilniuje ir dailės institutą Kaune, Žemės ūkio institutą Kaune, 1945 m. Kaune taip pat įkurtas Lietuvos valstybinis kūno kultūros institutas ir tais pačiais metais įkurta Vilniaus valstybinė konservatorija¹⁰⁴.

Apskritai pasirengimas naujiems mokslo metams 1944 m. vyko chaotiškai. Panašu, kad nuoseklaus parengto plano nebuvo, svarbiausias prioritetas buvo valdžios įtvirtinimas, institucijų kūrimas ir perėmimas, o kiti klausimai palikti vėlesniam laikui. Pirmieji Švietimo liaudies komisaro įsakymai daugiausia lietė tokius dalykus kaip personalo skyrimas, inventorizacijos ir ūkiniai darbai, sudarytos keletas komisijų vokiečių okupacijos metu padarytiems nuostoliams tirti. Formaliai aukštosios mokyklos atnaujino veiklą 1944 m. lapkričio 13 d. (tą dieną buvo priimtas LTSR Liaudies komisarų tarybos nutarimas „Dėl Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų veiklos atnaujinimo“, o juo patvirtintos priėmimo į universitetus ir Vilniaus pedagoginio institutą taisyklės).

Kaip pažymi Aurelija Pūraitė: „teisinio reguliavimo priemonėmis legitimizuotas jau įvykęs procesas, nes faktiškai paskaitos buvo prasidėjusios jau spalio mėnesį, iškilmingos mokslo metų pradžios pagal sovietinę tradiciją

¹⁰⁴ Koncentruota aukštųjų mokyklų tinklo raidos ir konkrečių aukštųjų mokyklų transformacijų apžvalga atlikta Aušrinės Zulumskytės (žr. Aušrinė Zulumskytė, „Aukštųjų mokyklų sistema Lietuvoje 1940–1990 metais: raidos bruožai“, in: *Tiltai*, 2014, nr. 1, p. 105–120), o mokslo institucijų kūrimasis, transformacija ir kontrolė pirmaisiais okupacijos metais tirta Danutės Blažytės-Baužienės (Danutė Blažytė-Baužienė, „Lietuvos aukštųjų mokyklų sovietizavimas: SSRS aukštojo mokslo ministerijos vaidmuo“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, sudarė Regina Laukaitytė, Lietuvos istorijos instituto leidykla: Vilnius, 2014 p. 37–57).

pažymėtos lapkričio 7 d. Realiai pasiruošimas Vilniaus ir Vytauto Didžiojo universitetų ir Pedagoginio instituto atkūrimui prasidėjo dar rugpjūčio–rugsėjo mėnesiais. Aukštojo mokslo institucijose prasidėjo sudėtingas fakultetų ir katedrų kūrimosi, personalo rinkimo procesas, kuriam tiesiogiai vadovavo komunistinė valstybės valdžia¹⁰⁵. A. Pūraitės pozicijos pagrįstumas regimas ir žiūrint Švietimo liaudies komisaro įsakymus 1944 m. ir jo susirašinėjimą su Vilniaus universiteto rektoriumi Kazimieru Bieliuku¹⁰⁶. Aukštosios mokyklos (lygiai kaip ir pats Švietimo komisariatas) visų pirma rūpinosi dėstytojų surinkimu ir jų kandidatūrų, katedrų narių suderinimu su liaudies komisaru. Kaip rašo A. Pūraitė, Lietuvos TSR Švietimo liaudies komisariato nuostatuose numatyta ir tai, jog „Lietuvos TSR Švietimo liaudies komisaras skiria Lietuvos TSR Švietimo liaudies komisariato sistemos aukštųjų mokymo įstaigų rektorius, prorektorius, direktorius, katedrų vedėjus ir pateikia šias kandidatūras tvirtinti (Visa)Sajunginiam aukštųjų mokyklų komitetui prie TSRS Liaudies Komisarų Tarybos, taip pat skiria aukštųjų mokyklų profesorius ir docentus, fakultetų dekanus ir prorektorius padėjėjus (Dėl Lietuvos TSR Švietimo liaudies komisariato nuostatų patvirtinimo. Lietuvos TSR LKT 1945 m. spalio 23 d. Nutarimas Nr. 607. Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys. I tomas. 1940–1947. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956, p. 164)“¹⁰⁷.

Būta ir bendresnių nutarimų dėl sovietinės ideologijos diegimo. 1944 m. lapkričio 24 d. LKP(b) CK biuras priėmė nutarimą skleisti visuomenėje materialistinę pasaulėžiūrą ir „kelti“ Lietuvos gyventojų kultūros lygį (tą pačią dieną, kurią formaliai duris atvėrė Vilniaus pedagoginis institutas)¹⁰⁸. Apskritai marksizmo-leninizmo diegimas aukštosiose mokyklose nebuvo išskirtinis ar specialiai išskiriamas iš kitų kultūros ir mokslo laukų. Tai gerai matoma žvelgiant į tuomečius LKP(b) nutarimus ir pranešimus¹⁰⁹. LKP(b)

¹⁰⁵ Aurelija Pūraitė, *op. cit.* p. 71.

¹⁰⁶ „Vilniaus valstybinio universiteto rektoriaus raštai dėl darbuotojų skyrimo, universiteto dėstytojų ir studentų sąrašai“, in: LCVA f. R-762 ap. 6, b. 4366.

¹⁰⁷ Aurelija Pūraitė, *op. cit.* 72 p.

¹⁰⁸ Antanas Kiveris, Libertas Klimka, Vida Kniūraitė, Gintautas Kundrotas, *Lietuvos edukologijos universiteto raidos bruožai*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, 2015, p. 28.

¹⁰⁹ Žr. „LKP(b) CK biuro nutarimas dėl komunistinės ideologijos skleidimo Lietuvos kaime ir atitinkamų įstaigų steigimo. 1945 m. kovo 2 d.“, „LKP(b) CK biuro ir LSSR LKT bendras nutarimas dėl lietuvių meno sovietizavimo. 1945 m. gegužės 25 d.“, „LKP(b) CK biuro ir LSSR LKT bendras nutarimas dėl kino panaudojimo bolševikinei propagandai. 1945 m. gruodžio 14 d.“, in: *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: dokumentų rinkinys*, sud. Juozapas Romualdas

pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus savo 1944 m. gruodžio 27 d. pranešime LKP(b) CK IV plenumo teigė: „Ypač svarbus mūsų partinių organizacijų uždavinys yra visokeriopai kelti inteligentijos ideologinį lygį, apginkluoti ją galingu bolševizmo ideologiniu ginklu – marksizmo-leninizmo pagrindų žinojimu [...]. Siekiant pakelti marksistinės-lenininės teorijos studijavimo darbą į reikiamą lygį, būtina pirmiausia sustiprinti CK lektorių grupę ir sukurti lektorių grupes miestų komitetuose. Būtina visiškai sukomplektuoti partinius kabinetus ir sudaryti sąlygas organizuoti pagalbą bei konsultacijas savarankiškai studijuojantiems mūsų partijos istoriją ir teoriją“¹¹⁰. Taigi, gerai parengtų ir marksistinę-lenininę ideologiją išmanančių kadro trūko pačiose partinėse LKP struktūrose (tas deficitas atsilies ir samdant dėstytojus aukštosioms mokykloms).

Organizuojant ideologinį darbą 1944 m. pabaigoje Švietimo liaudies komisaras įpareigojo Vilniaus ir Kauno valstybinių universitetų rektorius gruodžio 19–22 d. organizuoti studentams pranešimus „apie tarptautinę padėtį, apie Tėvynės karo eigą, Tarybų Lietuvos atstatomąjį darbą, mūsų uždavinius vokiškųjų fašistinių grobikų sutriuškinimo darbe ir apie vokiškosios okupacijos padarinių likvidavimą Lietuvos TSR žemės ūkyje“¹¹¹. Tačiau bendrai žiūrint į LTSR Švietimo liaudies komisaro įsakymus, kurie liečia aukštąsias mokyklas, marksizmo-leninizmo pagrindų dėstymas 1944–1945 m. akcentuotas menčiau negu ideologiniai lozungai ar netgi karinio parengimo kursai. Taip galėjo būti ir dėl to, kad universitetų ir aukštųjų mokyklų atsikūrimas vyko itin sunkiomis materialinėmis sąlygomis. Kaip pažymima leidinyje *Lietuvos edukologijos universiteto raidos bruožai*: „Pirmieji pokario mokslo metai prasidėjo 1944 m. lapkričio 24 d., susirinkus 70 studentų. J. Aleknai teko pasirūpinti, kurgi skaityti paskaitas, – teko prisiglausti Pavyzdinės pradžios mokyklos patalpose, Gedimino pr. 22. Tais metais buvo atkurtas trijų fakultetų darbas [...]. Dalį paskaitų, Instituto administracijai suderinus tai su kitų institucijų vadovybe, teko organizuoti Vilniaus universiteto, Dailės instituto ar net Švietimo komisariato rūmuose. Paskaitas skaitė prof. P. Snarskis ir J. Budzinskis, doc. J. Kruopas, J. Dumčius,

Bagušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.

¹¹⁰ „Ištrauka iš LKP(b) pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimo LKP(b) CK IV plenumo apie kultūros sovietizavimą. 1944 m. gruodžio 27d.“, in: *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: dokumentų rinkinys*, sud. Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 46–48.

¹¹¹ „LTSR Švietimo Liaudies Komisaro įsakymai (cntr. įst.)“, in: LCVA f. R-762, ap. 6, b. 1, l. 175.

V. Maknys, E. Levanienė, L. Matvejeva, J. Alekna ir kt. Kad netrikdytų Pavyzdinės pradžios mokyklos darbo, paskaitos Institute vykdavo popietinėmis valandomis¹¹².

Didžiulių problemų organizuojant studijas turėjo ir Vilniaus universitetas. Kaip pastebi V. B. Pšibilskis: „Iš 29 404 m² patalpų, naudotų iki karo administracijos ir mokslo bei mokymo reikalams, universitetui buvo likę tik 3 906 m², arba 13 proc. [...]. Po pakartotinių raginimų, asmeniškų kvietimų į Vilnių susirinko 24 profesoriai ir docentai (31 proc. dirbusių prieš karą), 34 jaunesniojo mokslo personalo nariai (22 proc.), ir 82 ūkio bei administracijos darbuotojai (31 proc.) (apytikris išlikusių studentų skaičius nustatytas tik prasidėjus pirmiesiems akademiniam metams – 500, arba apie 18 proc. prieškarinio studentų“¹¹³. Studentų priėmimas vyko iki spalio 15 d., o parengiamosios paskaitos pradėtos spalio 16 d.

Iš karto po karo VVU sudarė aštuoni fakultetai: Istorijos ir filologijos, Teisės mokslų, Ekonomikos mokslų, Fizikos ir matematikos, Chemijos, Gamtos mokslų ir Miškų mokslų. Vytauto Didžiojo universitetą keturi: Technologijos, Statybos, Medicinos ir Istorijos ir filologijos fakultetai. Vilniaus pedagoginį institutą 1944 m. sudarė tik trys fakultetai: Istorijos ir filologijos, Matematikos-fizikos, Gamtos-geografijos. 1945 m. pakeitus Instituto struktūrą, jame buvo aštuoni fakultetai: Lietuvių kalbos ir literatūros, Rusų kalbos ir literatūros, Svetimų kalbų, Istorijos, Gamtos mokslų, Geografijos, Fizikos-matematikos ir Pedagogikos fakultetai. VPI 1944 m. sudarė tik trys fakultetai: Istorijos ir filologijos, Matematikos-fizikos, Gamtos-geografijos. 1945 m. pakeitus Instituto struktūrą, jame jau buvo aštuoni fakultetai: Lietuvių kalbos ir literatūros, Rusų kalbos ir literatūros, Svetimų kalbų, Istorijos, Gamtos mokslų, Geografijos, Fizikos-matematikos ir Pedagogikos fakultetai.

Kaip pastebi A. Zulumskytė: „Senasis Vilniaus universitetas buvo verčiamas standartine sovietine aukštąja mokykla. Įtvirtinus komunistų partijos diktatą, atmestos 20 metų Lietuvoje puoselėtos Europos universitetų tradicijos, grindžiamos valstybės nesikišimu į universitetų vidaus reikalus, savivalda, akademinėmis laisvėmis, tautiškumu, Lietuvos aukštosios mokyklos aklina atskiriamos nuo Vakarų pasaulio. Ideologizuotam Vilniaus valstybiniam universitetui skirtas pagrindinis vaidmuo rengiant mokslo kadrus, kvalifikuotus sovietinius specialistus [...]. Klasikines aukštosios

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ Vygintas Bronius Pšibilskis, „Vilniaus universitetas 1944–1990 metais“, in: *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 266–267.

mokyklos gyvavimo ir mokslo plėtros jose tradicijas sovietmečio pradžioje užgožė ir sovietinė socialinė politika, deklaravusi aukštojo mokslo masiškumo, prieinamumo visiems gyventojų sluoksniams ir kitus socialistinius principus¹¹⁴. Aukštosios mokyklos turėjo pagal SSRS normas pritaikyti savo statusus ir programas. Universitetuose taip pat buvo įsteigtos marksizmo-leninizmo pagrindų katedros, o kitose aukštosiose mokyklose pradėtos rengti šio kurso dėstyimo programos.

Nors su studijomis tiesiogiai nesusijusi, tačiau mokslo srityje labai svarbią vietą užėmė Lietuvos SSR mokslų akademija. Pirmą kartą ji sukurta dar 1940 m., tačiau po karo ji vėl buvo sukurta ir formuojama iš naujo. 1945 m. LSSR ministrų tarybos vasario 13 d. nutarimu nr. 66 paskyrė organizacinį LSSR mokslų akademijos komitetą, kuriam vadovavo Juozas Matulis, o su juo komitete turėjo dirbti Juozas Žiugžda ir Juozas Bulavas (komitetas taip pat turėjo vykdyti ir MA prezidiumo funkciją)¹¹⁵.

Filosofija pirmaisiais pokario metais MA akiratyje tiesiogiai nepasirodo, tačiau MA veikla verta dėmesio dėl savo svarbos diegiant marksizmo-leninizmo diskursą socialiniuose ir humanitariniuose moksluose, MA institutų bendradarbiai vaidina svarbų vaidmenį leidžiant marksizmo-leninizmo klasikų veikalus, o taip pat MA įvairiose organizuotose veiklose ir institutuose įvairiai pasirodo filosofijos-ideologijos lauke svarbūs veikėjai. Pagal 1945 m. gegužės 3 d. LSSR MA etatų paskirstymą, kuriame nurodyta ir visa MA struktūra, turėjo veikti ir Visuomeninių mokslų skyrius¹¹⁶. Skyriaus funkcija – ideologinė MA socialinių ir humanitarinių institutų (Lietuvių literatūros, Lietuvių kalbos, Teisės, Ekonomikos ir Lietuvos istorijos institutai) priežiūra, jų darbo planų ir ataskaitų tvirtinimas.

1946 m. vasario mėn. Visuomenės mokslų skyriaus sekretoriumi tapo Dzidas Budrys, o skyriaus nariais-korespondentais tapo Kostas Korsakas, Jonas Būčas ir Povilas Pakarklis¹¹⁷. Tuo pačiu Pakarklis tapo Lietuvos istorijos instituto direktoriumi, Korsakas – Lietuvių literatūros instituto direktoriumi. Bulavas – direktorius teisės institute ir laikinai einantis pareigas direktorius Ekonomikos institute. Juozas Jurginis tapo MA bibliotekos vadovu. 1946 m. balandžio 29 dienos Visuomeninių mokslų skyriaus

¹¹⁴ Aušrinė Zulumskytė, *op. cit.* p. 113.

¹¹⁵ „1945 m. statistinės ataskaitos apie MA kadru sudėtį ir MA akademikų, narių-korespondentų ir darbuotojų sąrašai“, in: LCVA R-1001, ap. 7, b. 1, l. 1.

¹¹⁶ *Ibid.*, l. 24.

¹¹⁷ „1946 m. statistinės ataskaitos apie MA kadru sudėtį ir MA akademikų, narių-korespondentų ir darbuotojų sąrašai“, in: LCVA R-1001, ap. 7, b. 2, l. 1; „Skyriaus Visuotinio susirinkimo, įvykusio 1946 m. vasario 20–21 d., ir skyriaus Biuro posėdžių protokolai. Originalai“, in: LCVA R-1001, ap. 4, b. 1, l. 1b.

protokole Nr. 1 nurodoma, kad Ekonomikos instituto moksliniai bendradarbiai pradėjo „[...] versti Markso „Kapitalas“ ir redaguoti jau išverstą Lenino „Imperializmas kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija“.¹¹⁸ Pažymima, kad „Aktualiausias šiuo metu darbas yra marksizmo-leninizmo klasikų literatūros ruošimas ir leidimas“¹¹⁹. Taip pat buvo nutarta sudaryti Terminologijos komisiją, kadangi Ekonomikos ir Teisės institutai turėjo sutartį dėl marksizmo-leninizmo klasikų leidybos. Nors įprastai marksizmo-leninizmo klasikų leidimuose vertėjai nenurodyti, bet sprendžiant iš Ekonomikos instituto prie MA ataskaitos už 1946 m. K. Marx'o *Kapitalo* I tomą vertė P. Šalčius. „Imperializmas kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija“ išvertė Dz. Budrys, K. Marx'o „Darbo užmokestis, kaina ir pelnas“ (Dz. Budrys ir P. Šalčius), Engelso „Markso Kapitalas“ vertė Dz. Budrys¹²⁰. Teisės instituto ataskaitoje (vadovas J. Bulavas), prie marksizmo klasikų vertimų yra: K. Marxo „Briumerio 18-toji“, „Klasių kovos Prancūzijoje“, K. Marxo ir F. Engelso „Revoliucija ir kontrevoliucija Vokietijoje“ (vertėjais pristatomi A. Klimka, A. Žiurlys ir Instituto vadovas J. Bulavas). Nurodyta, kad viso išversti 34 ir suredaguoti 64 autoriniai lankai įvairių marksizmo-leninizmo klasikų tekstų, be to teisiniais klausimais konsultuotos įvairios biurokratinės institucijos¹²¹.

Ideologinei priežiūrai akademikų tarpe pradėtos sudarinėti mokslinės tarybos. Pavyzdžiui, 1947 m. balandžio mėn. 7 d. (protokolo Nr. 5) sudaroma Lietuvos istorijos instituto Mokslinė taryba į kurią patenka: Povilas Pakarklis, Juozas Žiugžda, Augustinas Janulaitis, Vincas Mykolaitis, Kostas Korsakas, Konstantinas Jablonskis, Juozas Baldžius, Stasys Matulaitis, Ignas Jonynas, Bronius Dundulis, Eugenijus Meškauskas, Justas Paleckis¹²². 1947 m. gruodžio 12 d. protokole nr. 13 (19) nutarta Lietuvių kalbos, Literatūros ir Istorijos institutų tarybas sujungti¹²³. E. Meškauskas ne tik liko atnaujintoje taryboje, tačiau taip pat nuo 1949 m. gegužės mėn. posėdžiavo ir jungtinėje Ekonomikos ir Teisės institutų mokslinėje taryboje¹²⁴. Jis taip pat dalyvavo

¹¹⁸ „Skyriaus Visuotinio susirinkimo, įvykusio 1946 m. vasario 20–21 d., ir skyriaus Biuro posėdžių protokolai. Originalai“, in: LCVA R-1001, ap. 4, b. 1, l. 1b., l. 1c.

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ „Skyriaus institutų 1946 m. mokslo-tiriamąjo darbo planai ir ataskaitos“, in: LCVA R-1001, ap. 4, b. 2, l. 27.

¹²¹ *Ibid.*, l. 32.

¹²² „Skyriaus Visuotinio susirinkimo, įvykusio 1946 m. vasario 20–21 d., ir skyriaus Biuro posėdžių protokolai. Originalai“, in: LCVA R-1001, ap. 4, b. 1, l. 15.

¹²³ *Ibid.*, l. 34.

¹²⁴ *Ibid.*, l. 79.

aspirantūros egzaminų komisijose kaip dialektinio ir istorinio materializmo specialistas¹²⁵.

Visgi nuoseklesnis filosofijos įtraukimas į MA institucinį akiratį svarstytas dar gerokai iki joje įkuriant filosofijos katedrą ar skyrių. 1949 kovo mėn. 24 d. LSSR MA VMS posėdyje (protokolas nr. 5) Žiugžda diskusijų apie MA statybas ir plėtrą kontekste siūlo apsvarstyti Filosofijos ir pedagogikos instituto steigimą (su filosofijos, pedagogikos ir psichologijos sektoriais)¹²⁶, ši idėja kurį laiką pasirodo protokoluose, įtraukiama į „Skyriaus institutų kapitalinių statybų perspektyvinį planą“, kuriame viename statybiniame bloke numatomas Filosofijos ir Pedagogikos, Lietuvos istorijos, Lietuvos etnografijos ir menotyros institutai (1949 m. liepos 7 d. posėdis, Protokolo nr. 10)¹²⁷. Tačiau sprendžiant iš tolimesnių įvykių ši idėja nesusilaukė jokios apčiuopiamos tāsos iki septintojo dešimtmečio. Kodėl taip nutiko? Galima kelti hipotezę, kad kadangi pedagogikos sferoje jau egzistavo VPI, o VVU jau buvo įkurta Filosofijos katedra, be to naujų vietinių specialistų šiame lauke kol kas nebuvo parengta, naujo instituto steigimas būtų buvęs sunkiai įgyvendinamas ir nepragmatiškas ribotų išteklių sąlygomis.

Prie svarbių institucijų diegiant ideologiją ir vienaip ar kitaip prisidėjus prie vėlesnio filosofijos lauko formavimosi paminėtina ir Respublikinė aukštoji partinė mokykla prie LKP CK (įkurta 1945 m., 1956 m. pertvarkyta į Vilniaus aukštąją partinę mokyklą), kadangi iš čia į MA filosofijos katedrą ir vėliau įkurtą Filosofijos, sociologijos ir teisės skyrių atėjo tokie veikėjai kaip Jonas Mačiulis, Jonas Macevičius ir Jokūbas Minkevičius. 1946 m. taip pat įkurtas Partijos istorijos institutas prie LKP CK, kuris kartu tapo Markso-Engelso-Lenino instituto (sutrumpintai – IMEL) filialu. Vėliau institutas pertvarkytas į Marksizmo-leninizmo institutą prie SSKP CK.

2.2. Marksizmo-leninizmo diegimas pokario akademijoje: Vilniaus Valstybinio universiteto atvejis

Būtina pastebėti, kad vis dėlto marksizmo-leninizmo kaip dėstomojo dalyko ir tuo pačiu ideologijos diegimas 1944–1945 m. vyko chaotiškai (taip pat ir dėl sudėtingos aukštųjų mokyklų materialinės būklės), trūko kvalifikuotų dėstytojų tiek bendrai LKP struktūroms, tiek aukštosioms mokykloms. Tik per 1945 m. buvo parengti išsamūs marksizmo-leninizmo dėstymo planai aukštosioms mokykloms, mokytojų seminarijoms, organizuoti

¹²⁵ *Ibid.*, l. 69.

¹²⁶ *Ibid.*, l. 76.

¹²⁷ *Ibid.*, l. 85.

vakariniai marksizmo-leninizmo universitetai prie „miestkomų“, tačiau ideologijos diegimas ir ideologinė kontrolė labiau apibrėžtas formas ir didesnę mastą įgavo tik 1946 m. Visgi svarbu tai, kad per pirmuosius reokupacijos metus buvo vykdomas pasirengimas sistemiskam aukštojo mokslo institucijų sovietizavimui.

Sovietinėje Vilniaus universiteto istorijoje, publikuotoje 1979 m., sovietinė aukštoji mokykla apibrėžta kaip aukščiausia mokslo grandis, kurios uždavinys – ruošti kvalifikuotus specialistus įvairioms liaudies ūkio ir kultūros sritims ir kadrus, įvaldžiusius marksizmo-leninizmo teoriją. Toks požiūris į universiteto paskirtį bent jau savo deklaratyvia forma iš esmės buvo ir 1944–1945 m. Jis buvo pakartotas ir 1944 m. rengtame bei 1945 m. priimtame Vilniaus Valstybinio universiteto statute.

Jo pradžioje rašoma: „Pagal TSRS Konstitucijos 121 str. ir LTSR Konstitucijos 93 str. Lietuvos Valstybinis universitetas vykdo visų LTSR ir kitų sąjunginių respublikų piliečių teisę į mokslą ir turi tikslą paruošti kadrus, sugebančius pasiekti pirmaujančią mokslą ir techniką, apsiginklavusius mokslinio socializmo žiniomis, pasiruošusius ginti tarybinę tėvynę ir nuoširdžiai atsidavusius komunistinės visuomenės sukūrimo reikalui“¹²⁸.

Sovietizuoto universiteto uždaviniai Statute apibrėžiami ir jungiami su ideologine plotme taip: „1) organizuoti studijų procesą, laiduojantį kvalifikuotų specialistų mokslinių pedagoginių ir tiriamųjų kadro paruošimą: vidurinės ir aukštosios mokyklos pedagogų, istorikų, filologų, ekonomistų, teisininkų, matematikų, fizikų, chemikų, gydytojų ir kitų mokslo darbuotojų, visiškai sugebančių pasisavinti naujausius mokslo pasiekimus, iki galo išnaudoti techniką ir bolševikiškai sujungti teoriją su praktika, suderinti gamybinį patyrimą su mokslu; [...] 3) idėjiškai politiškai auklėti studentus, aspirantus ir mokslo personalą vadovaujantis Markso-Engelso-Lenino-Stalino mokslu ir ruošti kultūringus specialistus, pažinusius „visus lobius, kuriuos yra sukrovusi žmonija“ (Leninas)“¹²⁹;

Stojantieji į universitetą turėjo išlaikyti lietuvių kalbos ir TSR bei LTSR Konstitucijų egzaminus¹³⁰. Bendros universitetinės disciplinos privalomos visiems studentams: „1. Marksizmo leninizmo pagrindai, 2. Dialektinis ir istorinis materializmas, 3. Politinė ekonomija, 4. Lietuvių kalba, 5. Rusų kalba, 6. Viena vakarų Europos (anglų, prancūzų ar vokiečių) kalba, 7. Karinis rengimas, 8. Fizinė kultūra“¹³¹. Beje, pagal klasifikaciją kvalifikacijų, kurias

¹²⁸ „Vilniaus Valstybinio Universiteto Statutas [1945 m.]“, in: VUB RS f. 98, b. 68, l. 1.

¹²⁹ *Ibid.*

¹³⁰ *Ibid.*, l. 3.

¹³¹ *Ibid.*, l. 6.

gali gauti universiteto studentai ir mokslinis personalas, niekaip nenumatyta, kas ir kaip gali gauti aukščiausius (mokslo kandidato ir mokslų daktaro) laipsnius marksizmo-leninizmo srityje (taigi, šios kompetencijos turėjo būti įgytos partijos geriau kontroliuojamose institucijose).

Pagal naująjį Statutą Marksizmo-leninizmo pagrindų katedra (kartu su kabinetu prie Istorijos-Filologijos fakulteto), kaip ir karinio rengimo bei fizinio rengimo katedros, tapo bendrauniversitetine, nors prieš tai buvo priskirta prie Ekonomikos mokslų fakulteto. Kaip bendrauniversitetinė veikė ir Politinės ekonomijos katedra.

Privalomos marksizmo-leninizmo paskaitos¹³² turėjo ne tik prisidėti prie šalies sovietizacijos, tačiau buvo labai svarbios ruošiant kadrus. Tiesa, jų organizavimas anaip tol nevyko sklandžiai, studentai neretai vengė jas lankyti. Vilniaus universitetas, organizuodamas Marksizmo-leninizmo pagrindų katedrą ir paskaitas, susidūrė su kadru stoka. Kaip ir 1940–1941 m., 1944 m. rudenį vieninteliu katedros nariu, be prie katedros prijungto Vosylius Sezemano (mat Filosofijos katedra taip ir nesusiformavo), vedėju ir dėstytoju buvo Eugenijus Meškauskas¹³³. Bet jeigu 1941 m. pradžioje E. Meškauskui į pagalbą dėstyti marksizmo-leninizmo kursą rusų kalba buvo paskirti prof. A. V. Kuznecovas ir vyr. dėst. Bulinas, tai 1944 m. papildomų kadru nebuvo¹³⁴. Tiesa, 1945 m. rudenį Marksizmo-leninizmo katedros vadovu jau paskirtas

¹³² 1944 lapkričio 15 d. VVU Senato posėdyje rektorius liepia padaryti paskaitų ir seminarų lankymą privalomu (žr. „Vilniaus Universiteto Senato posėdžių protokolų knyga [1940–1947 m.]“, in: VUB RS f. 98, b. 52, l. 308).

¹³³ E. Meškauskas gimė ūkininkų šeimoje, mokėsi Raseinių gimnazijoje, priklausė moksleivių Ateitininkų kuopai (buvo jos pirmininkas), 1927–1931 m. studijavo teisę Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universitete, kol nebuvo pašalintas iš studijų. Dalyvavo eseriškų pažiūrų pogrindinėje studentų draugijoje *Aurora* (čia, panašu, užmezgė pažintį su savo būsima žmona Michalina Navikaite-Meškauskiene, Juozu Bulavu, per juos vėliau susipažino su Vladu Niunka ir Juozu Jurginiu, LKP pogrindžio žmonėmis). Taip pat Žiedūnės Zaveckaitės surinktais duomenimis, prisidėjo prie pogrindinio laikraščio *Raudonasis moksleivis* leidybos su Kauno rajono LKJS 1929–1932 m. Iki 1940 m. dirbo įvairiose darbovietėse Kauno mieste, vertėjavo. 1940 m., šalį okupavus SSRS, baigė Vilniaus universitetą (formalus vadovas buvo Mykolas Römeris, darbo tema: „Valstybės mokslas Thomo Hobbeso filosofijoje“). 1940–1941 m. dėstė Vytauto Didžiojo universitete. Kai karo metais pasitraukė į Rusiją, 1942–1944 m. jam teko laikraščio *Tarybų Lietuva* redaktoriaus pavaduotojo pareigos, iš Michalinos Meškauskienės atsiminimų galima suprasti, kad taip pat prisidėjo prie rekrutų rinkimo į 16 Raudonosios armijos diviziją (Žiedūnė Zaveckaitė, *Jaunimas istorijos skersvėjuose. Lietuvos jaunimo spauda 1918–1940 metais*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018, p. 183–184; Michalina Meškauskienė, *Neblėstanti jų šviesa. Prisiminimai*, Vilnius: Vaga, 1984, p. 46).

¹³⁴ „VU Senato 1941 m. vasario 5 d. protokolai“ in: VU f. 98, b. 52, l. 166; *LTSR Vilniaus Universiteto 1940/41 mokslo metų tvarkaraščiai*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 1941.

Genrikas Zimanas (E. Meškauskas nušalinimo aplinkybės iki galo neaiškios, tačiau netrukus jis gavo naują poziciją ir 1947–1956 m. buvo Istorijos ir filologijos fakulteto dekanas). Sprendžiant iš Jono Vabalio Gudaičio, jau 1949 m. apie Marksizmo-leninizmo katedrą rengiamos ataskaitos; nors katedra ir gausesnė savo sudėtimi, tęsiasi kvalifikuoto personalo stygius; itin trūksta metodinių priemonių, literatūros. Iš viso katedroje tuo metu jau buvo 16 darbuotojų (pagal tautinę sudėtį: 9 lietuviai, 3 rusai, 3 žydai, 1 armėnė). Dalis katedros narių nėra baigę jokie universiteto, todėl atskaitoje pažymimas žemas katedros išsilavinimo cenzas: „[...] tik 3 docentai ir tik vienas iš jų turi kandidato laipsnį [...], bet 3 iš personalo yra kandidatai į aspirantūrą Maskvoje“¹³⁵. Tuo tarpu Filosofijos katedra sukurta tik 1947 m. rudenį (1947–1949 m. – katedros vedėjas V. Sezemanas; 1949–1951 m. – Maskvos atsiųstas H. Gabreljanas; 1951–1956 m. – taip pat neilgam įsitvirtinęs N. Stepanovas; 1956–1987 m. – E. Meškauskas). 1948 m. į Filosofijos katedrą dirbti antraeilėse pareigose pereina G. Zimanas, pradeda dirbti Irmija Zaksas (jis netrukus tampa ir partinės organizacijos sekretoriumi), 1950 m. Juozas Barzdaitis, 1951 m. Kristina Rickevičiūtė, 1954 m. Apolinarijus Šulus.

Švietimo liaudies komisaras 1945 m. vasarą, besirengiant naujiems 1945–1946 m. mokslo metams, savo įsakyme nr. 316 nurodė: „Vilniaus ir Kauno Valstybinių universitetų rektoriams (drg. Bieliukui ir Purėnui) ir Vilniaus Valstybinio Pedagoginio Instituto Direktoriui (drg. Laužikui) užtikrinti tiek mokymo kokybės pakėlimą aukštosiose mokyklose, tiek ir politinio auklėjimo darbo išvystymą studentų tarpe, lygiai kaip ir organizavimą marksistinio leninistinio auklėjimo mokomajam ir administracijos personalui“¹³⁶. Vienas iš būdų rengti akademinį personalą buvo vakariniai marksizmo-leninizmo universitetai, kuriuose dėstytojai ir partiniai aktyvistai klausėsi kursų apie VKP(b) istoriją ir (arba) dialektinį ir istorinį materializmą¹³⁷.

Būta ir kitų nesklaidumų. Kaip rašo Akvilė Gasiulytė:

„Naujas taisykles sunkiai sekėsi diegti visose universitetui priklausančių žmonių kategorijose. Itin didelis dėmesys buvo skiriamas naujojo studentijos, kontingento, formavimui. Jau pirmieji ne karo sąlygomis prasidėję mokslo metai prasideda su

¹³⁵ J. Gudaitis-Vabalas, „Žinios apie Vilniaus univ[ersiteto] marksizmo-leninizmo katedrą: [Ataskaita]“, in: VUB RS f. 126, b. 100, l. 2.

¹³⁶ „LTSR Švietimo Liaudies Komisarų įsakymai (cntr. įst.)“, in: LCVA R-762, ap. 6, b. 1, l. 318–319.

¹³⁷ Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomas VU dėstytojo Marcelino Ročkos Vakarinio Marksizmo-leninizmo universiteto prie Vilniaus miestkomo baigimo pažymėjimas. Akademikas 1945–1947 m. išklaušė ir išlaikė dialektinio ir istorinio materializmo bei VKP(b) istorijos kursus („Marcelino Ročkos Vakarinio Marksizmo-leninizmo universiteto prie Vilniaus miestkomo baigimo pažymėjimas“, in: VUB RS f. 184, b. 4.

atitinkamais nesklandumais. 1945 m. mokslo pradžia nukeliama į spalio vidurį, kadangi nebuvo spėta surinkti tokio studentų skaičiaus. Kuriozų tais metais daug: pradžia – studentų akibrokštas, kai 1945 m. į Marksizmo-leninizmo egzaminą neatvyko daugiau kaip pusė studentų. Pagal naujas instrukcijas buvo bandoma kreiptis į Komjaunimo organizaciją, kad pateiktų ataskaitą apie vidinę situaciją, tačiau paaiškėjo, kad fakultetuose bandomos komplektuoti komjaunimo sekcijos dar neegzistavo ar vos laikydavosi su vienu ar dviem studentais ir nebuvo pajėgios atlikti jokios funkcijos. Kadangi dėl incidento išviešinimo kaltus surasti vis tiek reikėjo, buvo surasta problema kalbų dėstyme, kur situacija tuo metu buvo apverktina. Rusakalbiai atvykėliai susidurdavo su problema – nemokėdami kalbos ir nežinodami tradicijų bei papročių, negalėjo daryti lemiamos įtakos auklėjamajame darbe, kaip to buvo tikimasi. Tuo tarpu patiems lietuviams dar nemokant rusiškai nebuvo kaip ideologiškai šviestis. Lietuvius rusiškai turėjo mokyti iš Maskvos pasiųstas dėstytojas, nekalbėjęs lietuviškai, o čia atvykusiems rusams mokyti paskirtas J. Dovydaitis pats sunkiai skaitė rusiškai, nors „kirilicą teigė mokąs“.¹³⁸

Nereikia apsigauti ir dėl indoktrinavimo sofistikuotumo ir intelektualinio lygio. 1945 m. lapkričio 16 d. Visasąjunginis komitetas aukštųjų mokyklų reikalams prie SSRS LKT patvirtino Marksizmo-leninizmo kurso aukštosioms mokykloms planą (11 puslapių planas išleistas 3000 egzempliorių tiražu)¹³⁹. Planas buvo pagrįstas daugiausia *Trumpuoju kursu* ir įvairiais J. Stalino tekstais, jame didesnis dėmesys skirtas socialistinių ir komunistinių judėjimų, Spalio revoliucijos, bolševikų partijos istorijai, o ne teoriniams, filosofiniams dialektinio-istorinio materializmo klausimams.

Užtruko ir normaliai parengti dėstymo planus iš esmės visose aukštosiose mokyklose. Pavyzdžiui, Kauno mokytojų seminarijoje naujas dėstymo planas seminarijos mokytojams, kuris pilnai atitiktų naujosios valdžios reikalavimus, buvo parengtas tik 1945 m. pabaigoje ir numatytas pradėti įgyvendinti 1946 m. Jame numatytos paskaitos tokiomis temomis: „1-2-3 Dialektinis ir istorinis materializmas – filosofinis visų mokslo dalykų dėstymo pagrindas. 4 Istorijos dėstymas istorinio materializmo metodu. 5. Istorinis ir klasinis ugdymo pobūdis. 6. Tarybinės pedagogikos esmė. 7. Literatūros dėstymas istorinio materializmo metodu. 8-9 gamtos mokslų dialektika. 10 Kapitalistinė ir socialistinė demokratija. 11 Tautinis auklėjimas tarybinėje mokykloje. 12. Tarybinės mokyklos moksleivių pasaulėžiūros sudarymas“¹⁴⁰. Paskaitas numatyta skaityti Pedagogų Tarybos posėdžių metu, kurie turėjo vykti bent

¹³⁸ Akvilė Gasiulytė, *op. cit.* p. 34–35.

¹³⁹ „Marksizmo-leninizmo pagrindų“ kurso planas aukštosioms mokslo įstaigoms, Vilnius: Tiesos leidykla, 1946.

¹⁴⁰ „Kauno mokytojų seminarijos veiklos stebėjimo byla“, in: LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 4374, l. 11.

tris kartus per dviejų mėnesių laikotarpį. Seminarijos mokiniams gi numatytas „nepamokinio meto visuomeninio bei politinio auklėjimo darbo planas“, kurį sudarė paskaitų ciklas „paprastesnėmis“ temomis: „1-2 Žmogaus kilmė darvinizmo šviesoje. 3 Visuomenės istorijos dialektika. 4-5-6 Penki pagrindiniai visuomenės gamybinių santykių tipai: pirmykštis–bendruomeninis, vergovinis, feodalinis, kapitalistinis, socialistinis. 7-8 Kapitalizmo esmė ir istorija marksizmo-leninizmo šviesoje. 9-10 Imperializmas – aukščiausioji ir paskutinė kapitalizmo stadija. 11 Didžiosios Spalių Revoliucijos istorinė reikšmė. 12 Stalino Konstitucija – socializmo pergalės TSRS dokumentas. 13 Leninas ir Stalinas – pirmosios pasaulyje socialistinės valstybės vadai. 14 Kapitalistinė ir socialistinė demokratija. 15 Tautinis klausimas TSRS. 16. TSRS švietimo sistema“¹⁴¹. Taip pat suplanuota tarptautinių ir svarbiausių įvykių apžvalga (t. y. „ideologiškai teisingas“ jų aiškinimas). Abiejų tipų užsiėmimų lankymas numatytas kaip privalomas visiems mokiniams. Vis dėlto, nėra jokių duomenų apie tai, kaip šios paskaitos buvo įgyvendintos.

Griežtesnė ideologinė kontrolė ir įvairios persekiojimo priemonės, sprendžiant iš universitetų ir Švietimo liaudies komisariato dokumentų, prasidėjo tik 1945 m. pabaigoje ir toliau intensyvėjo 1946 metais. Kaip ir literatūros lauke, svarbiu riboženkliais čia galima laikyti VKP(b) CK nutarimą dėl žurnalų *Zvezda* ir *Leningrad*. A. Gasiulytė atkreipė dėmesį ir į viešos kritikos oficiozinėje spaudoje kultūros ir mokslo institucijoms reiškinių: „Tiesoje“ 1946 spalio 1 d. pasirodžiusiame straipsnyje „Vilniaus Valstybinio universiteto Mokslo darbuotojų susirinkimas“ atpasakojamas rugsėjo 29 d. vykęs Vilniaus universiteto mokslo tarybos susirinkimas. Pagrindinę kritiką ir kaltinimus išdėstė LKP(b) CK sekretorius propagandos reikalams K. Preikšas. Kaip rašo Gasiulytė, jame „svarstyti LKP (b) CK nutarimai dėl „Zvezda ir Leningrad“. Standartinę kritiką pradėjo LKP CK sekretorius propagandos reikalams Preikšas, kuris kalboje paminėjo ir konkrečius asmenis: „Štai respublikos sostinės universitete, senajame Vilniaus universitete, kuris turi būti pavyzdžiu, buvo įlindę buržuaziniai nacionalistai, kaip Cesevičius ir Jurgutis, kurie po tarybinio mokslo priedanga skleidė buržuazinę propagandą, šmeižė marksizmo mokslą, stengėsi sutrukdyti tarybinį jaunimo auklėjimą. Yra ir daugiau dėstytojų kurie tebedirba senoviškai. Rimtų klaidų darė profesoriai Sruoga ir Jonynas.“ [...]. Po to kritikos žodį perima J. Žiugžda, kuris pabrėžė netinkamą Sruogos atgailos būdą, nes jis savo klaidas apibūdino „neesminėmis“, teigiama, kad jo kalba „paliko keistą įspūdį – tarsi vengia kritinio darbo įvertinimo“. I. Jonyno su J. Kairiūkščiu savikritikos irgi nebuvo

¹⁴¹ *Ibid.*, 1. 12.

pakankamos. Pabaigus atgailavimo pamokas „kaltus“ nurodo Aukštųjų mokslo įstaigų ministro pavaduotojas prof. V. Svetlovas teigdamas, kad „reikalinga nedelsiant ir ryžtingai baigti su liberališku atsinešimu į netarybinį jaunimo auklėjimą, išvystant savikritiką, nežiūrint į tai kai kam patinka ar ne“, ir taip nurodydamas kuo greičiau naikinti dėstytojams bei profesoriams būdingą ir kenksmingą liberalizmą. Šioje kalboje pirmą kartą viešai paminimas poreikis dėl nepakankamos savikritikos steigti kontrolės mechanizmus profesorių darbui stebėti. Trys pagrindiniai aukštojo mokslo ideologai taip pristatė aukštojo mokslo trūkumus ir naujai universiteto įgytą „aukščiausiosios mokyklos“ statusą, iškeldami tinkamo kadro ugdymo uždavinį¹⁴². Reikia pažymėti, kad Cesevičius ir Jurgutis buvo atleisti iš Vilniaus universiteto dar 1946 m. liepos 23 d. Rektoriaus įsakymu, kadangi „savo paskaitose nesiliovė skelbę buržuazines teorijas, priešingas tarybinio mokslo ir tarybinės valstybės teorijoms“¹⁴³. D. Cesevičius 1950 m. suimtas ir ištremtas į Sibirą, o V. Jurgutis „atsipirko“ atleidimu iš universiteto. Jų abiejų situaciją dar komplikavo ir tai, kad buvo aktyvūs nepriklausomos Lietuvos politiniai ir visuomeninei veikėjai.

Publikuoti archyviniai 1946 m. VKP(b) dokumentai taip pat rodo, jog būta nepasitenkinimo ideologiniu darbu bei kontrole tiek bendrai LSSR, tiek Vilniaus ir Kauno aukštosiose mokyklose. Minimas nepakankamas dėstytojų ir studentų politinis aktyvumas, savikritikos stoka, menkas noras mokytis ideologijos, prastas marksizmo-leninizmo paskaitų lankomumas¹⁴⁴. Nepaisant daugeliui dėstytojų ir administratorių išsakomos kritikos, pavyzdžiui, E. Meškauskas įvertinamas labai pozityviai ir yra laikomas vienareikšmiškai patikimu ir „savu“ žmogumi. Kartu iš viso to nereikia susidaryti klaidingo įspūdžio, kad iki 1946 m. ideologinės kontrolės visai nebūta ar ji buvusi labai silpna – jau 1940 m. VU Senato protokolai rodo, kad nemažai ideologiškai neparankių dėstytojų paprasčiausiai nebuvo samdomi. Kontrolės egzistavimą patvirtina ir dėstytojų derinimas su LSSR Švietimo liaudies komisaru.

¹⁴² Akvilė Gasiulytė, *op. cit.* 29.

¹⁴³ „Vilniaus valstybinio universiteto rektoriaus raštai dėl darbuotojų skyrimo, universiteto dėstytojų ir studentų sąrašai“, in: LCVA f. R-762 ap. 6, b. 4366, l. 216.

¹⁴⁴ 1946 m. liepos 1 d. [ne anksčiau], Vilnius. – Pažyma „LKP(b) CK vadovavimas agitaciniam-propagandiniam ir ideologiniam darbui“, in: *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai. Dokumentų rinkinys*, sudarė ir parengė Mindaugas Pocius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, p. 460–461.

2.3. Filosofinės literatūros kontrolė ir ideologinių tekstų diseminacija

Dar vienas svarbus aspektas ideologijos diegime – leidybos organizavimas. Dar 1944 m. Kaune buvo įkurdinta Valstybinė leidykla, o 1945 m. LTSR liaudies komisarų tarybos nutarimu ji buvo performuota ir įkurtos keturios leidyklos: 1) Valstybinė politinės literatūros; 2) Enciklopedijų, žodynų ir mokslinės literatūros; 3) Grožinės literatūros; 4) Pedagoginės literatūros. 1945 m. Politinės literatūros leidykla perkelta į Vilnių (Kaune liko gamybos skyrius), o 1949 m. prie jos prijungta ir Enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla. Šis darinys, pavadintas Valstybine politinės ir mokslinės literatūros leidykla, ir buvo tas, kuris turėjo užsiimti svarbiausių ideologinių tekstų leidyba. Šiuo tikslu joje veikė Marksizmo-leninizmo klasikų, filosofinės, ekonominės, partinės ir istorinės-partinės literatūros redakcija, o nuo 1955 m. dar sudaryta Socialinės-ekonominės literatūros redakcija¹⁴⁵.

Svarbiausias ir pirmas uždavinys buvo marksizmo-leninizmo literatūros vertimas į lietuvių kalbą ir leidyba – visų pirma tų tekstų, kurie aiškiai ir nedviprasmiškai atspindėjo stalininę ortodoksiją¹⁴⁶. Šiuo požiūriu turbūt pirmas ir svarbiausias „filosofinis“ tekstas Lietuvoje diegiant marksizmo-leninizmą buvo J. Stalino aprobuotas *Trumpasis kursas*, o ypač skyrius „Apie dialektinį ir istorinį materializmą“ ir jo vertimas į lietuvių kalbą (šis skyrius, nurodant Staliną kaip autorių, atskiru leidiniu Lietuvoje publikuotas 1941, 1945, 1948, 1951 ir 1953 m., o pilnas *Trumpasis kursas* išleistas 1945, 1946, 1950 ir 1955 m.). Net ir po stalininio laikotarpio nemažai svarbių sovietinio marksizmo elementų, pagrindinės sąvokos ir skirtys išliko iš esmės tokios, kokios jos buvo išdėstytos šiame veikalė. Vartojant religinius ir tekstologinius terminus, šį veikalą galima įvardinti kaip kanoninį¹⁴⁷.

¹⁴⁵ „„Minties“ leidykla. Istorinė pažyma“, in: LCVA f. R-392 ap. 2, l. 2–3.

¹⁴⁶ Tuo tikslu reikėjo ideologiškai parengti bei atrinkti ir redaktorius. Kaip teigiama 1949 m. gruodžio Valstybinės politinės ir mokslinės literatūros leidyklos kadru politinėje ir tarnybinėje charakteristikoje: „Visi leidyklos redaktoriai arba lanko Vakarinį marksizmo-leninizmo universitetą arba mokosi savarankiškai. Penki redaktoriai yra VKP9B) nariai, vienas komjaunuolis“ („Susirašinėjimas su Lietuvos KP(b) CK, ministerijomis, spaustuvėmis ir kt. knygų išleidimo ir kt. klausimais“, in: LCVA R392, ap. 1, b. 12, l. 21). Atskaitoje už 1950 m. darbą ir plano vykdymą teigiama, kad viso leidykloje dirba 26 redaktoriai, iš 1950 m. 12 naujai priimtų 6 komunistai ir 6 komjaunuoliai („1949–1950 m. ataskaita apie leidyklos darbo pagerinimą, vykdant LKP(b) IV suvažiavimo nutarimus“, in: LCVA, R392, ap. 1, b. 16, l. 10).

¹⁴⁷ Paulius Subačius, *Tekstologija. Teorijos ir praktikos gairės*. Vilnius: Aidai, 2001, p. 189–199.

Žvelgiant į *Trumpojo kurso* vertimus galima pasakyti, kad jie nuo 1945 m. niekaip nesikeitė. Vertimų strategiją galima pavadinti pažodine – stengiamasi kuo arčiau laikytis originalios rusiškos žodžių tvarkos ir sintaksės, dažnai nepaisant lietuvių kalbai būdingos idiomatikos ar sąvokų: pvz., atsiranda tokios frazės kaip „tiesi priešybė“ plg. rus. „прямая противоположность“; terminas „protistas“ (turima omenyje mažiausia gyvoji ląstelė, vienaląstis organizmas) verčiamas kaip „pirminis gyvas narvelis“ plg. rus. „первичная живая клеточка“. Tad akivaizdžiai reikšmingesnė „ištikimybė“ originalui, siekis išlaikyti stabilų tekstą (netgi sąmoningai netaisant klaidų naujuose leidimuose), o ne teksto suprantamumas ir sklandumas¹⁴⁸. Visgi kas svarbiau, didžioji dalis sovietinių marksizmo vadovėlių net pasibaigus stalinizmo epochai išlaikė tiek tas pačias sąvokines skirtis, tiek panašią argumentų dėstymo tvarką ir sandarą, kokia ji buvo išdėstyta *Trumpajame kurse*.

Žvelgiant į Politinės literatūros leidyklos 1944–1950 m. išleistus knygų sąrašus¹⁴⁹, reikia atkreipti dėmesį į marksizmo-leninizmo klasikų leidybą ir tam tikrą disproporciją jų apimtyse: išleidžiami vos šeši nedideli K. Marxo veikalai, K. Marxo ir F. Engelso *Rinktinių raštų* dvitomis (1949 ir 1950 m.), *Komunistų partijos manifestas* išleidžiamas keturis kartus dešimt tūkstantiniais tiražais (1947, 1948, 1949, 1950 m.)¹⁵⁰, atskirais leidiniais pasirodė šeši Engelso darbai, o tuo tarpu Lenino išleidžiami 37 leidiniai (įskaitant rinktinių raštų dvitomi ir įvairias nedidelės apimties brošiūras)¹⁵¹. J. Stalino leidinių skaičiai dar įspūdingesni – viso bent 70 bibliografinių pozicijų (įtraukiant pakartotinius leidimus)¹⁵². Taip pat leistos V. Lenino ir J. Stalino biografijos, kelios V. Lenino ir J. Stalino bendros tekstų rinktinės. Prie 1944–1950 m. Politinės literatūros leidykloje pasirodžiusių filosofinių veikalų nurodomos 28 bibliografinės pozicijos (publikuotose tekstuose – vadovėliuose ar paskaitų konspektuose – daugiausia aiškinamos marksizmo-leninizmo sąvokos ar J. Stalino veikalai)¹⁵³. Greta šios ideologinės leidybos žinoma ėjo partijos istorijos, politinės ekonomijos ar vakariniams marksizmo-leninizmo universitetams reikalingos medžiagos publikacijos. Jeigu tikėti oficialiai pateikiama informacija, dažniausiai marksizmo leninizmo klasikų tiražai – apie 10 000 egz. Mažesnieji tiražai po 5 000 – 6 000 egz. Tuo tarpu K. Marx'o *Kapitalo* pirmas tomas išleidžiamas tik 1957 m. po labai ilgo

¹⁴⁸ *Ibid.*, p. 190.

¹⁴⁹ „Politinės literatūros leidykla. 1944–1950 m. išleistų knygų sąrašai“, in: LCVA R-392, ap. 1, b. 1.

¹⁵⁰ *Ibid.*, l. 17.

¹⁵¹ *Ibid.*, l. 3–6, 16.

¹⁵² *Ibid.*, l. 6–12, 16.

¹⁵³ *Ibid.*, l. 29–31.

vertimo ir redagavimo proceso, nors dar LSSR MA Ekonomikos instituto 1946–1950 m. tiriamojo darbo penkmečio plane buvo gana ambicingai numatyta išversti ir išleisti visus *Kapitalo* tomus, greta kitų K. Marx'o, F. Engelso ir V. Lenino veikalų¹⁵⁴. Būta ir kitų nesklandumų¹⁵⁵.

Kaip gerai parodo 1964 m. V. Adomonytės ir A. Jurčiukonienės sudaryta 1940–1961 m. filosofijos tekstų lietuvių kalba (ir rusų kalba, bet publikuotų LTSR leidiniuose) bibliografija, iki septintojo dešimtmečio pagrindinis „filosofijos“ tekstų srautas buvo vertimai iš rusų kalbos ir ideologiniai tekstai apie sovietinį marksizmą, marksizmo klasikus, sovietinės ateizmo propagandos tekstai. Iš 883 bibliografinių pozicijų, tik 4 skirtos logikai, 18 – filosofijos istorijai, o visos kitos sritys dominuojamos sovietinio marksizmo ir agresyvios propagandos¹⁵⁶. Daugumai tekstų būdingas blankus stilius, argumentų primityvumas ir lėkštumas, esminis jų bruožas ir išeigos taškas – politinės pozicijos propagavimas arba tiesiog sovietinio marksizmo sąvokų aiškinimas. Stilistiškai gyvesni nebent atvirai propagandiniai polemniai straipsniai, skirti „buržuazinės filosofijos“ ir religijos kritikai.

Bibliotekos turėjo vaidinti savo vaidmenį ir diegiant sovietinį marksizmą. Pavyzdžiui VU biblioteka naujai ideologiškai formuojamo universiteto dėstytojus ir studentus turėjo aprūpinti atitinkama ideologine lektūra. Kaip pažymi V. B. Pšibilskis: „[...] nebuvo įmanoma apsieiti ir be sovietinių informacinių leidinių, vadovėlių, periodikos. Todėl jau 1944 m. lapkričio 15 d. universiteto senatas apsvarstė literatūros įsigijimo reikalus. Bibliotekos direktorius prof. J. Baldžius buvo įpareigotas „susirūpinti naujos tarybinės ir užsienio literatūros gavimu“. 1945 m. pradžioje universiteto biblioteka užprenumeravo 137 pavadinimų laikraščių ir žurnalų, 1946 m. – 237“¹⁵⁷.

¹⁵⁴ LCVA R-1001, ap. 4, b. 3, l. 96–98.

¹⁵⁵ Geras pavyzdys – „Valstybinės politinės ir mokslinės literatūros leidykla. 1949–1950 m. ataskaita apie leidybos darbo pagerinimą vykdant LKP(b) VI suvažiavimo nutarimus“. Ataskaitoje skundžiamasi, kad planinių leidinių leidžiant Marksizmo-leninizmo klasikų raštų tomai (daugiausia Lenino) nebuvo išleisti, nes IMEL (Markso-Engelso-Lenino institutas) laiku nepateikė vertimų (leidybinis planas esą viršytas tik dėka „neplaninių leidinių“, tačiau tai greičiau implikuoja, kad egzistavo du planai – oficialusis, už kurį atsiskaitoma, ir lankstesnis neoficialus – sudarytas leidyklos viduje kaip atsarginis). Bendradarbiavimas verčiant tekstus daugiausia vyko su LSSR MA. Taip pat ataskaitoje pastebima, kad beveik nepublikuota jokių jaunų mokslininkų disertacijų („1949–1950 m. ataskaita apie leidyklos darbo pagerinimą, vykdant LKP(b) IV suvažiavimo nutarimus“, in: LCVA, R392, ap. 1, b. 16, l. 23).

¹⁵⁶ Valerija Adomonytė, Apolonija Jurčiukonienė, „Filosofijos bibliografija (1940–1961)“, in: *Filosofija*, 1964, t. 4, p. 131–168.

¹⁵⁷ Vygintas Bronius Pšibilskis, „Biblioteka ir muziejai stalininio režimo metais (1944–1953)“ in: *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto turtai istorijos skersvėjuose (XVI–XXI amžiai)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016, p. 569.

Tačiau jeigu spręsti pagal senato protokolus, tai tik 1946 m. buvo rimčiau susirūpinta dėl bibliotekos fondų valymo: 1946 m. rugsėjo 21 d. nutarimu reikėjo išimti „iš apyvartos visą draudžiamąją bei abejotino pobūdžio literatūrą iki bus sudaryta tam reikalui speciali komisija. Paruošti reikiamos tarybinės literatūros sąrašus, pagal kuriuos tam tyčia komandiruotieji universiteto žmonės stengsis atsigabenti knygas iš Maskvos bei Leningrado. Priimti dėmesin VKP(b) propagandos skyriaus pageidavimą užsiprenumeruoti žurnalą „Kultūra i Žiznj“.“¹⁵⁸ Tame pat posėdyje pažymima, kad „dekanai ir personalas partorgo pastabas turi priimti kaip vadovaujančias, nes jis yra rektorius padėjėjas“. Visgi galima spėti, kad bibliotekų aprūpinimo reikiama ideologine lektūra ir knygomis problemos tęsėsi dar ilgą laiką. Pavyzdžiui, 1948 m. sausį V. Sezemanas (jau kaip Filosofijos katedros vedėjas) ir E. Meškauskas (Istorijos-Filologijos fakulteto dekanas) rašė prašymą SSRS MA Filosofijos instituto direktoriui G. Aleksandrovui atsiųsti marksizmo-leninizmo klasikų, bendrai marksizmo-leninizmo ir rusų filosofų veikalų katedros seminaro bibliotekai iš turimų atliekamų egzempliorių¹⁵⁹.

Tačiau svarbūs buvo ne tik proaktyvūs, tačiau ir negatyvus žingsniai – visų pirma „nepageidaujamos“ ir ideologiškai neparankios literatūros pašalinimas iš bibliotekų ar dalies literatūros perkėlimas į uždarus, skaitytojams neprieinamus fondus. Iš bibliotekų 1944–1951 m., spėjama, išmetus ir išnaikinus apie 600 tūkst. knygų, pašalinti tokių filosofų kaip Stasys Šalkauskis, Antanas Maceina ir kitų reikšmingų humanitarų veikalai¹⁶⁰. Arūnas Streikus, nagrinėdamas sovietinės cenzūros aparato kūrimo Lietuvoje ypatybes, pateikia tokius filosofinės literatūros cenzūros pavyzdžius: „Dar vieną draudžiamos literatūros grupę sudarė užsienio autorių kūryba. 1949–1953 m. SSRS glavlitas parengė keturis sąrašus vadinamųjų odiozinių užsienio autorių, kurių visos knygos turėjo būti išimtos iš bendrojo naudojimo bibliotekų fondų. Į juos įrašytos 508 pavardės, tarp kurių buvo Simone de Beauvoir, Georges Bernanos, Albert Camus, Karl Jaspers, Jacques Maritain, Ezra Pound ir kiti žymūs rašytojai bei filosofai“¹⁶¹. Visgi sprendžiant iš tokių filosofų kaip Kristina Rickevičiūtė išlikusių asmeninių bibliotekų rinkinių –

¹⁵⁸ VUB RS f. 98, b. 52, l. 377.

¹⁵⁹ „Raštas. Директору института философии АН СССР тов. Александрову“, in: VUB RS f. 122, b. 60.

¹⁶⁰ Arvydas Anušauskas, *Teroras, 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2012, p. 279; Vytautas Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius: Enciklopedija, 1994, p. 67; „Išimtinų iš apyvartos knygų sąrašas Nr. 4“, in: *Proskyna*, 1990, Nr. 4, p. 195–206.

¹⁶¹ Arūnas Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2009, nr. 2 (26), p. 82.

įvairiomis kalbomis tarpukariu publikuoti filosofijos tekstai toliau cirkuliavo privačiose rankose¹⁶².

2.4. „Naujoji norma“: stalinizmo transformacijos ir filosofija olos kertėse

Kaip matyti iš visa to, kas pasakyta, filosofija Lietuvoje stalininiu laikotarpiu turėjo būti tiesiog marksistinės ortodoksijos retransliavimu ir diseminacija. Tačiau, jei pirmaisiais metais tai buvo tiesiog vijimasis pažangesnio Maskvos diktuojamo ideologinio diskurso, netrukus reikėjo reaguoti į naujus posūkius ir variacijas ideologijoje. Žvelgiant į bendresnes sovietines tendencijas, laikotarpis nuo XX a. trečiojo dešimtmečio vidurio iki 1947 m. dažnai vadinamas tyliuoju laikotarpiu sovietinėje filosofijos istorijoje – pasirodo labai mažai straipsnių, knygų, drastiškai sumažėjęs ginamų disertacijų skaičius. Sovietinės filosofijos naujam etapui pradžią davė A. Ždanovo pranešimas, kuriuo siekta suaktyvinti filosofų įsitraukimą į naujausias ideologines diskusijas, skaitytas 1947 m. birželį SSRS Mokslų akademijos Filosofijos instituto konferencijoje, bei kaip konferencijos rezultatas – įkurtas žurnalas *Voprosy Filosofii*. Pirmasis jo numeris kaip tik buvo skirtas konferencijos apžvalgai.¹⁶³ To niekaip negalima vadinti filosofijos ideologinių rėmų atlaisvinimu. Greičiau priešingai – centrinė konferencijos ašis buvo kritika filosofams, ypač G. Aleksandrovui ir jo knygai *Vakarų Europos filosofijos istorija (История западноевропейской философии, 1946 m.)*. A. Ždanovas dar kartą pakartojo svarbiausias stalininio marksizmo skirtis ir kaip esminę filosofijos istorijos priešpriešą nurodė konfliktą tarp materializmo ir idealizmo, įsakmiai pabrėžė partiškumo svarbą filosofijos istorijos tyrimui bei būtinybę vadovautis dialektiniu ir istoriniu materializmu kaip moksliniu filosofijos istorijos tyrimo pagrindu, smarkiai kritikuotas sovietinės filosofijos citatiškumas. Kaip šios „diskusijos“ ir kritikos padarinys netrukus akivaizdžiai suintensyvėja „filosofinės“ produkcijos publikavimas, disertacijų gynimas: vien per 1947 m. apginamos 66 kandidatinės disertacijos (tiesa, visos Maskvoje), lyginant su vos dešimtimi

¹⁶² Kristinos Rickevičiūtės knygos saugomos VU bibliotekoje su šifru „KR“ (iš viso fondą sudaro virš tūkstančio apskaitos vienetų). Sprendžiant iš jo, Rickevičiūtė turėjo rimtą knygų lenkų, prancūzų, vokiečių, anglų (pastarųjų trijų daugiausia iš tarpukario) ir rusų kalbomis kolekciją. Visgi neįmanoma tiksliai datuoti, kada kuri knyga pateko į jos biblioteką.

¹⁶³ Karl G. Ballestrin, „Soviet Historiography of Philosophy“, in: *Studies in Soviet Thought*, 1963, Vol. 3 (No. 2) p. 116; Evert Van Der Zweerde, *Soviet Historiography of Philosophy. Istoriko-Filosofskaja Nauka*, Springer-Science+Business Media, B. Y., 1997, p. 40.

disertacijų 1945 m., 1953–1954 m. jau apginamos 469 disertacijos. E. van der Zweerde atkreipia dėmesį ir į palaiptą aspirantūros studijų bei disertacijų gynimo decentralizaciją, įvykstančią 1947–1954 m.: aspirantūros studijų vietos šiuo laikotarpiu padidėja nuo 6 iki 30, aspirantų skaičius sparčiai auga (1954 m. aspirantūroje studijavo jau virš 2 000 žmonių), 1954 m. jau tik 36 procentai disertacijų apsiginta Maskvoje, taip pat palaiptai pradėjo augti skaičius filosofijos katedrų ir fakultetų aukštosiose mokyklose¹⁶⁴.

Tiesiogiai susieti šias transformacijas su pokyčiais Lietuvoje nėra paprasta, nežinia ir kiek su jais galima sieti Filosofijos katedros sukūrimą VVU 1947 m. rudenį. 1949–1950 m. Lietuvoje prasideda ir antra rimta filosofijos lauko valymo banga. Nors nemarksistinės filosofijos Lietuvoje jau iki tol nebebuvo oficialioje akademinėje terpėje ar spaudoje, tačiau ji nebuvo išnykusi ar operatyviai sunaikinta. V. Sezemanas iki pat atleidimo iš VVU, įvykusio 1950 m., dėstė logiką ir estetiką, tik prisidengdamas marksizmo ir revoliuciniais rusų klasikais – daugiausia G. Plechanovu ir N. Černyševskiu¹⁶⁵. Be to skaitė paskaitas VPI, Dailės institute ir mokė logikos Aukštojoje partinėje mokykloje, 1946 m. skaitė paskaitas dėstytojų kvalifikacijos kėlimo kursuose Maskvoje. Kaip galima suprasti iš VU saugomų dokumentų, V. Sezemanas stalininiu laikotarpiu ginčijosi dėl formaliosios logikos ir dialektikos santykio, gynė poziciją, kad formalios logikos taisyklės nepriklauso nuo partiškumo ir ideologinio antstato (V. Sezemano teigimu, tai buvo jo konflikto su H. Gabreljanu ir Marksizmo-leninizmo katedros atstovais pagrindas)¹⁶⁶. Kas įdomu, jei tikėti paties V. Sezemano iš lagerio rašytu laišku CK (V. Sezemano bylos ir reabilitacijos klausimas svarstomas 3.1. skyriuje), po to, kai 1950 m. gegužės mėnesį buvo atleistas iš VVU ir VVPI jis gavo pasiūlymą dirbti Minsko Valstybiniame universitete. Dėl to, kad LSSR Socialinės rūpybos ministro Juozo Stimburio sprendimu V. Sezemanas negavo jam pagal amžių ir stažą priklausančios pensijos¹⁶⁷, jis parašė skundą į CK. 1950 m. rudens turėjo pradėti dėstyti Minsko Valstybiniame universitete, visgi rugsėjo 27 d. jis buvo suimtas MGB

¹⁶⁴ E. van der Zweerde, *op. cit.*, p. 41.

¹⁶⁵ Tą įrodo išlikusios estetikos paskaitos VVPI, sukonspektuotos Felikso Vaitkūno 1947 m. rudens semestro metu (žr. Vosylius Sezemanas, *Estetika, kultūros filosofija, filosofijos istorija*, 2020, p. 28–71).

¹⁶⁶ Vosylius Sezemanas, „Formaliosios logikos ir dialektikos santykio klausimu. Tezės“, in: VUB RS f. 122, b. 112; „V. Sezemano pareiškimas TSRS Komunistų partijos Centro komitetui, 1955 m. Nuorašas.“, in: VUB RS f. 122, b. 59.

¹⁶⁷ „V. Sezemano darbo Vilniaus universitete dokumentai. LTSR Švietimo ministro įsakas dėl V. S. atleidimo nuorašas. LTSR Socialinio aprūpinimo ministerijos raštas V. S. dėl pensijos. V. S. pareiškimas LTSR Aukščiausios tarybos sekretoriui dėl garbės rašto [1950–1956]“, in: VUB RS f. 122, b. 58, l. 1–2.

Vilniuje ir nuteistas pagal visiškai „pritemptus“ SSRS Baudžiamojo kodekso 58 straipsnio 4, 6 ir 10 punktus¹⁶⁸, t. y. (grynai teisiškai) už kontrrevoliucinę veiklą, talkinimą sovietų valdžiai priešiška tarptautinei buržuazijai, šnipinėjimą bei propagandą ir agitaciją prieš sovietų valdžią.

Taip pat ir L. Karsavinas – iki suėmimo 1949 m. – iš pradžių liko dėstyti VVU (1944–1946 m. ėjo Visuotinės istorijos katedros vedėjo pareigas), o paskui skaitė paskaitas Vilniaus valstybiniame dailės institute, buvo Vilniaus valstybinio dailės muziejaus direktorius. Maža to, net lageriuose jie toliau mąstė ir rašė, bendravo su kitais įkalintais intelektualais ir akademikais. L. Karsavinas prieš mirtį 1952 m. Komijos šiaurėje, lageryje Abezėje, dar parašė traktatą „Apie tobulybę“¹⁶⁹. Skaitant publikuotus L. Karsavino tardymo protokolus akivaizdu, kad jo ir V. Sezemano areštai susiję ir gal net planuoti iš anksto, nes L. Karsavinas ne tik buvo priverstas prisipažinti kalbėjęs antisovietines kalbas, tačiau tai daręs girdint V. Sezemanui, o pastarasis esą neprieštaravo: „Sezemanas ne taip aštriai reagavo į įvairius politinio gyvenimo faktus ir įvykius. Nepaisant to, mano antisovietiniams pasisakymams jis pritarė“, t. y. tardant L. Karsaviną jau buvo aiškus tikslas inkriminuoti ir V. Sezemaną¹⁷⁰.

Esama liudijimų, kad prelatas P. Kuraitis, pokariu Kaune dėstęs kunigų seminarijoje, buvo vokiečių kalba parašęs dialektinį ir istorinį materializmą kritikuojantį veikalą, kurį vienas iš klierikų išvertė į lietuvių kalbą (apie 30 mašinraščio lapų), visgi šio teksto likimas ir tikslus turinys kol kas nėra aiškūs¹⁷¹. P. Kuraitis buvo suimtas 1953 m. vasario 20 d., nuteistas 25 metams pataisos darbų lagerio, visgi 1955 m. paleistas dėl silpnos sveikatos su leidimu gyventi Kaune.

Kitas išskirtinas procesas, tai paties J. Stalino naujos intervencijos į filosofijos ir ideologinės teorijos lauką, visų pirma Stalinio vardu publikuoti straipsniai „Marksizmas ir kalbotyros klausimai“ (1950 m.) bei „Ekonominės socializmo problemos SSRS“ (1951 m.). Jie buvo bent jau deklaratyviai

¹⁶⁸ Tuo metu galiojanti SSRS BK redakcija [interaktyvus]: https://prorivists.org/doc_criminal_code-1950 (2021-06-21).

¹⁶⁹ Levas Karsavinas, *Apie tobulybę*, Vilnius: Hubris, 2019 (ankstesni traktato publikavimo atvejai: *Baltos lankos*, 1991, Nr. 1, p. 16–39; *Problemos*, 1994, t. 46, p. 120–143; L. Karsavino išlikusių rankraščių archyvas: VUB RS f. 138).

¹⁷⁰ Anot Karsavino į Lietuvą 1928 m. jis atvyko dirbti su V. Sezemano rekomendacija, jie pažįstami buvo dar nuo gyvenimo Peterburge laikų (Povilas Lastauskas, *Levo Karsavino fenomenas*, Vilnius: Vaga, 2009, p. 205–209; „Kaltinamojo Levo Platonovičiaus Karsavino 1949 m. lapkričio 18 d. tardymo protokolas“, in: LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-11972 BB, l. 190–204).

¹⁷¹ Juozas Girnius, „Pranas Kuraitis“, in: Pranas Kuraitis, *Filosofijos raštų rinktinė*, spaudai paruošė Antanas Vaičiulaitis, Chicago: Ateitis, 1990, p. 366.

priimti kaip naujos normos rodiklis stalininiuose mokslų karuose, ypač humanitarikoje ir socialiniuose moksluose (nors J. Stalino tekstas skirtas kalbotyrai, jis kiek keitė kaip interpretuojamas bazės ir antstato santykis). Iš vienos pusės, šie tekstai atnešė tam tikrų atlaisvinimų lingvistikoje, semantikos, ekonomikos ir net logikos tyrimuose, bet tai jokių būdu nereišė kontrolės principo atsisakymo.

Kaip išėivijoje stebėdamas šią transformaciją ir reakciją į „Marksizmą ir kalbotyros klausimus“ pastebėjo Konstantinas Ostrauskas: „Propagandiniai sumetimais Stalino straipsniai sukėlė isteriją ne vien tik kalbotyros srityje. Jiems buvo suteikta tiesiog komiška visuotinė reikšmė. Straipsniuose išreikštos mintys tapo kelrodžiu įvairiausiems moksliniams darbams beveik kiekvienoje mokslo šakoje. 1951 m. sausio mėn. 17–18 d. įvykusiame Maskvos rašytojų susirinkime diskusijos pasiekė štai kokią išvadą: „Mes turime būti dėkingi drg. Stalinui už pagalbą, kurią mums suteikė jo raštai, visapusiškai padeda vystyti ir turtinti sovietų dailiosios raštijos kalbą.“ Filosofijos institutas turėjo eilę sesijų, paskirtų dialektinio ir istorinio materializmo problemų nagrinėjimui „Stalino kalbinių darbų šviesoje“. Buvo paruošta serija straipsnių, gi Instituto organas „Voprosy filosofii“ išėjo specialiu tam reikalui paskirtu numeriu – „Sovetskoje gosudarstvo i pravo“ Stalino straipsnius apibūdino kaip nepaprastą teoretinį pagrindą tolimesniam mokslinių problemų vystymui socialiniuose moksluose, valstybės ir teisės, o ypač socialistinės valstybės ir teisės srityse“.¹⁷² Kas savaip įdomu, kad Stalino straipsnį apie kalbotyrą 1955 m., rašydamas iš lagerio, nurodo ir V. Sezmenas, bandydamas pagrįsti savo poziciją dėl formaliosios ir dialektinės logikos suderinamumo, t. y. J. Stalino autoritetu pasiremdamas savo suėmimo priežasčių ir konflikto su H. Gabreljanu aiškinime.

Susidaryti šiek tiek labiau reprezentatyvų vaizdą, kaip filosofinis diskursas turėjo funkcionuoti akademinės terpės viduje, kaip turėjo atrodyti „filosofinis“ interpretavimas aplink nubrėžtas gaires, kokios jo lankstumo ribos buvo stalininiu laikotarpiu ir kaip buvo priimamos naujos ideologinės tendencijos, galima iš išlikusio doc. E. Meškauskos 1952 m. birželio 7 d. VVU Filosofijos katedroje rusų kalba skaityto 16 tezių pranešimo „Filosofijos vieta ir vaidmuo visuomenės vystymesi (tezės diskusiniam aptarimui katedroje)“¹⁷³. Kartu pranešimas neblogai atspindi to laikotarpio E. Meškauskos pažiūras (ypač lyginant su vėlesniais jo tektais ar paskaitų konspektais). Pranešime, be

¹⁷² Kostas Ostrauskas, „Sovietų 1950 metų kalbos mokslo perversmas ir jo pasėkos“, in: *Aidai*, 1954, nr. 2, p. 60–68.

¹⁷³ Eugenijus Meškauskas, „Место и роль философии в развитии общества: (тезисы для дискуссионного обсуждения на кафедре)“, in: VUB RS, f. 237, b. 45.

abejo, pradedama nuo to superlatyvų „genialiam“ J. Stalino darbui „Marksizmas ir kalbotyros klausimai“ bei pažymima, kad šis priešais „filosofinio fronto darbininkus“ stato uždavinį išsilaisvinti nuo dogmatizmo ir įpareigoja tapti pirmeiviais kūrybingame marksizmo-leninizmo įsisavinime¹⁷⁴.

Šiems tikslams pasiekti, anot Meškausko, reikalingas „teisingas įsivaizdavimas“ apie filosofijos bendrai ir marksistinės-leninės filosofijos konkrečiai vietą visuomenės vystymesi¹⁷⁵. Pasak Meškausko, mokslinis-materialistinis visuomenės vystymosi tyrimo procesas nesuderinamas su bet kokios išnaudotojiškos ar kitokios klasės požiūriu, išskyrus proletariatą. Eksploatatorių klasės pasaulėžiūra neišvengiamai surišta su gamybos priemonių nuosavybės teisės idealizacija¹⁷⁶.

¹⁷⁴ *Ibid.*, 1. 1.

¹⁷⁵ Anot Meškausko (1 tezė), marksistinis-lenininis klausimo sprendimas pilna apimtimi įmanomas tik per istorijos filosofiją kaip specialų mokslą, kadangi filosofijos supratimas istoriškai kintantis, jos vaidmuo taip pat skirtingas priklausomai nuo istorinės epochos ar konkrečios šalies išsivystymo lygio. Taip pat (2 tezė) reikia atskirti filosofiją kaip mokslą ir filosofiją kaip visuomenės pažiūrą, kurios yra vienokios ar kitokios ekonominės bazės antstatas, kadangi filosofija kaip visuomenės pažiūros atsiranda, kinta ir išnyksta priklausomai nuo ekonominės bazės, o filosofija kaip mokslas išlieka ir vystosi toliau. Taigi (3 tezė) filosofija kaip mokslas, marksistiniame-lenininiam to supratime, tiria konkrečius materijos vystymosi dėsnius ir yra viena iš žmonijos objektyvios tikrovės supratimo proceso formų. Objektyvinis filosofijos kaip mokslo turinys esą atspindi tai, kas vyksta tikrovėje nepriklausomai nuo žmonių valios ar norų, ir pateikia „objektyvią tiesą“. Filosofijos uždavinys mokslinis yra šių dėsnių egzistavimo įrodymas, o kadangi filosofija yra apibendrinamasis mokslas, ji šiuos dėsnius turi nustatyti pasiremama kitais mokslais. Bet jos kaip ir bet kurio kito mokslo uždavinys yra tas pats – objektyvios tiesios pažinimas. 4 tezė šią idėją kiek švelnina skelbdama, kad objektyvios tikrovės supratimo procesas yra nesibaigiantis žmogiškojo mąstymo artėjimo prie objekto procesas. Anot Meškausko, (5 tezė) filosofija turi objektyvią ir subjektyvią pusę, o jos istoriškai konkretus turinys priklauso nuo pažįstančiojo subjekto (visuomeniškai besivystančio žmogaus) savybių. Objektyvioji filosofijos pusė priklauso nuo subjekto visuomeninio išsivystymo (*ibid.*, 1–2).

¹⁷⁶ Tik proletariato požiūrio taškas suderinamas su tikrai objektyviu-moksliniu visuomenės raidos vystymosi dėsnių pažinimu. Istorikai materialistinė filosofija (11 tezė) prasidėjo pakankamai naiviomis formomis, tačiau „dabartiniame laike užsibaigia (rus. *заканчивается*) tikrai moksliniu marksistiniu dialektiniu ir istoriniu materializmu“. Materialistinė filosofijos progresą lemia, iš vienos pusės, mokslinių žinių augimas, iš kitos pusės, progresyviosios klasės kova prieš reakcingą ir jos atramą idealistinę filosofiją. Užtat (12 tezė) iki marksizmo materialistinė filosofija niekada nebuvo liaudies masių pasaulėžiūra, o iki tol jos paplitimas apsiribojo tik apsišvietusių progresyvių išnaudotojų klasės sluoksniais. Esą visuomeninių siekių ribotumas atsispindėjo ir ikimarksistiniame materializme, kuriame savo išvadose nebuvo einama „iki galo“, net turimų mokslinių žinių pagrindu (pvz. L. Foyerbachas).

Politinė išvada tokia (14 tezė): su marksizmo atsiradimu materialinė filosofija pirmą kartą tampa ideologiniu proletarinių masių ginklu klasinėje kovoje. Kuomet (15 tezė) marksizmas-leninizmas kalba apie visuomenės filosofines pažiūras kaip apie tam tikros ekonominės bazės antstatą, turimas omenyje ne objektyvus filosofijos kaip mokslo turinys ir net ne idealistiniai tikrovės iškraipymai savaime, o filosofinėse teorijose paslėptos visuomeninės idėjos ir pažiūros, kurios atspindi ir stiprina esamą bazę. Ta pati antstato idėja gali įgauti filosofinės, religinės, teisinės, politinės, estetinės ar kitokios formos išraišką, bet jos esmė lieka nepakitusi. Patvirtindamas J. Stalino mintį, E. Meškauskas 15 tezė užbaigia mintimi, kad bet kuris antstatas yra visiškai priklausomas nuo materialinės bazės ir išnyks jai pasikeitus.

Vienintelė didesnė variacija pastebėtina galbūt tame, kad sekdamas J. Stalino kritika Nikolajaus Maro kalbotyros principams E. Meškauskas didesnę dėmesį atkreipia į bazės ir antstato klausimą. 16 tezė pateikia nuostabos nekeliančią išvadą, kad marksistinė-lenininė filosofija (kaip ir kalba) negali būti laikoma antstato dalimi, kadangi ji savo visuma yra visiškai mokslinė filosofija. Socialistinis antstatas užtat esą visiškai skiriasi nuo bet kurio kito praeityje ir dabartyje tuo, kad jis jokia būdu nesusijęs su ideologiniu veikiančiųjų santykių perdirbimu, pavertimu jų abstrakčiais principais, pridengiančiais jų esmę. Socialistinis antstatas esą pirmą kartą istorijoje statomas moksliskai tikraja šio žodžio prasme.

Apibendrinant E. Meškausko poziciją: vienintelė objektyvi ir mokslinė materialinė filosofija yra marksizmas-leninizmas, kadangi atstovauja proletariato interesus. Tačiau lieka visa gausybė neišspręstų prieštarų: viena vertus, teigiama, kad marksizmas-leninizmas nėra antstato dalis, kita vertus, jis yra įvardinamas kaip ideologija, tačiau taip pat kritikuojamos kitos ideologijos kaip iškreipiančios tikrovę, marksizmą iš jų tarpo išskiriant tik pasitelkiant „moksliskumo“ pretenziją. Kokia galų gale filosofijos funkcija visuomenės raidoje? Vesti proletariatą jo ideologinėje ir politinėje kovoje. Sunku pasakyti, kokią „diskusiją“ norėta sukelti šiuo pranešimu, kuris iš esmės buvo tik performulavimas Stalino straipsnyje „Apie dialektinį ir istorinį materializmą“ išsakytų idėjų šiek tiek kita tvarka ir lengvai pakeistais akcentais. Bet tai yra geras atspindys to, ką kai kurie filosofijos istorikai taikliai pavadino ritualiniu standartinių formų kartojimu. Išlaikomos visos stalininės ortodoksijos sąvokinės skirtys, paisoma klasinio ir partiškumo principų, naudojamosi tos pačios primityvios filosofijos istorijos schemas „patogumais“.

O todėl (13 tezė) ikimarksistinis materializmas savo visuomeninėse išvadose buvo visiškai idealistinės filosofijos įkaitu (*ibid.* l. 4).

Netrukus atsiranda pirmosios apgintos kandidatinių disertacijų. Kaip nustatė G. Kabelka, „pirmąją pokariu filosofijos disertaciją 1952 m. Maskvoje apgynė J. Macevičius, nors jos turinys – komunistinio auklėjimo problema – ir nėra itin filosofiškas; Vilniaus universitete pirmąją disertaciją 1954 m. apgynė iš svetur atvykęs N. Ickovičius“¹⁷⁷. Neturėtų stebinti, kad pirmasis disertaciją apsigynė J. Macevičius, – tuo laiku jis jau buvo partinis žmogus su nemažu stažu. Kaip apibendrinta Lietuvos MA parengtoje biogramoje: „1935 m. pagrindžio sąlygomis įstojo į LLKJS eiles. 1940 m. dirbo LLKJS Panevėžio apskrities komiteto I sekretoriumi. Prasidėjus Antrajam pasauliniu karui, pasitraukė į Rusijos gilumą. 1942–1943 m. buvo 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos pulko komjaunimo sekretorius. 1943–1944 m. – LLKJS CK ir Šiaurės Lietuvos srities komiteto sekretorius, „Žalgirio“ raudonųjų partizanų būrio komisaras. 1944–1946 m. – LLKJS CK I sekretorius. 1946–1950 m. – Aukščiausiosios tarybos deputatas. 1949 m. baigė Aukštąją partinę mokyklą prie VKP(b) CK Maskvoje. 1952 m. – Visuomenės mokslų akademiją prie SSKP CK Maskvoje. 1952 m. Maskvoje apgynė filosofijos mokslų kandidato disertaciją [...]. 1953 m. J. Macevičius išrinktas Mokslų akademijos (MA) nariu korespondentu. 1952–1957 m. – Respublikinės partinės mokyklos Filosofijos katedros vedėjas; dėstė filosofiją Vilniaus universitete. 1954 m. suteiktas docento pedagoginis vardas“¹⁷⁸.

LSSR MA taip pat koordinavo daktaro disertacijų rengimo ir gynimosi procesą, organizavo komandiruotes į SSRS MA. Žvelgiant į 1953–1957 m. sąrašus, marksizmo-leninizmo pagrindų disertacijas ketino gintis iš esmės vien atvykėliai iš SSRS, visi be išimties partijos nariai, daugelis atvykę kaip lektoriai ir ideologiniai darbuotojai. Pavyzdžiui, KPI 1953 m. rugsėjį kaip kandidatės į doktorantūrą pateikė Černiavskąją Nadeždą Petrovną ir Čaiko Liubov Michailovną (į neakivaizdinę doktorantūrą)¹⁷⁹. Taigi, tuo metu LSSR MA bendrame SSRS aukštojo mokslo kontekste daugeliu požiūriu buvo tiesiog periferinė institucija, aptarnaujanti partijos veikėjus, atvykusius „iš centro“. Žvelgiant į LSSR MA aspirantūros 1951 ir 1952 m. kandidatinių minimumo Filosofijos kurso egzaminų bilietus ar SSRS MA 1953 m. aspirantūros studijoms rekomenduojamos literatūros ir paskaitų temų sąrašus, nustebti neteks – paskaitų temų sąrašas daugiausia užpildytas Lenino, Stalino

¹⁷⁷ Gintaras Kabelka, „Filosofijos disertacijų srautas Lietuvoje sovietiniu laikotarpiu“, in: *Logos*, 2018, t. 96, p. 64.

¹⁷⁸ Aurika Bagdonavičienė, „Jonas Macevičius“, [interaktyvus], in: http://www.lma.lt/uploads/Biogramos/Macevicius_J..pdf (2021-06-21).

¹⁷⁹ „Kandidatų į doktorantūrą 1953–1957 m. m. sąrašai“, in: LCVA R-1001, ap. 8, b. 44, l. 18.

ir smulkesnių partinių veikėjų tekstais, programiniais komunistų partijos dokumentais.

Antrasis apsigynęs filosofijos disertaciją lietuvis – tuo metu jau vienas reikšmingiausių ir didžiausių autoritetą turinčių vietinių marksistų ir akademikų – E. Meškauskas. Visgi jis disertacijos gynimui pasirinko žymiai saugesnį laiką: disertacijos rašymui į Maskvą E. Meškauskas – tuo laiku Istorijos ir filologijos fakulteto dekanas – išvažiavo 1955 m. pavasarį (t. y. sulaukęs ne tik Stalino mirties, bet ir po to sekusios vidinės partinės kovos pabaigos). Disertacijos tema „Praktika – gamtos dėsnių pažinimo pagrindas“ iš vienos pusės politiškai gana neutrali netgi vadintina šabloniška, iš kitos pusės aiškiai atspindinti to laikotarpio sovietinio marksizmo atsigrįžimą į mokslo filosofijos ir epistemologijos problematiką (būdingą iš esmės visai vėlesnei meškauskienei doktrinai). 1955 m. žymi ir stalinizmo pabaigą sovietinėje filosofijoje (Lietuvoje iki pat 1956 m. toliau leisti J. Stalino veikalai ir brošiūros).

Taigi, stalininiu laikotarpiu labai aiškiai galima matyti, kaip į filosofijos lauką ateina žmonės iš jėgos struktūrų ar per partinę liniją yra atsiunčiami iš centro, o iki-okupacinius laikus menantys akademikai išstumiami. Ypač ideologinėse disciplinose buvo pilna karjeros galimybių, mat kaip 1958 m. LKP CK posėdyje dėl J. Bulavo atleidimo pažymėjo V. Niunka: „1950 metais visų aukštųjų mokyklų visuomeninių mokslų katedrose turėjome tik 10 žmonių [marksistinių kadrų – *L. P.*], kurie dėstė lietuvių kalba [...]“¹⁸⁰. Tai turėjo labai aiškią politinę ir ideologinę logiką: koks E. Meškauskas, J. Minkevičius, J. Macevičius, G. Zimas ar I. Zaksas valdžios akyse buvo savaime patikimesnis „kadras“ nei bet kuris nuo nepriklausomybės laikų likęs profesorius, kuris dar ir spėjo pagyventi ir padirbti nacių okupuotame krašte. Žinoma, net sovietiniu pasitaikydavo netikėtų išimčių. Vienas ryškiausių žmogaus, pradėjusio grynai akademinę karjerą šiuo laikotarpiu, pavyzdžių – Kristina Rickevičiūtė.

1941 m. vasarą K. Rickevičiūtė baigė Ukmergės aštuonių metų gimnaziją¹⁸¹. 1941 m. įsidarbino Žemės Ūkio draugijos (Lietūkio) kontoroje

¹⁸⁰ „LKP CK biuro posėdžio dėl Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto rektoriaus J. Bulavo atleidimo iš pareigų stenograma“ [1958-06-27], in: LYA, f. 16895, ap. 1, b. 527, l. 2.

¹⁸¹ Iš kalbų mokėsi: vokiečių – 4 (gerai); anglų – 3 (patenkinamai); lotynų – 3 (patenkinamai); filosofijos pradmenų – 5 (labai gerai), katalikų tikybos – 5. Taip pat mokykloje mokėsi lietuvių kalbą ir visuotinę literatūrą, istoriją, geografiją, matematiką, fiziką, chemiją, kosmografiją; turėjo gamtos mokslo ir higienos, piešybos, kūno kultūros, darbelių ir namų ruošos, muzikos ir dainavimo bei choro pamokas („Kristinos Rickevičiūtės atestatas. Lietuvos respublika. Švietimo ministerija. Ukmergės valstybinė gimnazija [1941]“, in: VUB RS, f. 237, b. 1).

Ukmergėje. 1942 m. rudenį Vilniaus universitete atėjo studijuoti į Humanitarinio fakulteto Istorijos skyrių¹⁸². Kaip rodo jos 1942 m. užpildyta Vilniaus universiteto klausytojo anketa, Humanitarinio fakulteto Istorijos skyriuje ji studijavo visuotinės istorijos specialybėje. Tikyba nurodo „R. katalikė“, o mokamas kalbas (gerai) – lietuvių, vokiečių, lenkų, (vidutiniškai) – rusų. Partijoms, studentų ir visuomeninėms organizacijoms nepriklausė, pragyvenimo šaltinis – „tarnyba“, „nekilnojamo turto neturi“, netekėjusi¹⁸³. Kaip rodo studijų knygelė – išklaušė aštuonis dalykus 1942 m. rudens semestre: bendrąjį lietuvių kalbos kursą (dėstė Jonikas), vokiečių kalbą (Pietaraitis), pagrindinių filosofijos problemų ir pedagoginių sistemų pagrindus (Liaugminas), Lietuvos istorijos bendrąjį kursą (Jonynas), o Levas Karsavinas dėstė Istorijos teorijos ir metodologijos, Visuotinės istorijos ir naujųjų amžių istorijos kursus¹⁸⁴. Semestro užbaigimą patvirtino dekanas Jonas Puzinas. Dėl universitetų uždarymo studijos kuriam laikui nutrūko, tačiau jau 1944 m. rudenį Rickevičiūtė įstojo į Valstybinį Kauno universitetą: rugsėjo 30 d. parašė prašymą Kauno Vytauto Didžiojo universiteto rektoriui, ant prašymo palikta rezoliucija ją priimti į visuotinės istorijos specialybę, kaip priedas pridėdama 1942 m. VU studijų knygelę¹⁸⁵. 1947 m. rugsėjo mėnesį Humanitarinis fakultetas perkeliamas į Vilniaus Valstybinį Universitetą ir kartu studijoms ten pervesta ir Rickevičiūtė¹⁸⁶.

1949 m. liepos mėn. ji baigė VVU Istorijos-Filologijos fakultetą ir įgijo istorijos specialisto kvalifikaciją¹⁸⁷. Baigimo diplome studijų metai nurodyti

¹⁸² Kristina Rickevičiūtė, „Pareiškimas Vilniaus universiteto rektoriui ir gyvenamasis aprašymas [1942]“, in: VUB RS, f. 237, b. 2., l. 1.

¹⁸³ „Vilniaus universiteto klausytojo anketa, užpildyta Kristinos Rickevičiūtės [1942]“, in: VUB RS, f. 237, b. 3, l. 1–2.

¹⁸⁴ „Kristinos Rickevičiūtės studento studijų knygelė Nr. 4078 [1942]“, in: VUB RS, f. 237, b. 4, l. 4.

¹⁸⁵ „Prašymas Kauno Vytauto Didžiojo universiteto rektoriui [1947]“, in: VUB RS f. 237, b. 5, l. 1–2; „Stojančiųjų į aukštąsias mokyklas anketa, užpildyta Kristinos Rickevičiūtės [1945]“, in: VUB RS, f. 237, b. 6, l. 1–2.

¹⁸⁶ Keičiant studijų vietą, atrodo, buvo ir papildomai peržiūrimas studentų kontingentas, nes 1947 m. Rickevičiūtė išsiėmė Ukmergės miesto vykdomajame komitete charakteristiką, kurioje nurodoma, kad „pil. RICKEVIČIŪTĖ Kristina d. Alekso g. 1922 m. darbininkų šeimoje, jos t[ė]vas RICKEVIČIUS Aleksas yra miręs. Motina RICKEVIČIENĖ Juzė d. Prano g. 1883 valstiečių šeimoje. Nuo 1918 metų gyvena Ukmergės Mieste. Nuosavo turto jokio neturi. Šeima susideda iš dviejų asmenų. Teistų giminių nėra“ („Charakteristika, išduota Kristinai Rickevičiūtei [1947]. Ukmergės miesto vykdomasis komitetas“, in: VUB RS, f. 237, b. 9, l. 1) VUB RS, f. 237, b. 5, l. 1–2; b. 6, l. 1–2).

¹⁸⁷ VVU Istorijos-Filologijos fakulteto Valstybinės egzaminų komisijos posėdžio išrašas (1949 m. liepos 4 d.). Protokolą pasirašė tuometis fakulteto dekanas E. Meškauskas (VUB RS, f. 237, b. 12, l. 1).

kaip 1947–1949¹⁸⁸, studijų lapelyje galima matyti, kad ji išklausė 33 dalykus, apimančius penkerius studijų metus (viso devyni semestrai)¹⁸⁹. Partinė priklausomybė studijų lapelyje pažymėta kaip „nepartinė“ (stojimo į partiją išvengė ir vėliau). Į komjaunimą taip pat nestojo. Paskutiniaisiais studijų metais pradėjo dirbti kaip dėstytoja universiteto parengiamuosiuose kursuose. Po studijų 1950 m. išsilaiko kandidatinio minimumo egzaminus ir pradeda dėstyti logiką ir filosofijos istoriją bei, vadovaujama V. Sezemano (iki jo atleidimo), rengia kandidatinę disertaciją. 1951 m. spalį oficialiai pradeda dirbti puse etato kaip Dialektinio ir istorinio materializmo (Filosofijos) katedros dėstytoja, 1952 m. taip pat stažuoja Maskvoje ir gauna pilną dėstytojos etatą Filosofijos katedroje.

K. Rickevičiūtės išimtis, žinoma, tik patvirtina partinio ir ideologinio bolševikų dominavimo taisyklę. Tačiau net keletą tokių žmonių pasirodymas akademiniam lauke ir jungtys su tarpukarine intelektualine tradicija formavo aplinkybes bent daliai vėlesnių intelektualinio ir kultūrinio gyvenimo pokyčių. Iš prieinamų šaltinių labai sunku įsivaizduoti tokių žmonių motyvą, baimes, daromų mažesnių ir didesnių kompromisų psichinę kainą ir apskritai subjektyvią to meto akademinio gyvenimo patirtį. Stalininio periodo įvykių ir faktų „sausumas“ nemaža dalimi susijęs ir su vėlesniu nenoru jį atsiminti ar

¹⁸⁸ „Diplomas, išduotas Kristinai Rickevičiūtei: Nuorašas [1949]. Vilniaus valstybinis universitetas“, in: VUB RS, f. 237, b. 13, l. 1.

¹⁸⁹ Studijų lapelyje galima matyti, kad tarp kitų dalykų ji išklausė bendrąjį lietuvių kalbos kursą, lotynų, anglų, vokiečių, prancūzų, rusų kalbų kursus, Lietuvos, graikų ir Romos istorijos, TSRS tautų istorijos, Rytų šalių, Viduramžių ir Naujųjų amžių istorijos kursus, dalykus „Pirmųjų visuomenių pagrindai“, „Valstybės ir valstybinių institucijų istorija“. Turėjo visuotinės istorijos spec. kursą, seminarus. Iš ideologinių kursų išklausti: politinės ekonomijos pagrindų, marksizmo leninizmo, dialektinio-istorinio materializmo. Iš filosofijai artimų kursų klausė: estetinių teorijų istorijos, filosofijos istorijos, logikos, estetinių teorijų spec. kursą. Įrašyti įvertinimai: „labai gerai“ (iš 33 – 30) arba „gerai“ (iš 33 – 3). Kaip rodo jos studijų knygelė, lotynų kalbą dėstė Merkelis Račkauskas ir Šulgaseris; anglų kalbą – Karužas; politinę ekonomiją ir pirmąsias visuomenės pagrindus – Šalčius; Marksizmo leninizmo pagrindus – Nazarkin (kitur Nazarkinas) ir Trušinas; psichologiją – Milašas; logiką – Kuzmickis; dialektinį materializmą – Nazarkinas; Vakarų ir pietų slavų istoriją bei rusų literatūros istoriją – Kochas. Fakultetui persikėlus į VVU, dialektinį-istorinį materializmą bei filosofijos istoriją dėstė E. Meškauskas, Politinę ekonomiją – V. Niunka, Estetikos teorijų istoriją – V. Sezemanas, Lietuvos istorijos spec. kursą, Rytų kraštų istoriją ir visuotinės istorijos spec. seminarą – J. Žiugžda, LTSR istorijos spec. seminarą – P. Pakarklis, visuotinės istorijos seminarus ir spec. kursą vedė Dundulis, šaltinių mokslą dėstė Jablonskis, tarybinę literatūrą – Užkalnis, Lietuvos istoriją – J. Jurginis („Kristinos Rickevičiūtės studento studijų lapelis [1949]. Lietuvos TSR Vilniaus valstybinis universitetas“, in: VUB RS, f. 237, b. 10, l. 1–2; „[Kristinos Rickevičiūtės] Studijų knygelė nr. 20522 [1944–1949]. Kauno valstybinis Vytauto Didžiojo universitetas Kaune“, in: VUB RS, f. 237, b. 8, l. 4–28).

plačiau reflektuoti – tačiau mums žinomi faktai ir svarbiausių įvykių kronika duoda suprasti apie to laiko suvaržymus ir sunkumus (intelektualinius, dvasinius ir net buitinius).

3. GYVENIMAS OLOJE: SVARBIAUSIOS INSTITUCIJOS IR DISKURSO TRANSFORMACIJA 1956–1967 M.

Po J. Stalino mirties vykusį partinį ir politinį kovą atsiliepė ir tam, kaip suvokiama ideologija ir marksistinė filosofija. Nors partijos kontroliuojamos ortodoksijos idėja nedingo, tačiau kiek pasikeičia sovietinio marksizmo ortodoksijos pobūdis, pralaisvėja kai kurie filosofijos istorijos tyrimai, pagausėja publikacijų logikos ir estetikos klausimais, tiesa, iš pradžių Maskvoje. Po J. Stalino mirties iki pat 1956 m. stalininė ortodoksija išlaiko savo pozicijas, toliau leidžiami J. Stalino tekstai ir knygos, iš naujo perleidinėjami tie patys marksistinės-leninės ideologijos vadovėliai kaip ir J. Stalino valdymo periodu. Bet jei N. Chruščiovo kalba, pasakyta XX partijos suvažiavime, paprastai laikoma simboliška destalinizacijos pradžia, tai ideologiniame-filosofiniame lauke tokio pokyčio išraiška galima laikyti Karlo Marx'o 1844 m. „filosofinių rankraščių“ išleidimą rusų kalba 1956 m. Nors sovietinė ortodoksija visuomet neigė kokius nors skirtumus ar netolydumus tarp K. Marx'o kūrybos laikotarpių, stalininiu periodu šie tekstai buvo verčiau nepublikuojami, kadangi juose išryškėja įtampa tarp K. Marx'o ankstyvojo „filosofinio“ ir vėlyvojo „mokslinio“ periodų¹⁹⁰.

Nors L. Kołakowski's su stalinizmo pabaiga mato ir sovietinio marksizmo, kaip viską apimančios ir kontroliuojančios ideologijos ir pasaulėžiūros, pabaigą, tačiau ne iš tolo negalima sakyti, kad marksistinė teorija atsitraukia – ypač socialiniuose ir humanitariniuose moksluose¹⁹¹. Kaip pastebi A. Walicki's, chruščiovinis laikotarpis netgi laikytinas paskutiniu bandymu iš tikrųjų rimtai tikėti komunistine utopija ir ideologija¹⁹². Ir nors chruščiovinis laikotarpis didele dalimi užsibaigia tai, kas vadinama stalininiais mokslo karais ir palaiptams atlaisvinami ideologiniai varžtai tiksliesiems gamtos ir gyvybės mokslams (labiausiai nukentėjusios sritys – genetika ir kibernetika), bet filosofijoje šie pokyčiai pasireiškia ne iš karto.

¹⁹⁰ Kaip išeivijoje *Aiduse* rašė Vladas Juodeika: „Savo filosofinius „Rankraščius“ Marksas parašė 1844 metais, būdamas 26 metų amžiaus. Beveik šimtą metų jie ramiai sau dūlėjo ir pirmą kartą buvo išleisti vokiškai 1932 metais, o rusiškai Sovietų Sąjungoje tik 1956 metais. „Rankraščiuose“ Marksas išdėsto savo filosofinį komunizmą. Tačiau jau 1848 metais „Komunistų manifeste“ ir kituose vėlesniuose raštuose Marksas ir Engelsas vadina savo komunizmą „moksliniu socializmu“. Kyla klausimas, koks skirtumas tarp filosofinio ir mokslinio marksizmo“ (Vladas Juodeika, „Humanistinis marksizmas. Ar toks egzistuoja?“, in: *Aidai*, 1979, nr. 2, p. 87.

¹⁹¹ Leszek Kołakowski, „The Fate of Marxism in Eastern Europe“, in: *Slavic Review*, 1970, Vol. 29 (No. 2), p. 175.

¹⁹² Andrzej Walicki, *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę. Komunizmo utopijos istorija*, iš lenkų kalbos vertė Kazys Uscila. Vilnius: Mintis, 2005, p. 603–605.

Postalininė sovietinės filosofijos transformacija turėjo keletą svarbių praktinių aspektų. Visų pirma tai buvo intensyvių represijų pabaiga ir dalies anksčiau nuteistų filosofijos dėstytojų rehabilitacija. Tačiau marksizmo-leninizmo ortodoksijos scholastinis-vadovėlinis pobūdis išsilaikė, tik Stalino kaip marksizmo-leninizmo klasiko vietą didele dalimi užėmė pati komunistų partija. Žinoma, kiek pralaisvėjo tai, kaip filosofai-doktrinieriai gali aiškinti vienus ar kitus marksistinės-leninės ideologijos konceptus ar aspektus. Daugiau dėmesio pradėta skirti dialektikai, susvetimėjimo idėjai, scientistinei ir mokslų metodologinei marksistinės teorijos pusei. Palaipsniui plėtėsi filosofijos istorijos studijos (visų pirma pagal marksistinę-lenininę schemą), laisviau ir plačiau pradėta tyrinėti logika (formalioji logika oficialiuose marksizmo aiškinimuose jau pristatoma kaip suderinama su dialektiniais marksizmo-leninizmo principais).

Santykinis atsivėrimas įgavo ir tarptautinį matmenį. Kaip pažymi E. van der Zweerde, „atlydys“ taip pat reiškė „[...]“ atsargią internacionalizaciją, skatinamą tokių filosofų kaip Kedrovos. 1954 m. UIPS [Union Internationale de Philosophie des Sciences] kongrese Ciuriche pasirodė didelė sovietų delegacija. Greičiausiai tai buvo pirmoji sovietų delegacija filosofiniame kongrese apskritai. Sovietų filosofai tapo nuolatiniais tarptautinės filosofinės scenos lankytojais, tačiau delegacijos buvo kruopščiai atrenkamos ir vadovaujamos partijos filosofų, tokių kaip Mitinas, Konstantinovas ir Fedosejevas¹⁹³. Tačiau vargu, ar šie reiškiniai turėjo efektą filosofiniam ir ideologiniam diskursui sovietinėje imperijoje, mat jie greičiau buvo skirti viešiesiems ryšiams Vakaruose, apie jų atsispindėjimą SSRS periferijoje išvis sunku kalbėti.

Lietuvoje pirmieji postalininiai metai neatnešė jokio padidėjusio atvirumo ar informacinių kanalų anapus geležinės uždangos. Visgi palaipsniui informacijos apie Lietuvą, čia likusių žmonių likimą ir leidžiamą spaudą pradėjo gausėti lietuviškoje išeivijoje. 1955 m. buvo pradėta operacija į Lietuvą iš Vokietijos atvežti Antaną Maceiną. Jis, žinoma, domino sovietus ne kaip filosofas, o kaip aktyvus išeivijos politinis ir kultūrinis veikėjas (Lietuvių fronto ir vėliau Lietuvių fronto bičiulių sambūrio ideologas). 1955 m. spalio 23 d. į Freiburgą (Vokietija) atvykusi Julija Maceinienė (iki tol jis nežinojo savo Lietuvoje likusios šeimos likimo) jam perdavė kvietimą sugrįžti dirbti į Lietuvą ir dėstyti Vilniaus universitete (siūlyta dėstyti arba dialektinį materializmą ar filosofijos istoriją arba pedagogikos istoriją, minėtas 10 000 rublių atlyginimas, kai tuo tarpu vidutinis atlyginimas švietimo ir mokslo sektoriuje buvo apie 740 rublių). Bandytas buvo pakartotas ir 1956 m.

¹⁹³ E. van der Zweerde, *op. cit.*, p. 42.

kviečiant atvykti į Rytų Berlyną (neva ten esanti jo žmona su vaikais)¹⁹⁴. A. Maceina provokacijai nepasidavė ir, atrodo, kad vėliau aktyvių pastangų jį atsivilioti nebebuvo.

Postaliniu laikotarpiu vis didesnis dėmesys filosofijos ir filosofijos istorijos kontekste teikiamas ir ateizmui (didele dalimi tai lemta Chruščiovo 1959 m. pradėtos naujos ateizacinės kampanijos). Lietuvoje 1959 m., pavyzdžiui, pasirodė Denis'o Diderot ateistinių raštų rinktinė, sudaryta iš įvairių jo veikalų ir laiškų ištraukų savotišku koliažo principu. Pradėta „atsiminti“ ir lietuviškoji ateizmo istorija – išryškinant ateistinės minties liniją parašyta, pavyzdžiui, J. Barzdaičio disertacija „XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistinė mintis apie religijos kilmę ir kitimą“. Taigi, čia jau galima matyti tiek selektyvios atminties, tiek atminties sugestijos strategijų pasirodymą santykyje su Vakarų filosofine tradicija ar Lietuvos filosofijos istorija. J. Barzdaičio ir kitų panašūs „filosofinės minties“ istorijos tyrimai turėjo dirbtinai susieti egzistuojančią sovietinę filosofijos būklę su praeities mąstytojais ateistais, laisvamaniais ar materialistais ir tekstais. Tai buvo greičiau naujos filosofijos istorijos ir atitinkamos tapatybės „išradimas“, nei kokia nors anamnezė, tačiau jį galima matyti kaip prieš tai vykusio tarpukarinės filosofijos tradicijos aktyvios užmaršties proceso dalį.

Kaip šio laikotarpio sovietinį filosofijos istorijos modelį apibendrina Karl'as. G. Ballestrem'as: „Istorija pagrinde susideda iš visuomenės evoliucijos per progresyvių ir reakcinių klasių kovą, išreikštą istoriniu materializmu. Filosofija yra socialinės sąmonės forma. Į pagrindinį filosofijos klausimą galimi tik du atsakymai – materializmas arba idealizmas. Filosofijos metodas gali būti dialektinis arba metafizinis. Taigi filosofijos istorija yra kova tarp progresyvizmo ir reakcingumo, materializmo ir idealizmo, dialektikos ir metafizikos skirtingais istorijos laikotarpiais“¹⁹⁵. Filosofija atitinkamai pagal laikotarpius, egzistuojančius gamybos būdus ir gamybinius santykius dalinta į (1) vergvaldinės visuomenės filosofiją, (2) feodalinės visuomenės filosofiją, (3) pereinamojo laikotarpio iš feodalizmo į kapitalizmą filosofiją, (4) kapitalistinės visuomenės filosofiją iki-marksistiniu laikotarpiu, (5) filosofiją iki-monopolinio kapitalizmo laikotarpio, (6) imperializmo ir proletarinės revoliucijos laikotarpio filosofiją (leninizmas), (7) socializmo statybos ir pereinamojo laikotarpio į komunizmą bei bendrosios kapitalistinės sistemos krizės laikotarpio filosofiją¹⁹⁶. Taigi visas Vakarų filosofijos

¹⁹⁴ *Antano Maceinos laišakai prel. Pranciškui Jurui*, sudarė ir parengė kun. Antanas Liuima SJ, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1997, p. 166–171, 174–175.

¹⁹⁵ Karl G. Ballestrem, „Soviet Historiography of Philosophy“, in: *Studies in Soviet Thought*, 1963, Vol. 3 (No. 2), p. 107.

¹⁹⁶ *Ibid.*

aiškinimas, ir tai labai aiškiai pabrėžta dar A. Ždanovo kritikoje, turi sutilpti į marksistinę filosofijos istorijos schemą. Šis schematizmas su nedidelėmis variacijomis išsilaiko vadovėliniame marksizme iki pat „Perestroikos“. Dar reiktų pažymėti, kad, kaip ir bet kuri socialinė ar intelektualinė istorija, sovietinė filosofijos historiografija siekė tarp praeities mąstytojų išskirti atspindinčius „pažangias“ ir „reakcingas“ tendencijas. Šiuos dalykus reikia turėti omenyje, žiūrint ir daugelį sovietinių filosofijos istorijos tyrimų Lietuvoje.

Vienas iš XX suvažiavimo rezultatų buvo ir *Trumpojo kurso* atsisakymas iš ideologinio ugdymo – kaip „pasenusio“ ir „ribojančio“¹⁹⁷. Ideologinėje teorijoje taip pat buvo reikalingi atnaujinimai, kurie turėjo atsispindėti filosofijos dėstyme. 1958 m. pasirodė ir pirmasis didelis postalininis marksistinės filosofijos vadovėlis (vertimas į lietuvių kalbą 1959 m.) – autoritetingo autorių kolektyvo (F. V. Konstantinovas (vyr. redaktorius), G. J. Glezermanas, P. V. Kopninas, I. V. Kuznecovas, M. A. Dynikas, M. M. Rozentalis, P. N. Fedosejevas, M. D. Kamaris, A. F. Šiškinas, V. F. Berestnevas, J. P. Francevas) rašyti ir SSRS Mokslų akademijos Filosofijos instituto išleisti *Marksistinės filosofijos pagrindai*.

1960 m. buvo išleista ir 1964 m. į lietuvių kalbą išversta *Trumpa filosofijos istorijos apybraiža*, taip pat parengta didelio Maskvos akademikų kolektyvo (V. F. Asmuso, M. T. Jovčiuko, J. K. Melvilio, A. O. Makovelskio, T. I. Oizermano, M. N. Rutkevičiaus, B. A. Čiagino ir I. J. Ščipanovo). Pastarajame vadovėlyje ne tik per istorinio materializmo schemą pateikiamas filosofijos raidos vaizdas nuo filosofinės minties užuomazgų Rytuose ir Senovės Graikijoje iki XX a. pagrindinių filosofinių kryptių apžvalgos (greta pragmatizmo, fenomenologijos, egzistencializmo ir neopozityvizmo apžvelgiamas dar Bergsono intuityvizmas ir neotomistinė religijos filosofijos kryptis), bet ryškūs ir „atlydžio“ ženklai – kritikuojamas Stalino asmens kultas ir iš esmės jam verčiamos visos problemos, susijusios su sovietinės filosofijos raida (tiesa, 1947 m. filosofinis debatas lieka įvertintas pozityviai kaip lūžio taškas filosofijos SSRS raidoje). Santykinį progresą parodo enciklopedinis ir

¹⁹⁷ Kaip pažymima iš *Partija i zhyzn* (1956 m. nr. 16) *Komuniste* perspausdintame tekste: „Ryšium su tuo, kad daugelį metų visas propagandinis darbas buvo grindžiamas daugiausia „VKP(b) istorijos trumpuoju kursu“, komunistai nestudijavo marksizmo-leninizmo kaip ištisinį mokymą, į kurį įeina dialektinis ir istorinis materializmas, politinė ekonomija, socialistinės revoliucijos teorija ir taktika, socializmo ir komunizmo statybos istorija ir praktika. Nepakankamai dėmesio buvo skiriama V. Lenino didžiojo teorinio palikimo studijavimui“ („Dėl mokslo metų rezultatų partinio švietimo sistemoje ir partinių organizacijų uždavinių naujaisiais mokslo metais“, in: *Komunistas*, 1956, nr. 10 (478), p. 12).

itin priešiškas dėmesys tiek bendrai Vakarų filosofijos panoramai, tiek pagrindinėms XX a. pirmos pusės filosofijos kryptims. Amžininkai „atlydžio“ ženklų matė ir 1960–1970 m. ėjusioje penkiatomėje A. F. Konstantinovo redaguotoje *Filosofinėje enciklopedijoje*, kurioje straipsnius rašė bene visi svarbiausi to meto sovietiniai filosofai.

3.1. Destalinizacija, nauji sovietinio marksizmo pavidalai ir filosofijos dinamika VVU

Destalinizacijos procese reikšmingas dalykas buvo ir dalies represuotų dėstytojų grįžimas. Lietuvoje ryškiausias pavyzdys – V. Sezemano parvykimas 1956 m. į Lietuvą, o 1957 m. ir sugražinimas į darbą VVU. Iš VU bibliotekos Rankraščių skyriuje prieinamų dokumentų ir išlikusių V. Sezemanui skirtų laišku aišku, kad V. Sezemano reabilitacijos klausimu pradėta rūpintis dar 1955 m. Sprendžiant iš V. Sezemano bičiulės laiško (jis pasirašytas tik inicialais JI. II. ir nurodyta laiško parašymo vieta – Maskva), V. Sezemanui užtarti buvo renkami laišakai ir atsiliepimai, jo reabilitacija rūpinosi „advokatas“ (iš laiško neaišku, ar tai tikras advokatas, ar eufemistiškai įvardintas koks nors jo užtarėjas arba patikėtinis). Laiške pastebima, kad E. Meškauskas, atvykęs į Maskvą 1955 m., dėl V. Sezemano teiravosi pas jo „advokatą“, tačiau šiam susitikimui neduodamas nei pozityvus, nei negatyvus, o greičiau atsargus įvertinimas. Pats V. Sezemanas parašė pareiškimą į SSRS Komunistų partijos Centro komitetą išdėstydamas savo biografiją ir arešto aplinkybes bei prašydamas būti paleistas į laisvę ir reabilituotas. Iš V. Sezemano išlikusių lagerio dokumentų panašu, kad bent jau 1953 m. jis pradėjo gauti įvairių knygų ir leidinių, prasidėjo aktyvesnis susirašinėjimas su esančiais laisvėje artimaisiais ir draugais¹⁹⁸. Jam grįžus į Lietuvą, savaime suprantama, pats represijų faktas buvo žinomas akademinėje bendruomenėje ir apie jį sklandė nemažai gandų¹⁹⁹, tačiau per visą sovietinį

¹⁹⁸ Sezemano asmeninis numeris lageryje – A3-44, jam priklausė viso 16 leidinių, tarp jų: *Voprosy filosofii* no. 3, 4, 5 (1953 m.); *Voprosy jazikoznaniya*, no. 4, 1953, *Voprosy geografiji*, no. 10, 1953 (izd. Pravda). Hegel'io *Logikos* t. 1 (1930 m. leidimas), Goethe's rinkiniai raštai (1949 m. rusiškas leidimas), Jane's Eyre ir Charles'o Dickens'o knygos rusų ir originalo kalba („Список книг, принадлежащих зак. Сеземану В. Е. [Šarašo metai 1950–1955 m.]“, in: VUB RS, f. 122, b. 32, l. 1).

¹⁹⁹ B. Genzelio atsiminimuose užfiksuotos ir po V. Sezemano grįžimo sklandžiusios legendos: „Stalinizmo metais apie kokį nors savitą filosofinį gyvenimą nebuvo nė kalbos. Sklido pasakojimas, kuo pasibaigė Vasilijaus Sezemano neatsargus posakis. Okupantams profesorius buvo žinomas kaip žydų, Vilniaus universiteto bibliotekos gelbėtojas, todėl nieko nuostabaus, kad jis buvo paskirtas atkuriamos Vilniaus

laikotarpį apie V. Sezemano „dingusius“ gyvenimo metus nebuvo jokių viešų žinučių, tad represyvi užmarštis taikyta ir kai kuriems stalininio laikotarpio įvykiams ar nukentėjusiems žmonėms (apie L. Karsaviną iki septintojo dešimtmečio pabaigos išvis viešai nekalbama ir nerašoma net kaip apie praeities autorių²⁰⁰). V. Sezemano grįžimas į universitetą, dėstymas ir vadovavimas tampa savotišku simboliniu tiltu su ligi tol egzistavusia filosofine tradicija. Tiesa, šiuo laikotarpiu sunku atrasti kokių nors V. Sezemano idėjų pėdsakų filosofiniame diskurse.

Būsimoms filosofinio diskurso transformacijoms svarbu buvo ir tai, kad palaiapsniui daugėjo studijuojančių filosofiją Maskvoje (ryškiausi pavyzdžiai: 1959 m. pirmosios pakopos filosofijos studijas MGU baigė Bronius Genzelis ir 1961–1964 m. studijavo aspirantūroje Istorijos institute prie LSSR MA; B. Kuzmickas 1966 m. baigė aspirantūros studijas SSRS MA Filosofijos institute). Ši aplinkybė svarbi tuo, kad Maskvoje apskritai pirmiau ir ryškiau pasirodo santykinės „liberalizacijos“ tendencijos filosofijos tyrimuose ir apskritai akademinėje aplinkoje.

Lietuvoje „atlydžio“ laikotarpio tematinė filosofijos įvairovė taip pat atsispindi įvairiai. Septintojo dešimtmečio pradžioje Lietuvoje V. Sezemano aspirantai K. Rickevičiūtė ir R. Plečkaitis apsigynė disertacijas „Loginė sąvokos susidarymo problema“ ir „Scholastinė logika ir jos žlugimas Lietuvoje“. Čia reikia pastebėti, kad K. Rickevičiūtės disertacija bandė atsiremti į marksistinės scholastikos idėjas ir šia prasme tai buvo tiek riboto horizonto, tiek neišvengiamo intelektualinio prisitaikymo rezultatas. Vėliau K. Rickevičiūtė kurį laiką dirbo prie logikos klausimų, bet disertacijos

universiteto Filosofijos katedros vedėju. Pasakojama, kad vienas studentas per paskaitą paklausė, koks filosofas buvo Leninas. Profesorius tik numojo ranka... To pakako, kad tą pačią naktį būtų suimtas“ (Bronius Genzelis, *Politikos laisvamano užrašai*, p. 53). Šis atsiminimas su tikrove kiek prasilenkia, mat V. Sezemanas buvo iš VVU atleistas dar 1950 m. pavasarį, o suimtas tik rugsėjo mėnesį.

²⁰⁰ Pirmąjį didesnį tekstą apie Karsaviną sovietmečiu publikavo autorius iš Maskvos, jei tikėti atsiminimais, Broniaus Genzelio rūpesčiu: „Mano geras bičiulis nuo studijų Maskvos universitete laikų Nikolajus Semionkinas padarė partinę karjerą – dirbo institucijoje prie TSKP CK. Jis domėjosi rusų religine filosofija. Paprasčiau, kad parašytų straipsnį apie L. Karsaviną į „Problemas“, ką jis ir padarė. Vėliau jis man pasakojo: „Jeigu tokį straipsnį būčiau parašęs rusiškai, tikriausiai tektų pasieškoti darbo kitur.“ O Lietuvos funkcionieriams TSKP CK darbuotojo straipsnis padarė įspūdį“ (Bronius Genzelis, *Politikos laisvamano užrašai. Sovietmetis, Sąjūdis, nūdienua*, Vilnius: Versmė, 2016, p. 59; Nikolajus Semionkinas, „L. Karsavino antropologija“, in: *Problemos*, 1971, t. 2 (8), p. 108–113). Būtina paminėti ir K. Rickevičiūtės rašytą enciklopedinį straipsnelį apie L. Karsaviną į Mažąją lietuvišką tarybinę enciklopediją (II t, p. 72).

apgynimas (ir besikeičianti epocha) atrišo rankas vis daugiau dėmesio skirti žymiai įdomesnei filosofijos istorijai.

Apskritai jau galima kalbėti apie pirmosios pokario akademinų filosofų kartos susiformavimą, kuri į filosofijos studijas ir dėstymą ateina ne per partinius ar kitus sovietinėje sistemoje reikšmingus nuopelnus, o visų pirma per nuoseklų akademinį darbą ir gabumus. Net marksistinėje filosofijoje Lietuvoje postalininiu laikotarpiu pasirodo visai kitokio tipo žmonės nei iki tol – Filosofijos katedroje dirbti 1956 m. pradeda Juozas Vinciūnas, 1957 m. – Albinas Lozuraitis, 1959 m. – Jonas Repšys. Žinoma, kalbėti apie išėjimą anapus sovietinio marksizmo normų dar gerokai per anksti, tačiau jie pradeda skirti daugiau dėmesio pažinimo, sąmonės, socialinių reiškinių problemoms marksistinės filosofijos rėmuose, todėl šiuo požiūriu galima sakyti, kad palaipsniui pradeda ryškėti skirtis tarp sovietinio marksizmo kaip partinės-ideologinės disciplinos ir kaip ideologizuotos teorijos.

Pokyčius visų pirma reikėtų aiškinti natūralia akademinio gyvenimo ir kartų kaitos dinamika – postalininiu laikotarpiu iš esmės „išsisėmė“ resursas žmonių, kurie karjerą pradėjo kaip komunistai pagrindininkai ar vėliau kaip partiniai veikėjai ir/ar jėgos bei represinių struktūrų bendradarbiai. Naujų „revoliucionierių“ ir „didvyrių“ atsirasti nebebuvo iš kur, esamiems iki to laiko arba pavyko, arba nebepavyko pereiti į akademinę sferą, o naujai ateinantiems žmonėms natūraliai buvo taikomi kiek kiti standartai (akademinė prasme – gerokai aukštesni).

Nors ideologiniai suvaržymai ir akademinės karjeros su partine protekcija modelis išlieka, tačiau palaipsniui ima ryškėti skirtumas tarp mokslinės ir ideologinės veiklos socialinių bei humanitarinių mokslų srityje, o vėliau ryškėja ir bendresnės tendencijos tarp akademinų institucijų (vis dėl to, kalbėti apie „fakultetų ginčą“ čia dar negalima): VVU stiprėja intelektualinės tendencijos, kurias galima pavadinti „akademinėmis“, o Aukštoji partinė mokykla užsiima ideologinių kadru reprodukcija ir kartu su Partijos istorijos institutu prie LKP CK – marksistinės ortodoksijos sergėjimu. LSSR MA, pradėjusi kaip marksistinės ortodoksijos sergėjimo ir ideologinės kontrolės vieta, palaipsniui taip pat juda link akademinio *modus operandi*. Išsiskiria ir tematika: „ortodoksijos“ gynėjai vengia sudėtingų marksistinės teorijos klausimų, mokslo filosofijos ir gnoseologijos problemų, o vėliau imasi partijos istorijos ir suvažiavimų, ateizmo, komunizmo statybos, „tautų draugystės“ ir internacionalizmo klausimų. Žvelgiant į to laikotarpio oficiozinę spaudą ir marksistinei propagandai skirtus straipsnius, akivaizdu, kad valdžios institucijoms labiau rūpi marksizmo-leninizmo propaganda „plačiosioms darbininkų ir kolūkiečių masėms“ ir praktiniai propagandos aspektai, nei marksizmo teorijos ar akademinės filosofijos reikalai, net jei

problematika pristatoma kaip teorinė²⁰¹. Akademinio lauko logika pradeda diktuoti savo principus ir akademinio personalo reprodukcija veda natūralios transformacijos keliu. Taigi, galima kalbėti apie svarbius akademinės socializacijos pokyčius ir normalizaciją.

VVU detalai atsekti visas institucines transformacijas, ypač lyginant su LSSR MA struktūra, žymiai sunkiau dėl gerokai labiau fragmentiškos dokumentacijos ir mažesnės archyvinės medžiagos apimties (pavyzdžiui, VU bibliotekos Rankraščių skyriuje su E. Meškausku susijusių bylų ir dokumentų tiek mažai, kad galima įtarti, jog dalis dokumentų arba nepasiekė VU archyvo, arba dingo vėlesniu laikotarpiu). Visgi svarbu užfiksuoti tai, kad 1956 m. Marksizmo-leninizmo pagrindų katedra performuojama (jos vietą užima SSKP istorijos katedra) ir kuriam laikui vienintele katedra tiesiogiai užsiimančia marksistinės teorijos ir filosofijos dėstymu lieka Filosofijos (Dialektinio ir istorinio materializmo 1950–1964 m.) katedra. Įvyksta ir „atlietuvinimas“ bei galios persistumdymai: 1955 m. Filosofijos katedrą palieka H. Gabreljanas (grįžta į Jerevaną), o 1957 m. išvyksta ir N. Stepanovas, dar 1956 m. iš pastarojo Filosofijos katedros vedėjo vietą perimą E. Meškauskas ir šias pareigas eina iki pat 1987 m. 1964 m. įkuriamą Mokslinio komunizmo katedra (daugiausia iš SSKP istorijos ir Politinės ekonomijos katedros dėstytojų).

E. Meškausko įsitvirtinimas susijęs ir su kitu svarbiu įvykiu – jo tapimu 1956 m. VVU mokslo reikalų prorektoriumi (vadovaujant J. Bulavui). Tiesa, šis iškilimas greitai virto pavojumi karjerai ir pozicijai. Garsiajame 1958 m. birželio 27 d. LKP CK posėdyje svarstant J. Bulavo atleidimą iš VVU rektoriaus pareigų A. Sniečkaus kritikos kluvo ir E. Meškauskui už taikstymąsi „su nesveikomis nuotaikomis“ ir nekovojimą su „žalingomis tendencijomis“, „revizionistinėmis ir nacionalistinėmis nuotaikomis“ ir suabejota E. Meškausko noru būti „nuosekliose marksistinėse pozicijose“. Galima sakyti, viską vainikavo A. Sniečkaus replika „Marksizmo mokslas yra kovos mokslas, o ne lepšių“, tuojau palydėta Justo Paleckio replika, kad „Vengrijos įvykiai yra veidrodis“²⁰².

Savo paties pasisakyme posėdyje E. Meškauskas bandė bent dalį kritikos, ypač dėl Lietuvos literatūros katedros, nuo J. Bulavo pritraukti sau ir kartu per savikritiką apsistatyti įvairiais perkūnsargiais: „Koks mano pagrindinis

²⁰¹ Pavyzdžiui: Vladas Niunka, „Kai kurie paskaitinės propagandos klausimai“, in: *Komunistas*, 1955, nr. 12 (468), p. 12–20; P. Skuratovas, „Įdomios teorinės konferencijos“, in: *Komunistas*, 1958, nr. 6 (408), p. 47–49.

²⁰² „LKP CK biuro posėdžio dėl Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto rektoriaus J. Bulavo atleidimo iš pareigų stenograma“, in: LYA, f. 16895, ap. 1, b. 527, l. 70–71.

trūkumas? Aš per daug, galbūt, fetišizavau ideologinį darbą ta prasme, kad jeigu gerai pastatyti auklėjamąjį darbą, tai galima kiekvieną žmogų išauklėti ir jokių administracinių priemonių nereikia. Reikia įtikinti žmogų. Gal čia ir mano buvo klaida, kad aš jį neteisingai informavau dėl komjaunuolių, kuriuos siūlė iš Universiteto pašalinti. Man atrodė, kad šiuos žmones galima išauklėti“²⁰³. Pasisakyme turimi omenyje studentai, dalyvavę 1956 m. susibūrimo Rusų kapinėse, kuriuos VVU komjaunimo organizacija siūlė pašalinti iš universiteto, posėdyje taip pat klausta, kodėl priimami į studijas buvę represuoti studentai.

A. Sniečkus taip pat kirto tiek J. Bulavui, tiek E. Meškauskui dėl pastangų „padaryti universitetą lietuvišku“, „atskelti lietuvių tautą nuo rusų tautos“, o esą universitetas turi kaip tik būti „proletarinio internacionalizmo auklėjimo mokykla“: „Ar derinasi visa tai, drg. Meškauskai, su jūsų filosofijos dėstymu? Jūs kaip talmudininkas perskaitėte paskaitą, ir viskas, o kas dedasi gyvenime, tai jūsų nedomina, tai jūsų dėstymo neliečia. Juk taip jūs čia kalbėjote. Aš stebėjausi jūsų nemokėjimu surišti teoriją su praktika“²⁰⁴.

Regis, bičiuliškus santykius su E. Meškausku palaikęs V. Niunka savo pasisakyme taktiškai apėjo klausimus, liečiančius E. Meškausko atsakomybę tiek kaip Istorijos-Filologijos fakulteto dekaną, tiek kaip prorektorius ir pagrindiniu kritikos objektu paliko J. Bulavą, tačiau VVU komjaunimo organizacijos vadovas Bielinis, partinės organizacijos sekretorius Kuzminskis, Matulis ir ypač J. Žiugdža savuosiuose pasisakymuose pasistengė jam įkirsti kuo smarkiau. Pastarasis net neslėpė, kad kalba eina apie tarpinstitucinę VVU ir LSSR MA konkurenciją (jaučiamos užuominos ir apie asmeninį priešišumą):

„Reikia pasakyti, kad, būdamas istorijos-filologijos fakulteto dekanu, drg. Meškauskas leido savaeigiškai formotis darbui lietuvių literatūros katedroje, didesnės įtakos jos veiklai nedarė ir tik su pasitenkinimu stebėjo jos ideologines pozicijas. Atėjus į rektoratą drg. Bulavui, pradėjo reikštis aktyvesnė drg. Meškausko įtaka, o taip pat ir labai aktyvus drg. Bulavo pusės rėmimas lietuvių literatūros katedros ideologinių pozicijų. Tuoj mes išgirdome, kad lietuvių literatūros katedrai pavedama organizuoti konferenciją 19 amž. Pabaigos nacionalinio judėjimo klausimais. Šioji konferencija turėjo būti nukreipta prieš Akademijos institutų ir TSRS istorijos katedros ideologines pozicijas. Tuo būdu drg. Bulavo norėta ne ieškoti teisingo klausimo sprendimo, bet lietuvių literatūros katedros jėgomis įtvirtinti marksizmui-leninizmui svetimas koncepcijas lietuvių tautos praeities ir kultūrinio palikimo vertinime“²⁰⁵.

²⁰³ *Ibid.*, l. 69.

²⁰⁴ *Ibid.*, l. 93.

²⁰⁵ *Ibid.*, l. 46–47.

Minėta konferencija neįvyko, tad J. Žiugžda akivaizdžiai bandė pasitelkti visą įmanomą ir prieinamą ideologinį kompromatą. Dėl VVU Lietuvių literatūros katedros ir LSSR MA Literatūros instituto priešstatos, akivaizdžiai išreiškdamas prielankumą pastarajam kaip nuosekliai marksistinių pozicijų besilaikančiam, pasisakė ir A. Sniečkus. Čia žinoma būta ir platesnio partinių grupių LKP viduje kovų elemento²⁰⁶, nereikia pamiršti ir E. Meškausko įvairiomis progomis J. Žiugždai sakytos kritikos bei pastarojo konkurencijos su J. Jurginiu²⁰⁷. Kadangi pagrindiniai kaltinimai J. Bulavui ir E. Meškauskui buvo dėl nepakankamo dėmesio partiniams kadrams, partinių struktūrų pastaboms ir „ideologiškai teisingo“ mokslo kūrimui, o taip pat mokslinių tarybų komplektavimu be partinės organizacijos žinios, galime šią situaciją interpretuoti ir kaip ideologinių-partinių ir akademinį-mokslinių vertybių bei tikslų susidūrimą (matant ir kovos dėl išteklių ir administracinės valdžios elementą).

J. Bulavas buvo pašalintas iš rektoriaus pareigų ir 1959 m. net išmestas iš komunistų partijos (tiesa, bičiulių ir draugų rūpesčiu grįžo dirbti į LSSR MA Ekonomikos institutą vyr. moksliniu bendradarbiu), bet E. Meškauskas nukentėjo gerokai mažiau. Rektoriumi tapus Jonui Kubiliui, E. Meškauskas dar pasiliko prorektorius pareigose iki kol buvo išspręstas Lietuvių literatūros katedros „klausimas“, tačiau Filosofijos katedros vedėjo pozicijos neprarado ir savo vietą universitete išlaikė. Tad galutinis šių institucinių persistumdymų rezultatas buvo tas, kad E. Meškauskas ilgam įsitvirtino kaip svarbiausias filosofas ir marksizmo autoritetas VVU, o ilgainiui jo įtaka per mokytinius plėtėsi ir į kitas institucijas. Kartu jis užsitarnavo „liberalo“ etiketę tiek LKP, tiek akademinuose sluoksniuose²⁰⁸. Taigi E. Meškauskas ideologinį-simbolinį kapitalą ir savuosius ryšius (prie kurių būtina paminėti ir jo žmoną Michaliną Meškauskienę), net nepaisant periodinių susikirtimų ir kritikos,

²⁰⁶ Visų pirma omenyje turimi gandai, kad J. Bulavas kurį laiką buvo matomas kaip kandidatas pakeisti A. Sniečkų E. Meškauskas galbūt menčiau nukentėjo todėl, kad Meškauskų šeima su Sniečkais palaikė neblogus santykius. Michalinos Meškauskienės, net jei ir sumenkusių, ryšių ir įtakos taip pat nereikėtų nuvertinti (apie J. Bulavo santykius su A. Sniečkumi, nacionalkomunistines nuotaikas ir partines kovas žr.: Marius Ėmužis, *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas 1944–1974 metais: tarpusavio ryšiai ir jų raiška. Daktaro disertacija*, Vilnius: 2016, Vilniaus universitetas, p. 98–99).

²⁰⁷ Šios istoriografijos ir kovos dėl įtakos požiūriais A. Švedo apžvelgtos remiantis archyviniais šaltiniais: Aurimas Švedas, *Matricos nelaisvėje*, p. 104–109.

²⁰⁸ Lionginas Šepetys taip Meškauską apibūdino 1959 m. kovo 23 d. LKP CK biuruo skirtoje pažymoje „LKP kultūros, mokslo ir mokyklų skyriaus pažyma apie padėtį Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedroje“ (Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus, *op. cit.*, p. 268–273).

sugebėjo konvertuoti į administracinę galią ir simbolinį kapitalą savo akademinės veiklos srityje – marksizmo aiškinime.

Žiūrint partinės-ideologinės kontrolės procesus per VVU partinę organizaciją galima taip pat apibendrintai pastebėti keletą dalykų: lyginant su ta pačia Lietuvių literatūros katedros istorija ar universiteto istorikais, filosofai susilaukdavo žymiai mažiau dėmesio, nors partinė organizacija posėdžiuose nemenką dėmesį skyrė bendroms ideologinėms temoms ir ideologijos mokymui universiteto bendruomenėje. Su filosofija-ideologija susiję žmonės nebent susilaukdavo smulkių disciplinarinio pobūdžio priekaištų (partijos nario mokesčio nesumokėjimas, posėdžių praleidinėjimas ir pan.). Tiesa, aktyviai partinėje organizacijoje savo darbo metu VVU veikė I. Zaksas, pagarsėjęs kaip uolus ortodoksinių marksizmo principų įgyvendinimo gynėjas.

Nors iš pradžių ir neženklūs, tačiau prasidėjo poslinkiai ir filosofinės literatūros leidyboje. 1959 m. išėjo V. Sezemano parengtas Aristotelio vertimas *Apie sielą*, pasirodė ir Marcelino Ročkos *Poetikos* vertimas. 1964 m. išleistas Merkelio Račkausko Lukrecijaus filosofinės-didaktinės poemos *Apie daiktų prigimtį* vertimas. Ne visai *filosofinis* vertimas, tačiau paminėtinas ir Jean'o Jacques'o Rousseau autobiografijos *Išpažintis* išleidimas 1967 m. (vertė Eduardas Viskanta ir Vytautas Jurgutis). Kitas paminėtinas įvykis – periodinio leidinio *Filosofija* leidyba VVU: nuo 1960 m. iki 1968 m. išėjo aštuoni *Filosofijos* tomai. Leidinio archyvinių dokumentų neišliko, tačiau žvelgiant į to laikotarpio akademinę aplinką akivaizdu, kad mokslininkams paprasčiausiai trūko leidinių, kuriuose jie galėtų publikuoti mokslinius straipsnius. Dėl šių priežasčių 1955 m. buvo pradėti leisti *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, kurių serija A skirta visuomenės mokslams, serija B – chemijai, technikai, fizinei geografijai, nuo 1960 m. pradėjo eiti serija C, skirta biologijos mokslams.

Lietuviškose publikacijose atsispindi ir bendrosios „atlydžio“ tendencijos sovietinėje filosofijoje. Visų pirma – logikoje. Nors pokarniais stalininio laikotarpio metais logika buvo studijuojama ir dėstoma, ne tik trūko jos specialistų, bet ir apskritai logikos padėtis santykyje su ideologinėmis disciplinomis ilgai išliko problematiška. Su logikos klausimais pirmajame VVU *Filosofijos* numeryje pasirodo trys straipsniai: vienas V. Sezemano ir du jo aspirantės K. Rickevičiūtės (svarbu atkreipti dėmesį, kad apie logiką juose kalbama iš esmės aristoteline ir iki-kantine prasme). Straipsniai iš esmės įvadinio ir bendrojo pobūdžio, t. y. suprantami platesniam skaitytojui ratui. Kartu juose pasirodo viena svarbi argumentacinė gija – visuose tekstuose pabrėžiamas logikos tyrinėjimų suderinamumas su sovietiniu marksizmu (daugiausia selektyviai ir patogiai cituojant Lenina). V. Sezemano straipsnyje

aiški gynyba nuo V. Lenino kaltinimo logikai esant „buržuaziniu formalizmu“: „Iš tikrųjų, pagal mūsų interpretaciją, šis [pakankamo pagrindo – L. P.] dėsnis 1) iškelia organinį logikos ryšį su gnoseologija, tą ryšį, kurį Leninas laiko esminiu dialektinio materializmo bruožu; siedamas formalųjį mąstymo taisyklingumą su jo materialiuoju teisingumu, jis turi kartu ir loginę, ir gnoseologinę reikšmę; 2) atskleidžia vidurinę mąstymo sąsają su jutiminiu pažinimu ir, šiam pastarajam tarpininkaujant, su pačia objektyviaja tikrove; tuo grindžiamas praktinis mąstymo efektingumas; 3) patenkina Lenino reikalavimą, kad logika būtų turininga, t. y. nagrinėtų logines formas, atsižvelgdama į jų ryšį su pažinimo turiniu, su bendra tikrovės struktūra, kuri atsispindi tose formose“²⁰⁹.

1967 m. balandžio 21–22 d. VVU Filosofijos katedra suorganizuoja respublikinę filosofų mokslinę konferenciją, formaliai skirtą Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos penkiasdešimtmečiui paminėti (kaip ir daugelis konferencijų ir renginių tais metais), bet realiai veikiau pristatyti filosofų tyrinėjimus: kalbėjo E. Meškauskas, J. Vinciūnas, I. Čedavičius, E. Krakauskas, G. Vaitkūnas, B. Genzelis, J. Karosas, K. Stoškus, J. Repšys, P. Pečiūra ir kt.

Septintajame dešimtmetyje prasideda ir kitas svarbus reiškinys – pradeda formuotis neoficialios ir pusiau oficialios diskusijų ir pokalbių erdvės. 1965–1968 m. daugiausia Pauliaus Slavėno iniciatyva atsirado Diskusijų klubas po „Žinijos“ draugijos skėčiu, kuriame, kaip nustatė Aurimas Šukys, dalyvaudavo „chemikas Kazimieras Daukšas, gamtininkas Jonas Dagys, „Mokslo ir gyvenimo“ vyr. redaktoriaus pavaduotojas Kazimieras Sidaravičius, rašytojas Julius Būtėnas, medikas Viktoras Kutorga, B. Genzelis; rečiau Eugenijus Meškauskas, istorikas Juozas Jurginis, filosofė Kristina Rickevičiūtė, V. Kubilius, Tomas Venclova ar ideologinės linijos lektoriai: J. Lazauskas, I. Zaksas, E. Juškys. Taip pat dažnai rinkdavosi jaunesni kolegos filosofai: Jonas Repšys, Eduardas Vaitkus, Juozas Vinciūnas, Ipolitas Ledas ir kiti“²¹⁰. VVU Filosofų tarpe visgi reikšmingesnis buvo neformalus K. Rickevičiūtės palaikomas ratelis, kur dalyvavo B. Genzelis, I. Ledas, V. Vinciūnas, R. Ozolas, A. Rybelis, K. Stoškus, J. Barzdaitis, N. Juršėnas ir kiti. Nors šiuos diskusijų klubus ir ratelius sunku tiesiogiai sieti su kokiais nors konkrečiais pokyčiais filosofijoje (ypač turinio ir temų atžvilgiu), tačiau jie svarbūs kaip nauja akademikų ir intelektualų

²⁰⁹ Vosylius Sezemanas, „Pakankamo pagrindo dėsnio klausimu“, in: *Filosofija*, 1960 t. 1, p. 113.

²¹⁰ Aurimas Šukys, *Intelektualų alternatyvi veikla Sovietų Lietuvoje (1956–1988 m.)*. *Daktaro disertacija*, Kaunas: Vytauto Didžiojo Universitetas, 2012, p. 56.

socializacijos forma, atskira nuo egzistuojančių institucijų ir nebetapatintina vien su asmeninio bendravimo erdve. Šių reiškinių užfiksavimas svarbus tuo, kad liudija stiprėjančius horizontalaus tipo ryšius akademiniam lauke, o socializacija vis intensyviau vyksta ne tik per formalias akademines institucijas ir jų numatytą sąveiką. Tačiau reikia nepamiršti, kad neformalus inteligentijos būreliai taip pat buvo stebimi KGB ir apie juos raportuojama į LKP CK²¹¹, jų nariai apie tai numanė ir todėl stengėsi saugotis saugumo informatorių ir provokatorių.

3.2. Filosofai ir ideologai viešajame gyvenime – „Žinijos“ draugijos atvejais

Kalbėti apie viešąją erdvę totalitarinių ir pototalitarinių režimų sąlygomis yra konceptualiai problemiška, bet atsiribojant nuo šios problematikos čia viešumas suprantamas kaip filosofų ir ideologų kalbėjimas ir rašymas plačiajai išsilavinusiai publikai. Vienas iš būdų, kaip akademinio lauko filosofai „atlydžio“ periodu ima rodytis anapus akademinio lauko ribų – viešos paskaitos (tiek gyvai, tiek per masinės komunikacijos priemones – visų pirma radijo paskaitas) ir tekstai spaudoje. Viešumoje filosofai pasirodo visų pirma kaip ideologai, ideologinių koncepcijų aiškintojai ir gynėjai.

Viena didžiausių institucijų, per kurias tokio pobūdžio veikla vyko, – „Žinijos“ draugija (nuo 1947 m. iki 1963 m. – LSSR Politinių ir mokslinių žinių sklaidimo draugija; LSSR draugija buvo laikoma bendro tokių draugijų SSRS tinklo dalimi). Draugija įkurta dar 1947 m., tačiau pirmąjį solidų impulsą vykdyti viešosios propagandos ir švietimo funkcijas ji gavo tik su 1957 m. vasario 7 d. pristatytu Visasąjunginės politinių ir mokslinių žinių sklaidimo draugijos valdybos prezidiumo nutarimu. Pagal jį draugijai turėjo būti perduotos iki tol SSRS Kultūros ministerijos kuruotos paskaitinės propagandos funkcijos²¹². Lietuvoje šį sprendimą įgyvendino 1957 m. kovo 8 d. LSSR ministrų tarybos potvarkis, nurodantis „Žinijos“ draugijai perduoti paskaitinės propagandos funkcijas, taip pat Respublikinio paskaitų biuro lėšas, darbuotojus ir darbo užmokesčio fondą²¹³. „Žinijos“ draugija

²¹¹ Pavyzdžiui, KGB pažymos apie neformalų inteligentijos diskusijų ratelį pavyzdys: „LSSR KGB pažyma apie Vilniaus Dailės institute veikusį neoficialų estetikos būrelį“, in: *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990. Dokumentų rinkinys*, p. 342–345.

²¹² „Visasąjunginės ir Lietuvos TSR „Žinijos“ draugijos valdybų prezidiumų nutarimai apie Kultūros ministerijos paskaitinės propagandos funkcijų perdavimą draugijai“, in: LCVA, f. R-553, ap. 1, b. 119, l. 1.

²¹³ „Lietuvos TSR Ministrų tarybos potvarkiai, liečiantys draugijos veiklą“, in: LCVA, f. R-553, ap. 1, b. 120, l. 1.

turejo savo pagrindinį lektoriumą, tačiau daugiausia operavo vadinamųjų liaudies universitetų pagrindu. Su išsiplėtusiomis funkcijomis gausėjo ir švietimo bei propagandos kryptį: 1959 m. atsiranda Filosofijos sekcija ir filosofijai skirta mokslinė metodinė taryba (toliau – MMT; vėliau ji sujungiama su ateizmo ir mokslinio komunizmo MMT). Svarbiausia MMT funkcija – paskaitų ir kitos propagandinės veiklos planavimas, medžiagos ir temų atranka bei tvirtinimas.

Norint suprasti „Žinijos“ veikos mastus, verta pasižiūrėti į jos finansinius veiklos planus ir ataskaitas. Pavyzdžiui, 1960 m. draugija planavo surengti Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje, Druskininkuose ir Palangoje 4 800 mokamų paskaitų (500 viešų, 4 300 uždary) ir 8 000 nemokamų paskaitų. Kiekvienais metais paskaitų skaičius vis augo ir jau aštuntajame dešimtmetyje visoje Lietuvoje įvykdavo dešimtys tūkstančių įvairaus formato paskaitų per metus. Paskaitos iš dalies buvo finansuojamos arba tiesioginiais biudžetinėmis asignavimais, arba per mokamus paskaitų abonementus ar bilietus, o taip pat per paskaitas užsakančias įstaigas ir organizacijas. Dalyvauti viešojoje propagandinėje veikloje buvo ir neblogos materialinės paskatos: septintojo dešimtmečio pradžioje už vieną nemokamą viešą paskaitą „Žinijos“ biudžete buvo numatoma skirti lektoriams nuo 46 iki 90 rublių, o už mokamą – nuo 76 iki 140 rublių (iki mokesčių). Honoraras priklausė nuo paskaitos vietos, mažiausi honorarai paprastai buvo priskiriami paskaitoms, skaitomoms kaimo vietovėse²¹⁴.

Bendrai „Žinijos“ draugijoje paskaitų rankraščiai, metodinės priemonės ir brošiūrų, skirtų lektoriams, rankraščiai būdavo recenzuojami ir praeidavo vidinę kritiką. Kaip rodo, pavyzdžiui, 1958–1959 m. paskaitų recenzijos, filosofijai daug dėmesio neskirta, arti-filosofiniame lauke labiau dominavo ateistinė tematika, o paskaitas rengė tokie autoriai kaip I. Zaksas („Religinė moralė“), J. Barzdaitis („Lietuvos švietėjai ateistai apie religijos kilmę“), A. Čedavičius („Apie religijos atgyvenų įveikimą tarybinių žmonių sąmonėje“) ir kt.²¹⁵. Filosofijos MMT taip pat kartais recenzuodavo jau publikuotas knygas, brošiūras ir straipsnius, posėdžiuose buvo trumpai pristatoma, kaip autoriai atsižvelgė į savo rankraščių kritiką. Išlikę ne visi Filosofijos MMT posėdžių protokolai, esamiems būdingas lakoniškumas, tačiau iš jų galima susidaryti neblogą bendrą veiklos vaizdą. Daugiausia dėmesio buvo skiriama ateizmo, internacionalizmo ir SSKP suvažiavimų nutarimų medžiagai, rengti planai marksizmo-leninizmo paskaitų kursams

²¹⁴ „Draugijos valdybos pirmininko įsakymai“, in: LCVA, f. R-553, ap. 1, b. 203, l. 1–11.

²¹⁵ „Paskaitų ir brošiūrų recenzijos“, in: LCVA, f. R-553, ap. 1, b. 144.

liaudies universitetuose, lektoriams periodiškai skaitydavo paskaitas Leningrado ir Maskvos universitetų dėstytojai.

Kaip rodo 1963 m. gegužės 18 d. Vilniaus miesto Filosofijos sekcijos ataskaitinis-rinkiminis susirinkimas – sekcijai tuo metu jau priklausė 28 nariai, teigiama, kad 1962 m. perskaitytos net 5 619 paskaitos (vidutiniškai viename rajone perskaityta 40–50 paskaitų, daugiausia paskaitų buvo Kauno, Kėdainių, Nemenčinės, Pakruojo, Rokiškio, Šalčininkų, Švenčionių, Trakų, Vienio ir Raseinių rajonuose). Vienos populiariausių paskaitų – apie moralinį komunizmo statytojo kodeksą. Pažymima, kad tuo metu Vilniaus sekcija buvo iš esmės tapati visai respublikinei Filosofijos sekcijai. Taip pat buvo planuojami „Žinijos“ draugijos lektorių pasisakymai filosofiniais klausimais per radiją ir televiziją. Pavyzdžiui, 1963 m. IV ketvirtyje J. Repšys kalbėjo temomis „Marksizmas ir humanizmas“, „Žmogaus laisvės problema ir egzistencializmas“, E. Meškauskas – „Socialistinės revoliucijos perspektyvos šiuolaikinėmis sąlygomis“²¹⁶.

Posėdžiai vykdavo lietuvių arba rusų kalba priklausomai nuo dalyvių, svarstomų rankraščių ar renginių. Sekcijos biuro posėdžiuose septintojo dešimtmečio pradžioje dalyvaudavo J. Macevičius, E. Meškauskas, T. Anbinderis, V. Lazutka, E. Krakauskas, A. Griška, I. Zaksas, J. Vinciūnas, J. Repšys, Antipovas, Olkinas, Šklerskaitė, P. Pečiūra, Paršinas, P. Slavėnas, K. Daukšas – t. y. daugiausia Vilniuje gyvenę ir dirbę veikėjai. Pagal jų patvirtintą medžiagą ir planus paskaitos buvo skaitomos ir kitose Lietuvos vietose, nors ypač gerai apmokamų paskaitų didžiuosiuose miestuose skaityti gana noriai vykdavo ir patys filosofijos MMT atstovai.

Draugijos lektoriams leidžiamos brošiūros buvo nuspėjamos tematikos ir turinio. Pavyzdžiui, pagal 1962 m. leidybos tematinį planą „Žinijos“ draugija turėjo išleisti tokias „filosofines“ brošiūras: „Nuo proletariato diktatūros valstybės į visaliaudinę valstybę“ (T. Anbinderis, A. Smirnovas), „Asmenybės ir kolektyvo vaidmuo išplėstinės komunizmo statybos metu“ (J. Repšys)²¹⁷.

Einant septintajam dešimtmečiui Filosofijos MMT virto Filosofijos, ateizmo ir mokslinio komunizmo MMT, ateizmui skirta vis daugiau dėmesio. 1969 m. organizuota respublikinė lektorių ateistų mokykla, jiems kiekvienais metais rengtos konferencijos, seminarai ir paskaitos. Aštuntojo dešimtmečio pradžios skaičiai rodo, kiek bendrai išsiplėtė „Žinijos“ draugijos veikla. Teigiama, kad 1971 m. buvo perskaitytos 57 462 paskaitos „mokslinės

²¹⁶ „Medžiaga apie Filosofijos MMT darbą (darbo planai, posėdžių protokolai, paskaitų recenzijos ir kt.)“, in: LCVA, f. R-533, ap. 1, b. 153, l. 46.

²¹⁷ „Paskaitų ir brošiūrų recenzijos“, in: LCVA, f. R-553, ap. 1, b. 144, l. 77.

materialistinės pasaulėžiūros klausimais“, iš jų 3 919 marksistinės lenininės filosofijos, 6 943 mokslinio ateizmo, 46 640 gamtamokslinių (chemijos, fizikos, matematikos, astronomijos) paskaitų. 1973 m. skaičiai dar „riebesni“: bendras paskaitų skaičius – 68 551, marksistinės filosofijos – 5 717, mokslinio ateizmo – 9 493, gamtamokslinių temų paskaitų – 49 343²¹⁸ (svarbi pastaba – sunku pasakyti, kiek šie skaičiai atitinka tikrovę). Ataskaitose taip pat teigiama, kad paskaitos apie gamtamokslius prisideda prie materialistinės sąmonės ir ateistinių pažiūrų formavimosi ir ugdymo.

Kaip apibendrina Arūnas Streikus: „Didėjant naujų komunikacijos priemonių vaidmeniui, neliko pamiršta ir paskaitinės propagandos sritis. Susirūpinus lektorių ateistų kvalifikacija, dar 1969 m. prie „Žinijos“ draugijos buvo atidaryta respublikinė lektorių ateistų mokykla, o aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje atkurtas ir ateistų mokyklų tinklas provincijoje. Vadovaujantis SSKP CK ir LKP CK nutarimais dėl paskaitinės propagandos būklės pagerinimo, dešimtmečio pabaigoje buvo surengta „Žinijos“ draugijos narių atestacija, kurios metu draugijos nario bilietų neteko 6 tūkst. (iš 50 tūkst.) asmenų, atnaujinta LKP miestų ir rajonų komitetų neetatinių lektorių grupių sudėtis. Paskaitos ateistine tematika sudarė apie 12 proc. visų 1977 m. „Žinijos“ lektorių perskaitytų paskaitų skaičiaus“²¹⁹. Bendrai visų ideologinės tematikos paskaitų procentas svyravo paprastai ties 20 proc. riba nuo bendro paskaitų skaičiaus.

Po 1974 m. filosofinei problematikai dėmesys smarkiai sumažėja, net formaliai „Žinijos“ draugijos struktūroje nebelieka atskiros MMT, skirtos filosofijai, tačiau išlieka didelis dėmesys ateizmui, dorovei ir kitoms ideologinėms problemoms. Apibendrinant oficialiąją „Žinijos“ draugijos pusę, filosofija jos veikloje visų pirma suprantama kaip marksizmo-leninizmo ideologinių konceptų aiškinimas ir ateistinė propaganda. Nors filosofai ir populiariosios filosofijos temos nuolatos pasirodo „Žinijos“ struktūrose ir veikloje, visgi tai lieka labiau ideologijos sklaidos, o ne filosofijos populiarinimo įstaiga. Iš to, kaip funkcionavo „Žinijos“ draugija, ryškėja ir kita jos funkcija: sukurti dar vieną diskurso kontrolės sluoksnį tarp įvairių sričių humanitarinių ir socialinių mokslų atstovų ir kontroliuoti akademinį žinių sklaidą visuomenėje.

Filosofai ne tik skaito paskaitas, bet taip pat rašo į kultūrinę ir partinę spaudą – *Komunistą, Literatūrą ir meną, Kultūros barus*. 1957 m. pradėjo eiti

²¹⁸ „Filosofijos, ateizmo ir mokslinio komunizmo mokslinės metodinės tarybos dokumentacija (nutarimai, protokolai, planai, pažymos ir kt.)“, in: LCVA, f. R-553, ap. 1, b. 618, l. 21.

²¹⁹ Arūnas Streikus, „Ateistinės propagandos pobūdis Lietuvoje 1975–1988 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2003, nr. 1 (13), p. 13.

„Žinijos“ draugijos leidžiamas žurnalas *Mokslas ir gyvenimas*, daugiau nei po vieną tekstą čia 1957–1980 m. publikavo E. Meškauskas, G. Zimas, J. Minkevičius, I. Zaksas, R. Plečkaitis, B. Genzelis. Turinio požiūriu tai iš esmės išliko ideologijos sklaidos vieta. Pavyzdžiui, per visą laikotarpį nuo 1957 iki 1970 m. marksizmo-leninizmo klasikams buvo skirti 29 straipsniai, 61 publikacija – SSKP, LKP ir revoliucinei istorijai, tuo tarpu marksistinei-lenininei filosofijai, logikai ir psichologijai skirti tik aštuoni straipsniai, septyni straipsniai – filosofijos istorijai (pristatomas Epikūras, K. Sen Simonas, D. Diderot ir kiti pagal savo epochą „progresyvūs“ mąstytojai) ir vos aštuoni straipsniai „šiuolaikinei buržuazinei filosofijai“. Vėlesniais laikotarpiais situacija nei kiekybiškai, nei kokybiškai iš esmės nekito. Taigi ir spaudoje filosofai visų pirma pasirodo kaip ideologai ir ideologiškai teisingų autorių aiškintojai.

3.3. LSSR MA transformacijos 1955–1967 m. ir institucinis filosofijos įtraukimas

Kalbant apie LSSR MA reikia turėti omenyje, kad savo pavaldumo santykiais tai nebuvo „vietinė“ institucija. Jos įstatai, struktūra ir atskaitingumas taip pat buvo įjungtas į bendrą sovietinį mokslų akademijų tinklą, o konkrečių laikotarpių darbo uždaviniai buvo formuojami bendrų SSRS MA Prezidiumo nutarimų. Kiekvienais metais LSSR MA turėdavo organizuoti visuotinį narių susirinkimą, kur buvo svarstomos ataskaitos už praėjusius metus ir tvirtinami darbo planai einamiesiems metams (taip pat penkmečio-septynmečio planai, kurie buvo tiesiogiai derinami ir už juos atsiskaitoma Maskvoje). Apskritai, bendrame MA kontekste didesnė reikšmė teikta visų pirma tiksliesiems mokslams, susijusiems su technika, iš dalies agronomijai ir tik tada vadinamiesiems visuomeniniams mokslams. Pavyzdžiui, LSSR MA ataskaitoje už 1962 m., iš vienos pusės remiantis Baltijos šalių Mokslų akademijų atstovų pasitarimu 1962 m. liepą Taline, iš kitos pusės susiderinus su SSRS MA ir Visasąjunginiu mokslinio tyrimo darbų koordinavimo komitetu, LSSR MA buvo nustatytos tokios pagrindinės mokslinės veiklos kryptys: „1) puslaidininkių elektronika, 2) atomų ir molekulių spektroskopija, 3) aukštų temperatūrų šiluminė fizika, 4) metalų elektrolizės ir galvanoplastinių dangų iš anksto nustatytomis savybėmis metodų bei teorijos nustatymas, 5) teorinė ir techninė kibernetika, 6) biologiniai augalininkystės ir gyvulininkystės produktyvumo kėlimo

pagrindai, 7) Lietuvių tautos istorija, literatūra ir kalba²²⁰. Taigi, bendrame kontekste humanitariniai ir socialiniai mokslai apskritai nebuvo laikomi aukščiausiu prioritetu, lyginant su kryptimis, galinčiomis tarnauti karinės pramonės reikmėms. Nors filosofija (t. y. dialektinis ir istorinis materializmas) 1955–1967 m. laikotarpiu į MA akiratį pateko santykinai nedaug, tačiau prasidėjo reikšmingi instituciniai poslinkiai. Maža to, filosofija turėjo būti dėstoma visų specialybių aspirantams, todėl jos įtraukimas turėjo ir pedagoginį (iš tiesų ideologinį) aspektą.

Išlikę 1955–1959 m.²²¹ ir 1962–1967 m.²²² skirtų LSSR MA Filosofijos kurso seminarų planai ir literatūros sąrašai leidžia susidaryti panoraminį vaizdą apie autorius ir tematikas, kurias turėjo išmanyti aspirantai, o kartu apie tai, kaip „atlydžio“ atnešta transformacija keitė ideologinės teorijos lauką. Kadangi studijavo skirtingų specialybių aspirantai iš visų MA institutų, tai stengtasi temas parinkti bent jau patogesnes ir pritraukti marksistinę problematiką prie aspirantams aktualių mokslinių temų.

1955–1956 m. siūlomų skaityti J. Stalino tekstų (ypač lyginant su K. Marx'o, F. Engels'o ir V. Lenino) proporcija gerokai sumažėja, tačiau vis dar duodama studijuoti „Apie dialektinį ir istorinį materializmą“, „Marksizmas ir kalbos mokslo klausimai“, „Ekonominės socializmo problemos SSRS“, „Anarchizmas ir socializmas?“, o štai prie rekomenduojamų ir privalomų autorių atsiranda N. Chruščiovas ir Mao Dze Dunas, filosofijos istorijos straipsniai iš *Voprosy filosofii*. 1957–1958 m. LSSR MA Filosofijos kurso Dialektinio ir istorinio materializmo literatūros kandidatinio minimumo egzaminas gerai iliustruoja „grįžimą“ prie leninizmo: sąraše vėlgi dominuoja K. Marx'as, F. Engels'as ir V. Leninas, J. Stalino „Marksizmas ir kalbos mokslo klausimai“ yra iš sąrašo išbrauktas ranka (vietoje jo įrašytas G. Plechanovo „Dėl klausimo apie vystymąsi monistinės pažiūros į istoriją“). Taip pat įrašyti SSKP CK nutarimai „Dėl klaidų vykdant mokslinę-ateistinę propagandą gyventojų tarpe“ (1954 m.) ir „Apie asmenybės kultą ir jo padarinius“ (1956 m.) bei N. Chruščiovo SSKP ataskaitinis pranešimas partijos XX suvažiavimui ar tokios knygos kaip „Senovės Graikijos materialistai“ (Gospolizdat, 1955 m.)²²³. 1958 m. spalį MGU išleistame

²²⁰ „MA visuotinio susirinkimo sesijos, įvykusios 1963 kovo 5–6 d. d. medžiaga“, in: LCVA R-1001, ap. 2, b. 801, l. 4.

²²¹ „Filosofijos kurso seminarų planai ir literatūros sąrašai“ [1955–1959 m.]“, in: LCVA R-1001, ap. 8, b. 54.

²²² „Filosofijos seminarų metodinė medžiaga [1962–1967]“, in: LCVA R-1001, ap. 8, b. 116.

²²³ „Filosofijos kurso seminarų planai ir literatūros sąrašai [1955–1959 m.]“, in: LCVA R-1001, ap. 8, b. 54, l. 27.

sąrašė (kurį turėjo LSSR MA) į dialektinio materializmo kandidatinio minimumo egzaminui reikalingos literatūros sąrašą Stalino svarbiausi veikalai vis dar patenka (greta gausiai rekomenduojamo G. Plechanovo, V. Lenino ir K. Marx'o), tačiau egzotiškiausiai atrodo specifiniams mokslams skirta literatūros sąrašo dalis: čia nurodomas ir I Mičiūrinas, ir T. Lysenko, tačiau greta jų ir N. Vavilovas, D. Mendelejevas, I. Pavlovas, A. Einstein'as, E. Schrödinger'is ir W. Heisenberg'as²²⁴. Istorinio materializmo literatūros sąrašė aspirantams atsiranda antikinės filosofijos fragmentai, F. Bacon'o, T. Hobbes'o, R. Descartes'o, D. Diderot, P. Holbach'o, C. Helvetiaus, I. Kant'o ir G. W. Hegel'io tekstai (žinoma, rusų kalba)²²⁵.

1960 m. Dialektinio ir istorinio materializmo kandidatinio minimumo egzaminu (egzaminavimo J. Žiugžda, A. Griška ir J. Macevičius) protokolai ir bilietų klausimai jau atspindi atsirandančią santykinę tematinę įvairovę. Greta standartinių temų apie bazę ir antstatą, materializmą, dialektiką, gamybos būdus ar SSKP XXI suvažiavimą, atsiranda bilietų temos: „B. Spinozos filosofija“, „I. Kanto filosofija“, „Hegelio filosofija“, „R. Dekarto filosofija“, „Semantika ir loginis pozityvizmas“, „Pragmatizmas“²²⁶. J. Stalinas nebeminimas nė karto. Žinoma, komisijos ekspektacijos ir aspirantų pasirengimas bei supratimas šiomis ne visai ortodoksinėmis temomis neturėjo galimybės išlipti iš to filosofijos istorijos naratyvo ir schematizmo, kuris egzistavo to meto sovietiniuose vadovėliuose ir filosofijos enciklopedijose. Svarbu pastebėti ir tai, kad kai kurių klasikinių autorių įtraukimas į egzaminų bilietus negali būti laikomas koku nors vietiniu „liberalumu“ ar siejamas su kokia nors vietine iniciatyva, tai – paprasčiausiai bendros sovietinio filosofijos diskurso transformacijos atspindys.

Sprendžiant iš archyvinių duomenų, Istorijos institute prie LSSR MA 1960 m. pradėjo veikti Filosofijos grupė, tačiau apie jos veiklą nėra duomenų. Rimčiau filosofijos ir ideologijos problemos į MA akiratį patenka nuo 1960 m. Tų metų balandžio 12–13 d. vykusioje LSSR MA visuotinėje narių suvažiavimo sesijoje išstojo MA narys-korespondentas J. Macevičius ir neblogai apibūdino vis dar besitęsiančią filosofinio-ideologinio fronto darbuotojų stoką: „[...] iki šiol nesudarytos visuomeninės filosofinės minties ir meno istorijos grupės. Tas klausimas buvo vakar apspartytas [Visuomeninių mokslų] Skyriaus Visuotiniame susirinkime ir numatytos tam tikros priemonės, kad 1960 m. tos grupės būtų Istorijos institute sudarytos.

²²⁴ *Ibid.*, 18–19.

²²⁵ *Ibid.*, l. 23–24.

²²⁶ „Laikiesių dialektinį ir istorinį materializmą kandidatinio minimumo egzaminų protokolai [1960]“, in: LCVA R-1001, ap. 8, b. 95.

Reikia tas grupes sudaryti iš ne filosofų, nes filosofų kadru mažai. Aukštosioms mokykloms reikia 40 filosofijos dėstytojų, o mokslų kandidatų Respublikoje mažai, apgynusių disertacijas yra tik 8. Taigi, neišeina nė po vieną žmogų vienai aukštajai mokyklai. Padėtis bloga. Iki šiol tokių kadru rengimas nebuvo planuojamas, todėl filosofijos kadru rengimas buvo gaivališkas. Dabar aukštosios mokyklos šioje srityje daro pastangas tai spragai likviduoti, tačiau daug metų dar praeis, kol tas reikalas susitvarkys. Todėl šiandien gauti iš aukštųjų mokyklų paramos negalima²²⁷. Žvelgiant į 1960 ar 1961 m. Istorijos instituto mokslo tiriamojo darbo planus, su filosofija susijusios temos ar tyrimai nepasirodo²²⁸.

Pažymimas ir poreikis išmanyti konkrečias mokslų šakas: „[...] būtų gera, kad biologai imtųsi išauginti savo filosofus. Tas pats liečia ir kitas sritis – teisę, techniką ir pan. Tuo būdu galima ateityje sudaryti stiprų kompleksą, kuris galėtų tirti filosofinius klausimus atitinkamose srityse“²²⁹. Šis išstojimas anaipol negalėjo būti vien rūpestis dėl filosofijos ar tarpdisciplininio bendradarbiavimo, o greičiau kilo iš sovietinio marksizmo pretenzijų apimti visas žinijosis sritis. Sakant „biologiją išmanantis filosofas“ visų pirma turėtas mintyje marksizmo principus biologijai sugebantis pagrįsti teoretikas. J. Macevičius savo pranešime pateikia visuminį vaizdą apie marksizmo-leninizmo dėstytojų ir dėstymo padėtį šalies mastu – kadangi Lietuvoje tuo metu nebuvo pirmosios pakopos filosofijos studijų, buvo sunku viltis, kad stoka bus greitai išspręsta, juolab nebuvo pagrindo tikėtis, kad visas sritis užims grynai iš partinės aplinkos ir ideologinio apmokymo institucijų atėję žmonės. Suvažiavime taip pat pažymėtas branduolinės fizikos studijų trūkumas, radiologijos laboratorijos steigimo lėti tempai ir „lėtas naujos skaičiavimo technikos įdiegimas moksle ir praktikoje“²³⁰. Taigi, prioritetai visų pirma suderinami su karinės pramonės poreikiais ir ideologiniais uždaviniais.

LSSR MA „Visuomeninių mokslų skyriaus institutų mokslinio tiriamojo darbo išvystymo planai. 1960–1980 m.“ vėlgi rodo MA ir Visuomeninio skyriaus ambicijas plėstis ir įkurti Filosofijos institutą (planai visų pirma skirti LSSR Ministrų tarybos Valstybinei plano komisijai). Planai ir konkrečių institutų koncepcijos, pavadinimai ir planuojamos steigimo datos nuolat koregavosi, bet pirminiame perspektyvinio plano variante, datuotame 1961 m. sausio 30 d., greta jau egzistuojančių Ekonomikos, Istorijos ir Lietuvių kalbos

²²⁷ „MA visuotinio susirinkimo sesijos, įvykusios 1960 m. balandžio 12–13 d. d. medžiaga“, in: LCVA R-1001, ap. 2, b. 618, l. 14.

²²⁸ *Ibid.*, l. 83–85.

²²⁹ *Ibid.*, l. 15.

²³⁰ *Ibid.*, l. 20–21.

bei literatūros institutų planuota įsteigti dar šešis: 1) Menotyros (planuotas įsteigimas – 1964 m.); 2) Filosofijos ir teisės (1965 m.); 3) Lietuvių kalbos institutas (formaliai egzistavęs iki 1951 m., bet po to sujungtas su Literatūros institutu – 1969 m.); 4) Ekonominės statistikos ir apskaitos (1970 m.); 5) Lietuvių liaudies kūrybos ir etnografijos institutas (1971 m.); 6) Politinės ekonomijos ir liaudies ūkio institutas (1976 m.).²³¹ Skirtinguose projektuose Filosofijos ir teisės institute numatyta iki 1980 m. turėti 110–120 arba net 220–230 etatų. Šie planai, kaip ir Tarybų valdžia, su pragmatika ir tikrove turėjo mažai ką bendro, tačiau bent jau nurodo tuo laiku įsivaizduotą raidos kryptį ir ambicijas.

Žymiai svarbesnis įvykis buvo 1963 m. rudenį Filosofijos katedros prie LSSR MA įsteigimas. Šis dalykas vėlgi susijęs su gilesniu J. Macevičiaus įsitvirtinimu MA, – spalio 1 d. jis buvo išrinktas Visuomeninių mokslų skyriaus akademiko-sekretoriaus pavaduotoju (akademiko-sekretoriaus vietą toliau užėmė K. Korsakas). J. Macevičius buvo žmogus, kurio karjera pradėta per partinę liniją (MA kontekste, kuriame netrūko nepartinių mokslininkų, filosofijos sritis šia prasme išsiskyrė didele politizacija), tad jo paskyrimas į katedros vedėjo pareigas neabejotinai buvo kaip politiškai ir ideologiškai patikrinto kadro. Pirmasis Filosofijos katedros posėdis įvyko 1963 m. spalio 25 d. Jos funkcijos visų pirma numatytos pedagoginės (Filosofijos katedra formaliai perėmė aspirantų ruošimą filosofijos kandidatinio minimumo egzaminui). Katedros vedėju tampa J. Macevičius (paskirtas 1963 m. spalio 29 d. MA Prezidento įsakymais nr. 758–AK, 759–AK, 760–AK), o likusias dvi vyr. dėstytojų vietas užima irgi iš Aukštosios partinės

²³¹ „Skyriaus institutų 1960–1961 m., 1976–1980 m. perspektyviniai mokslotiriamąjo darbo išvystymo planai“, in: LCVA R-1001, ap. 4, b. 99, l. 9–12.

mokyklos atėjęs Tuvija Anbinderis²³² ir Bronius Palubinskas²³³ (prieš pirmąjį posėdį spalio 23 d. dar įvyko pasitarimas, kuriame ir buvo išrinkti kandidatai į esamus etatus; konkurentų jiems nebuvo, tad gana užtikrintai galima teigti,

²³² Išlikęs anekdotinis pasakojimas: „Kai po karo Vilniaus dramos teatro aktorei Onai Juodytei teko laikyti marksizmo egzaminą, jos paklausė, kaip suprantanti revoliucinę situaciją? Aktorė atsakė: „Kai viršus jau negali, o apačia tebenori...“ Auditorijoje nuošė juokas, bet dėstytojas Tuvija Anbinderis, buvęs enkavėdistas, parašė „labai gerai“ ir Juodytę pagyrė: „Štai, draugai, pasirodo ir artistės gali išmanyti marksizmą“ (Vytautas Voveris, „Kam reikės, tas atsirinks“, in: *Savanoris*, 2013, nr. 2, [interaktyvus], in: <http://kariuomeneskurejai.lt/veikla/straipsniai-ir-leidiniai/v-voveris-kam-reikes-tas-atsirinks-savanoris-2013-m-vasaris-nr-2-446/> (2021-06-01)). Tuvijai Anbinderiui mirus 1970 m. drg. A. Smirnovas žurnale *Problemos* surašė trumpą jo biografiją: „Jo pirmuoju universitetu buvo pagrindinė revoliucinė veikla Lietuvos komjaunimo (narys nuo 1924 m.) ir komunistų partijos (narys nuo 1929 m.) eilėse. Smetonos režimo kalėjimuose jis kaip politinis kalinys praleido apie aštuonerius metus. Kalinimo metai buvo ne tik revoliucinės ištvermės patikrinimas – tuo metu, kaip paskui prisimindavo Tuvija Anbinderis, jis gilinosi į marksizmo-leninizmo teoriją, studijavo K. Markso, F. Engelso, V. Lenino veikalus. Jis ne tik pats mokėsi, revoliucinę teoriją jis padėjo studijuoti ir savo draugams kaliniams. Kovos ordinais ir medaliais pažymėtas 16 lietuviškosios divizijos politinio darbuotojo kapitono T. Anbinderio kelias Didžiąjame Tėvynės kare. Nuo 1945 iki 1962 metų Tuvija Anbinderis dirbo respublikinėje partinėje mokykloje prie LKP CK, o mokyklą reorganizavus – Vilniaus Aukštojoje partinėje mokykloje marksistinės lenininės filosofijos dėstytoju. Visas savo žinias, revoliucinę patirtį, partinį principingumą jis atiduoda, auklėdamas respublikos partinius darbuotojus. Nuo 1962 m. Tuvija Anbinderis, Lietuvos TSR Mokslų akademijos filosofijos katedros docentas, dėsto filosofiją Akademijos aspirantams. 1965 m. sunki liga priverčia jį išeiti į pensiją. Revoliucionieriaus-pagrindininko kelias, kova už komunizmo idealus nulėmė ir jo mokslinių interesų ratą. Jo 1954 metais Visuomeninių mokslų akademijoje prie TSKP CK sėkmingai apginta disertacija skirta demokratinės revoliucijos peraugimo į socialistinę problemoms Europos liaudies demokratijos kraštuose. 1940 metų socialistinės revoliucijos Lietuvoje ypatybės atsispindi straipsnyje, kuris išspausdintas „Komuniste“ (1958, nr. 91. Nemaža straipsnių skirta kovai prieš revizionistinę ir reformistinę ideologiją [...]. Daug jėgų T. Anbinderis atidavė marksistinės lenininės filosofijos propagandai. Pirmaisiais pokario metais jis dėstė filosofiją Vakariniame marksizmo-leninizmo universitete. Kaip neetatinis Vilniaus miesto komiteto ir Lietuvos KP CK lektorius bei „Žinijos“ draugijos narys, jis dažnai skaitė paskaitas filosofijos mokslo klausimais partiniam aktyvui, inteligentijai, darbininkams. Ilgą laiką jis vadovavo „Žinijos“ draugijos filosofijos sekcijai“ (A. Smirnovas, „Tuvija Anbinderis. 1907–1970“, in: *Problemos*, 1970, nr. 6, p. 120).

²³³ Jo paties protokole užrašyta biografija: „Drg. B. Palubinskas, gimęs 1927 m., TSKP narys nuo 1949 m., 1954 m. baigė Maskvos Valst. V. Lomonosovo vardo universiteto filosofijos fakultetą ir 1957 m. ten pat aspirantūrą. Rašo disertaciją tema „Marksizmas apie filosofijos ir gamtos mokslų santykį“. Nuo 1957 m. iki 1963 m. rugsėjo 1 d. dirbo VVU Dialektinio ir istorinio materializmo katedros dėstytoju“ („Filosofijos katedros posėdžių protokolai [1963–1967]“, in: LCVA R-1001, ap. 8, b. 135, l. 4).

jog kandidatūros buvo suderintos iš anksto)²³⁴. Pasitarime T. Anbinderis pažymėjo, kad ypač aspirantai atėję iš Žemės ūkio akademijos, Veterinarijos akademijos ir Kauno medicinos instituto buvo „blogai įsisavinę filosofijos pagrindus ir mums reikia tą spragą užpildyt. Reiškia, siekti, kad aspirantūroje giliai išstudijuotų svarbiausius marksizmo klasikų veikalus ir ypač V. Lenino „Materializmą ir empiriokriticizmą [...]. Nereikia atitrūkti nuo žemės, neišleisti iš akių svarbiausių dialektinio ir istorinio materializmo kurso problemų“²³⁵. Pageidavimą skaityti dialektinio materializmo paskaitas išreiškė B. Palubinskas, kadangi tai siejosi su rašomos disertacijos tema. Progresas nuo pirmųjų pokario metų justis nebent formalioje kvalifikacijoje – visi katedros dėstytojai buvo baigę aspirantūrą (B. Palubinskas tik dar nebuvo apsigynęs kandidatinės disertacijos). 1965 m. T. Anbinderiui išėjus į pensiją jį pakeitė Adolfas Poška.

Suformavus katedrą buvo patvirtinti nauji paskaitų ir seminarų aspirantams planai bei dialektinio ir istorinio materializmo kandidatinio minimumo egzamino literatūros sąrašas. Sąrašas įdomus tuo, kad jame vėl nebelieka jokių užsienio autorių (vien K. Marx'as, F. Engels'as, V. Leninas, šiek tiek G. Plechanovo ir N. Chruščiovo)²³⁶. Aspirantai 1963–1964 m. turėjo išklaudyti 60 akademių valandų seminarų (15 temų, kiekvienai skirtas 4 val. seminaras) bei 20 temų paskaitų (joms skirtos 54 val.). Taigi, J. Macevičius atsiskleidžia kaip kovojantis už ideologinių disciplinų dėstyto grynumą. 1964 m. LSSR MA Filosofijos katedra išleido 250 egz. leidinį aukštosioms mokykloms ir visiems LSSR MA aspirantams: „Filosofijos seminarų metodinė medžiaga ir kandidatinio minimumo literatūros sąrašas (aspirantams)“.

Katedros protokoluose daugiausia svarstomi klausimai, susiję su dėstyto temomis ir metodika, tvirtinami atskirų seminarų planai, kartais rašomi atsiliepimai disertacijoms. Rimčiau svarstytos tik vietinių autorių kandidatinės disertacijos: M. Bartninko (du kartus) ir B. Genzelio. Nors paskaitų ir seminarų tematika sudaroma laikantis itin ortodoksinių standartų, palaiptui ima atsispindėti ir naujos temos sovietiniame marksizme: 1967 m. LSSR MA Filosofijos katedros organizuotų seminarų paskutinė filosofijos kurso tema „Vertybių problemos“, kurioje nagrinėjama marksistinė prieiga prie aksiologijos. Tačiau bendrai žiūrint katedrų protokolus ir kursų planus, jokių esminių pokyčių filosofijos dėstyto per septintąjį dešimtmetį MA

²³⁴ „Filosofijos katedros posėdžių protokolai [1963–1967]“, in: LCVA R-1001, ap. 8, b. 135, l. 3.

²³⁵ *Ibid.*, l. 4–5.

²³⁶ *Ibid.*, l. 7–15.

nebebuvo. Studijų ir dėstomos tematikos prasme tai ir toliau buvo sovietinio marksizmo scholastinės ortodoksijos centras. Kaip rašydamas apie SSRS Filosofijos institutą Maskvoje septintajame dešimtmetyje apibendrina B. Kuzmickas: „Mokslų akademijos Filosofijos institutas buvo ne tik mokslinė, bet ir ideologinė institucija. Tyrimų paskirtis buvo filosofiniais argumentais „įtvirtinti socializmą“ ir, savaimė aišku, kritikuoti kapitalizmą, „buržuazinę santvarką“.“²³⁷ LSSR MA požiūrį į filosofiją galima apibūdinti panašiai, tačiau čia gerokai mažiau akcento būta ant mokslškumo ir gerokai daugiau ant ideologijos. B. Kuzmicko aprašytomis kai kurių maskviečių beveik disidentinėmis pažiūromis Lietuvoje irgi bent šiuo laiku nedvelkė.

²³⁷ Bronislovas Kuzmickas, *Praėjęs laikas nedingsta. Politinė autobiografija*, Vilnius: Versmė, 2020, p. 72.

4. ŽAIDIMAS ŠVIESOMIS: NAUJOS FILOSOFINIŲ TYRIMŲ KRYPTYS IR INSTITUCIJOS 1968–1980 M.

Bendro pobūdžio transformacijos sovietinėje filosofijoje septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntajame dešimtmetyje paradoksalios: iš vienos pusės su „atlydžio“ pabaiga bendrai kultūroje grįžta ribų ir dogmatiškumo pojūtis, iš kitos pusės tyrėjai jau šiuo metu kalba apie savotišką marksizmo intelektualinį išsisėmimą. Prasidėjusios naujos intelektualinės tendencijos nenutrūksta, o kaip tik išibėgėja: Maskvos ir Leningrado universitetuose ir SSRS MA Filosofijos institute gausėja tiek filosofijos istorijos, tiek Vakarų filosofijos studijų, jose taip pat dalyvauja vis daugiau studentų ir aspirantų iš Lietuvos.

Galima stebėti netgi kai kurių intelektualinių reiškinių kulminaciją: plėtojęs marksistinę ir hėgelinę dialektiką iki lūžio ribos Evaldas Iljenkovas (Lietuvoje jo idėjas pristatė visų pirma J. Vinciūnas) susitelkė nebe į materijos, o kaip tik jos priešingybės – idealybės – sritį. E. Iljenkovo pozicijos kertinė tezė: nors idealybė yra žmogaus sąmonės steigiamas dalykas, ji esą negalinti būti visiškai suredukuota į materiją (kaip, pavyzdžiui, turimas tikrovės vaizdas nesuredukuotinas į materialiąsias priešastis). Todėl idealybės sferos reiškiniams taip pat reikalingas filosofinis tyrimas ir tai savaime neprieštaruoja marksistinėms idėjoms. E. Iljenkovo fenomenas svarbus kultūrinės istorijos požiūriu, kaip iliustruojantis bandymus, iki kokios ribos imanoma išplėsti sovietinį marksizmą ir filosofiniame diskurse per tai įgalinti kalbėjimą apie kuo daugiau problematikos. Nors Lietuvos filosofai turėjo labai ribotą prieigą prie Vakarų marksistų tekstų (tai buvo ir politiškai pavojinga tema tyrinėti savarankiškai), tačiau aktyviai sekė kas vyko kitose socialistinėse šalyse. Yra žinoma, kad J. Repšys domėjosi Jugoslavijos *Praxis* judėjimo ir to paties vardo žurnalo (ėjusio 1965–1973 m.) tyrinėjimais ir net buvo nuvykęs į Korčulos vasaros mokyklą²³⁸. *Praxis* kvietė atsigręžti į ankstyvąją K. Marx'o kūrybą, susvetimėjimo problematiką, domėjosi Vakarų neomarksistais, ieškojo marksistinės filosofijos sąlyčio taškų su egzistencializmu ir bendrai kontinentine tradicija (svarbi čia buvo susvetimėjimo filosofinė samprata)²³⁹.

Nors su Prahos pavasario numalšinimu ir dar ryškiau po 1972 m. įvykių Kaune daugelis akademikų ir inteligentų pajuto „atlydžio“ pabaigą, tačiau

²³⁸ Krescencijus Stoškus, „Ipolititas Ledas (1935–2015)“, in: *Problemos*, 2015, t. 88, p. 195.

²³⁹ Lietuvių kalba kiek išsamiau apie *Praxis* ir su šiuo judėjimu susijusius mąstytojus yra rašęs tik Gintautas Mažeikis: Gintautas Mažeikis, „Gajo Petrovičiaus revoliucinės būties samprata“, in: *Inter-studia humanitatis*, 2013, nr. 15, p. 21–43.

Lietuvos filosofijos raidoje brežnevinis sąstingis ar stagnacija nesužadino lemiamos reikšmės. Kaip tik galima sakyti, kad po 1968 m. prasidėjo kiekybine ir kokybine prasme naujas etapas. 1968–1980 m. į filosofijos aspirantūrą bei VVU, SSRS MA Filosofijos institute ir LSSR MA Filosofijos, sociologijos ir teisės institute pradeda nauja jaunų akademikų karta, aiškiai orientuota į Vakarų filosofijos tyrimus: Evaldas Nekrašas, Arvydas Šliogeris, keliais metais vėliau – Arūnas Sverdiolas ir Tomas Sodeika. Žinoma, naujieji filosofijos istorijos ir Vakarų filosofijos tyrimai, peržengiantys anapus grynojo sovietinio marksizmo, buvo iš esmės savamoksliški, kadangi nebuvo nei akademikų, kurie šias temas realiai išmanė, nei lengvai prieinamų orientyrų.

4.1. Filosofija VVU ir žurnalo *Problemos* leidyba

Svarbiu lūžio tašku Lietuvoje galima laikyti būtent 1968 m., kuomet leidinys *Filosofija* transformavosi į periodinį mokslinį žurnalą *Problemos*²⁴⁰. VVU 1969 m. taip pat įkurta Filosofijos istorijos ir ateizmo katedra, kurios branduolį sudarė buvę Filosofijos katedros žmonės: B. Genzelis, K. Rickevičiūtė, R. Plečkaitis, J. Barzdaitis. Žvelgiant į darbuotojų sąrašus aštuntojo dešimtmečio viduryje, prie katedros taip pat prisijungė: R. Ozolas, A. Nesavas, Z. Burnys, S. Kavaliauskas, G. Jatkonis. P. Pečiūra, P. Polukordas, A. Kuras ir R. Pavilionis. Iš dėstytojų vienintelė nepartinė (ir vienintelė moteris) buvo tik K. Rickevičiūtė. Aspirantūros studijas čia atliko tokie žmonės kaip A. Rybelis. Katedra turėjo ir dėstytojų valandininkų²⁴¹.

Problemos palaiapsniui atsiranda tiek platesnės marksistinės filosofijos interpretacijos, tiek „buržuazinės filosofijos kritikos“ tekstai, parodantys šioji tokį Vakarų filosofijos kontekstą. Prisidengiant K. Marx'o ankstyvuojai laikotarpiu iškeliamą susvetimėjimo problematiką socialinėje ir etinėje filosofijoje, pradedamas nagrinėti egzistencializmas (ryškiausias autorius – Jonas Repšys), gausėja filosofijos istorijos (tiek Lietuvos, tiek bendrai Vakarų) tyrimų. Patvirtinta pirmoji redakcinė kolegija: J. Barzdaitis (vyriausias redaktorius), A. Čedavičius, I. Damidavičius, B. Genzelis (redaktoriaus pavaduotojas), J. Grigonis, A. Griška, J. Lazauskas, I. Ledas

²⁴⁰ Pertvarkymas buvo patvirtintas su H. Zabulio parašu: „LTSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos kolegijos Nutarimas nr. 51. Vilnius, 1967 m. liepos 6 d. Dėl Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslų darbų „Filosofijos“ serijos reorganizavimo“, VUB RS, f. b. 2. 1. 77–78.

²⁴¹ Fragmentuotą katedros protokolų ir dokumentų archyvą (2 aplankai) autorius gavo iš Alvydo Jokubaičio.

(sekretorius), A. Lozuraitis, J. Minkevičius, R. Plečkaitis (redaktoriaus pavaduotojas), J. Repšys, I. Zaksas.

Aurimas Šukys, remdamasis savo ir kitų tyrėjų surinktais atsiminimais, apibendrina, kad „pasitelkus K. Rickevičiūtės asmeninius ryšius su ministru Henriku Zabuliu, „Minties“ leidyklos vyr. redaktoriumi Juozu Vaitkumi, iniciatyvinei grupei pasitarus su panašaus pobūdžio žurnalo „Baltistika“ įkūrėju lituanistu Jonu Kazlausku, vietoj mokslinio leidinio „Filosofija“ pavyko įsteigti periodinį žurnalą visiems žmonėms be SSKP CK leidimo. Tiesa, į redakciją buvo įtraukti ir ideologinės linijos rašytojai: Justinas Lazauskas, Irmija Zaksas bei šios krypties bendradarbiai“²⁴². Sakyti, kad žurnalas buvo „visiems žmonėms“, galbūt, per daug optimistiška, tačiau *Problemy* populiarumu netenka abejoti – 2 000 egz. tiražas paprastai būdavo išperkamas.

Sunku datuoti tikslų laikotarpį, tačiau tarp redakcijos dokumentų yra išlikęs svarbiausių sričių ir jas kuruojančių žmonių sąrašas (pagal greta esančius dokumentus – sąrašas galėjo būti sudarytas bet kada tarp 1971 ir 1973 m.). Numatyti tokie redakcijos skyriai:

- 1) Dialektinio ir istorinio materializmo (ved. A. Lozuraitis);
- 2) Logikos ir filosofijos istorijos (R. Plečkaitis);
- 3) Sociologinių tyrimų (pirma įrašytas J. Minkevičius, vėliau juodos spalvos rašalu prirašytas M. Davidavičius);
- 4) Lietuvos visuomeninės-filosofinės minties (B. Genzelis);
- 5) Etikos ir estetikos (J. Repšys);
- 6) Religijos ir ateizmo (J. Barzdaitis, vėliau kitos spalvos rašalu (juodu) prirašytas J. Minkevičius);
- 7) Konsultacijos, kritika, bibliografija (I. Ledas).

Po šiuo sąrašu prirašyta: „Įtraukti į skyrių darbą: Vinciūną, Rybakovą, Šulų, Gaidį, Krakauską, Solovjovą, Vaitkūną, Stoškų, Petuchauską, Lazutką, Radvilavičių, E. Karakozovą, Podolskiene, Skersytę, [paskutinės trys pavardės neįskaitomos – L. P.]“²⁴³.

Redakcija veikė visų pirma kaip VVU dalis. Papildomą kontrolės lygmenį dar iki cenzorių akių užtikrindavo „Minties“ redaktoriai, o dėmesys iš LKP CK ir H. Zabulio (tuo metu – aukštojo ir spec. vidurinio mokslo ministro) taip pat buvo gana pastovus. Jo nurodymų, dėl žurnalo veiklos, įgyvendinimą turėjo prižiūrėti ministerijos Visuomeninių mokslų skyrius. Pirma H. Zabulio intervencija buvo 1971 m.: „LTSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo

²⁴² Aurimas Šukys, *op. cit.*, p. 71.

²⁴³ „Leidinio „Problemos“ redakcijos dokumentai: nutarimai, pažymos, informaciniai pranešimai, laišakai. 1969–1987“, in: VUB RS, f. 224, b. 2, l. 37.

ministerijos kolegijos Nutarimas nr. 41. Vilnius, 1971 m. kovo 23 d. Dėl „Problemų“ redagavimo ir leidimo darbo pagerinimo“. Nutarime skelbiama, kad:

„[...] leidimo ir redagavimo darbe nustatyta trūkumų. Buvo atspausdinta straipsnių, susilaukusių pagrįstos kritikos, menkai tesusijusių su filosofijos problematika. Bendradarbių ratas vis dar tebelieka per siauras, nors „Problemos“ plačiai skaitomos ir turėtų būti kiek galima įvairiapusiškesnės. Redkolegija kartais užmiršta, kad reikia ypatingai rūpintis skelbiamos medžiagos teorine kokybe, vadovautis marksistine terminologija, siekti idėjinio įtaigumo.

Redkolegija ilgą laiką nepajėgė laiku ir kokybiškai parengti ir įteikti leidinį „Minties“ leidyklai, neturėjo pastovaus mokslinio redaktoriaus [...]. Tačiau redkolegijai ir toliau reikalinga parama tiek mokslinio redagavimo, tiek techninio apdorojimo srityje. Be to, redkolegija turi nemažai materialinių sunkumų, nepatogios darbo sąlygos“²⁴⁴.

Ministerijos kolegija pateikė ne tik abstrakčių formuluočių apie darbo gerinimą, bet ir nurodė per metus išleisti tris *Problemų* numerius (tokia ambicija buvo dar leidinį įkuriant, tačiau ji buvo įgyvendinta tik pirmaisiais žurnalo gyvavimo metais), taip pat įpareigojo VVU ir KPI rektorius sumažinti darbo krūvį trims dėstytojams, kad jie galėtų užsiimti darbu prie žurnalo.

Kaip liudija I. Ledas, neprielankumas iš G. Zimano pusės buvo iš esmės nuo pat leidinio pradžios – jau antrąjį *Problemų* numerį jis įvertino kaip „revizionistinį“ ir „nacionalistinį“²⁴⁵. Čia reikia turėti mintyje ir tai, kad G. Zimanas nuo 1968 m. antrinėse pareigose dėstė jau nebe VVU, o VVPI, tad čia galėjo būti ir sąskaitų suvedinėjimo su buvusiais kolegomis iš universiteto. G. Zimano redaguojamame *Komuniste* 1973 m. pasirodė A. Gaidžio, J. Lazausko, V. Makarevičiaus ir A. Steponavičiaus pasirašytas itin kritiškas straipsnis „Leidiniui „Problemos“ – penkeri metai“²⁴⁶. Smarkiausios kritikos susilaukė J. Repšio, J. Ažubalio, M. Lukšienės, G. Bartkus, B. Genzelio tekstai, tačiau svarbesnė buvo pati žinia apie ženklus *Problemų* redakcijos darbo trūkumus.

Reakcija į šį straipsnį buvo gana griežta: pašalintas vyriausiasis žurnalo redaktorius, pakeista redkolegijos sudėtis, o sprendžiant iš redakcijos protokolų žurnalas kurį laiką buvo redaguojamas kolegialiai (iki kol buvo patvirtintas naujas vyriausiasis redaktorius A. Lozuraitis). Įdomu, kad, žvelgiant į *Problemų* archyvą, redkolegijos protokoluose nėra nieko apie 1973 m. (nors protokolai 1971 ir 1972 m. sudėti gana tvarkingai, 1974 m.

²⁴⁴ *Ibid.*, l. 74–76.

²⁴⁵ Valdemaras Klumbys, „Apsiranti. Bet įtampa buvo. Valdemaro Klumbio pokalbis su Ipolitu Ledu“, in: *Problemos*, 2018, Priedas, p. 90.

²⁴⁶ „Leidiniui „Problemos“ – penkeri metai“, in: *Komunistas*, 1973, Nr. 8, p. 69–75.

protokolai irgi yra fragmentiški, tad reakcijos į publikaciją *Komuniste* čia nerasime)²⁴⁷. Todėl galima pasikliauti tik ta informacija, kuri yra prieinama iš 1973 m. lapkričio 27 d. išplėstinio redakcinės kolegijos aprašymo ir dalyvių atsiminimų²⁴⁸. Kaip teigė I. Ledas: „Tą posėdį stenografavom, atsimenu, trise net, tyčia – Ozolas, aš ir Rybelis, kad jau būt tikslus užrašas. Bet nežinau, ar dabar tas [išliko?]. Tai kalbėjo te prieš [„Problemas“] Burokevičius (ypač prieš Repšį), Lazauskas ir dar kai kurie. Nu ir Repšys, vat čia jo nelaimė buvo, kad jis su ironija atsakė, kad ma[n] didelė garbė, kad į mane, tokį menką vabalą, atkreipė dėmesį net toks žymus žmogus kaip Lazauskas. O tas – CK instruktorius, beveik tas pats, kas ministras. Tas tik išraudo ir pabalo, nu ir paskui, žinoma, jis rašė tą [nž] kalbą Barkauskui. Jis tą ironiją, matyt, pajuto iš karto. Jis išžeidė baisiai, asmeniškai. O Repšys, matyt, kiek pavargęs buvo. Be to, jis nesijautė taip labai jau silpnas, nes Marksą tikrai buvo gerokai išstudijavęs ir tuos klasikus, ir šiaip [nž]“²⁴⁹. 1974 m. sausį *Komuniste* taip pat pasirodė trumpa H. Zabulio žinutė dėl situacijos *Problemos*, *Komuniste* atspausdinta apžvalga įvertinama kaip „teisinga“, nurodoma ir į 1971 m. Ministerijos kolegijos nutarimą, ir 1973 m. spalio 30 d. įvykusį Ministerijos kolegijos posėdį, teigiama, kad imtasi priemonių sustiprinti redkolegiją.

Ar šios kovos priežastys buvo iš tiesų ideologinės (t. y. dėl *Problemu* nukrypimo nuo oficialios ideologijos)? Atsakyti į šį klausimą vienareikšmiškai neįmanoma, tačiau viena iš hipotezių galėtų būti tarpinstitucinė kova ir konkurencija tarp LSSR MA ar partijos ortodoksų ir VVU. Nors dalis tų pačių žmonių, kurie dėstė VVU ir kitose aukštosiose mokyklose, taip pat dalyvavo ir LSSR MA institutų veikloje, tačiau ne vienas liudininkas įžvelgia G. Zimano neprielankumą kaip vieną iš konflikto faktorių. Kitas svarbus dalykas – pats įsikišimas ir konfliktas buvo amžininkų įvertintas kaip smūgis ir pavojaus signalas bei įsiminė kaip vienas reikšmingiausių susikirtimų tarp ideologų ir akademinų filosofų.

Visgi galutinis šios kovos ir persistumdymų rezultatas nebuvo drastiškas *Problemu* pasikeitimas (nors nuo *Problemu* leidybos turėjo būti nušalinti B. Genzelis, J. Repšys, I. Ledas, J. Minkevičius, A. Rybelis). A. Lozuraitis idealiai tiko į vyriausiojo redaktoriaus poziciją – filosofas marksistas, jokių didelių problemų savo biografijoje neturintis partijos narys. Apskritai, sprendžiant iš protokolų, redakcijos darbas vyko kolegiskai ir demokratiškai.

²⁴⁷ „Leidinio „Problemos“ redkolegijos posėdžių protokolai. 1967–1987“, in: VUB RS, f. 224, b. 1.

²⁴⁸ Trumpas posėdžio aprašymas: „Naują etapą pradėdant“, in: *Problemos*, 1973, t. 12, p. 125–126.

²⁴⁹ Valdemaras Klumbys, „Apsipranti. Bet įtampa buvo. Valdemaro Klumbio pokalbis su Ipolitu Ledu“, in: *Problemos*, 2018, Priedas, p. 91.

Nuolatinės redakcijos problemos: lėšų stoka, numerio nereguliarumas ir vėlavimas (dėl to būdavo problemų parduodant leidinio prenumeratą), mat numerius spaudai reikėdavo atiduoti gerokai iš anksto. Pavyzdžiui, 1973 m. 1 numeris „Mintis“ leidyklos pageidavimu turėjo būti atiduotas spaudai 1972 m. iki rugpjūčio 1 d., nuolatos skūstasi vertimų (ne iš rusų kalbos) kokybe. Tiesa, lėšų stoka buvo geras pretekstas atsisakyti publikuoti mokslininkų iš kitų sovietinių respublikų straipsnius, motyvuojant tuo, kad nėra lėšų straipsnio vertimui į lietuvių kalbą. Visi straipsniai buvo recenzuojami ne tik leidinio redkolegijos narių, tačiau jau iš anksto atkeliavę iš aukštųjų mokyklų ar tyrimų institutų su recenzijomis ir rekomendacijomis (t. y. recenzuojamas straipsnis buvo bent du kartus – pirma autoriaus mokslinėje institucijoje, tada leidinio redakcijoje, o kai kuriais atvejais dar ir GLAVLIT’ė).

Universitetas veikia kaip svarbus lietuviškajai filosofijai centras ir kitais požiūriais. Apie 1968–1970 m. Arūno Sverdiolo, Tomo Sodeikos ir kitų studentų iniciatyva VVU atsirado Filosofijos istorijos būrelis, globojamas B. Genzelio ir K. Rickevičiūtės. Studentai skaityti paskaitas per B. Genzelį kviesdavo kitus dėstytojus, kartais pranešimus skaitydavo patys. Būrelis net išgyveno kartų kaitą (arba vis atsikurdavo iš naujo) – jo egzistavimą jau antroje aštuntojo dešimtmečio pusėje atsimena ir Arvydas Juozaitis. Dar vienas svarbus įvykis VVU – psichologijos studijų su filosofijos specializacija pradžia VVU Istorijos fakultete 1971 m. Pirmieji į šią programą įstojo: Nijolė Petkevičiūtė-Lomanienė (dabar Radavičienė), Liutauras Degėsys, Saulius Tomas Kondrotas, Audronis Raguotis ir Vytautas Pivorius. Vėliau šias studijas baigė tokie filosofai kaip Jūratė Baranova, Vytautas Radžvilas, Virgis Valentinavičius. Abu šie reiškiniai rodo svarbų kultūrinio ir akademinio klimato pokytį – akademinė bendruomenė vis labiau įžvelgia filosofijos studijų poreikį ir būtinybę pritraukti naują karą, o kartu tam ieško įvairių galimybių (nors pirmos pakopos filosofijos studijos išlieka „rezervuotos“ pagrindiniams sovietinės imperijos moksliniams centrams, šiuos apribojimus bandoma įvairiai apeiti).

4.2. Kiekybiniai ir kokybiniai pokyčiai filosofinėje literatūroje: leidykla „Mintis“ ir santykiai su išeivija

Palengva intensyvėjo ir nemarksistinės filosofijos leidyba, tiesa, apimanti ne aktualią naujausią filosofinę literatūrą, bet svarbiausius Vakarų filosofijos klasikus. 1968 m. išleidžiami M. Račkausko dar tarpukariu versti keturi Platono dialogai (išskyrus-teologiškiausią iš dialogų – *Eutifroną*), 1968 m.

pasirodo pirmasis R. Plečkaičio *Logikos* leidimas, o taip pat B. Kuzmicko, J. Lazausko, K. Rickevičiūtės konspektyvi klasikinio vokiečių idealizmo ir neotomizmo istorinė apžvalga *Iš filosofijos istorijos* (šiam leidinyje publikuota mokomoji medžiaga, visų pirma nuskambėjusi kaip radijo paskaitos studentams neakivaizdininkams), kiek vėliau sulaukusi ir reakcijos išėivių intelektualinėje spaudoje²⁵⁰.

1972 m. R. Plečkaitis išverčia I. Kanto *Prolegomenus*, o 1974 m. kaip iš dalies *Problemy* leidybos ir įdirbio rezultatas pasirodo pirma XIX ir XX a. Vakarų filosofijai skirta chrestomatija lietuvių kalba (leidinio redkolegija: J. Barzdaitis, B. Genzelis (sudarytojas), B. Kuzmickas, J. Minkevičius, K. Rickevičiūtė). B. Genzelis ir B. Kuzmickas, pasinaudodami pažintimis su Merabu Mamardašviliu ir Anatolijumi Šarovu iš studijų Maskvoje laikų, pasirūpina pozityvia recenzija *Voprosy filosofii*, taip „periferijoje“ užsitikrindami paramą „iš centro“. Kodėl pasirinktas chrestomatijos, o ne antologijos pavadinimas, savo versija atsiminimuose dalinasi B. Kuzmickas: „Reikalas tas, kad svarbesniems leidiniams reikėjo gauti tam tikrų instancijų Maskvoje sutikimą. Pagal leidybą reguliuojančius įstatymus, leisti „antologijas“ kaip savo rūšies kapitalinius veikalus turėjo teisę tik visasąjunginės leidyklos Maskvoje, savaime aišku – tik rusų kalba. Toks ribojimas nebuvo taikomas „chrestomatijoms“, kaip pagalbinio pobūdžio mokykliniams leidiniams“²⁵¹.

Svarbus įvykis Lietuvos filosofijos kontekste taip pat buvo V. Sezemano *Estetikos* pasirodymas 1970 m., jau po autoriaus mirties. Tai buvo pirmasis didelis vietos filosofo nemarksistinis veikalas. V. Sezemano rankraščio redakciją atliko ir parengė leidybai A. Lozuraitis (knygos specialusis redaktorius), I. Ledas ir K. Rickevičiūtė. Lyginant publikuotą tekstą su rankraštiniu variantu derėtų pastebėti, kad cenzūravimo būta santykinai nedaug – išimtas vienas pavyzdys, kuriame minima bažnyčia kaip pastatas²⁵²,

²⁵⁰ Švelniai kritinė buvo Kęstučio Skrupskelio recenzija *Aiduose*: Kęstutis Skrupskelis, „Sovietinis žvilgis į filosofijos istoriją“, in: *Aidai*, 1973, [interaktyvus], in: https://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&task=view&id=905&Itemid=127 (2022-04-05).

²⁵¹ Bronislovas Kuzmickas, *Praėjęs laikas nedingsta. Politinė autobiografija*, Vilnius: Versmė, 2020, p. 83.

²⁵² Pakeistas ar išbrauktas teksto vietas atrasti padėjo V. Sezemano rankraštinių palikimą tyrinėjantis Dalius Jonkus: „Antai ornamentas, kad ir meniškiausias, jeigu jis nesuderintas su puošiamojo trobesio stiliumi arba nustelbia bei nuslopina jo architektūrinės formas, yra meniškai nepateisintas ir ardo estetinį pastato vieningumą. [Panašiai ir bažnyčia turi ne tik atlikti savo paskirtį, būti tikinčiųjų susirinkimo vieta, tinkančia religinėms apeigoms atlikti ir religiniam susikaupimui įkvėpti (sukelti), bet ir turi būti taip suderinta su savo aplinka, su pačia pastatymo vieta ir apsupančiais trobesiais, kad iškiltų jos ypatinga reikšmė]. Tokiais atvejais turima galvoje ne tik

kelios remarkos apie marksizmą²⁵³, idealizmo vaidmenį marksizme. Reikšmingiausias įsikišimas matomas IX skyriaus 8 poskyryje „Šių dienų estetikos teorijos“. Tiek istorinėje estetikos teorijų apžvalgoje, tiek peržvelgdamas naujausias teorijas V. Sezemanas išvengia sovietinio filosofijos istorijos raidos schematizavimo. Tačiau jeigu rankraštyje V. Sezemanas kaip paskutinę ir naujausią (bei sau artimiausią) estetikos teorijos kryptį pristato fenomenologinę estetiką, tai publikuotame variante paskutinė vieta paliekama marksistinei estetikai. Kad V. Sezemano *Estetika* neišsitenka sovietinio marksizmo schemose, kaip trūkumas perkūnsargiškai pažymima palydimajame knygos straipsnyje.

Pastebėtinas ir kitas dalykas – knyga nesusilaukė gausaus viešo dėmesio ir tartum keistai iškrito iš anuometinio filosofijos konteksto. Dalius Jonkus pastebi: „Alfonsas Andriūškevičius savo knygoje *Grožis ir menas lietuvių estetikoje 1918–1940* (1989) Sezemano estetikos nenagrinėjo, Juozas Mureika knygoje *Lietuvių materialistinė estetika 1900–1940* (1981) ją analizavo materialistinės estetikos kontekste. Tiesa, Jonas Kubilius ir Kęstutis Nastopka, recenzuodami Sezemano estetikos pasirodymą 1970 metais, gana taikliai ją susiejo su Roman'o Ingarden'o ir Nicolai'aus Hartmann'o fenomenologine estetika“²⁵⁴. Kiek vėliau V. Sezemano estetikai savo tyrimuose dėmesio skyrė ir Kęstutis Rastenis²⁵⁵. „Nepataikymą“ į kontekstą galėjo lemti ir tai, kad didžiąją dalimi *Estetikos* užmanymas pradėtas tarpukariu, tad visai natūraliai joje nepasirodo autoriaus reakcijos į pačias naujausias estetikos filosofijos ar meno tendencijas.

1974 m. „Mintyje“ įkuriama Filosofijos redakcija, tačiau esminis postūmis įvyksta į ją dirbti 1977 m. atėjus Antanui Rybeliui. Prasideda jau nuoseklus Vakarų filosofijos klasikų publikavimas (tiesa, vengiant politinės minties ir religijos filosofijos). A. Rybelio pastangomis buvo mažiau leidžiama žemos kokybės ateistinės literatūros, o 1978 m. pradėta Vakarų filosofijos klasikos

formali meno kūrinio kompozicija, bet ir joje įkūnyta jausminė išraiška (nuotaka)“ (p. 242 knygoje, rankraštyje p. 401).

²⁵³ Geras pavyzdys – prie sakinio „Platesne prasme – menas „nutikrovina“ vaizduojamus objektus, išskiria juos iš realaus pasaulio sąryšių“ buvo ištrinta išnaša: „Šis teiginys marksizmui neprieštarauja, nes tinkamai suprastas marksizmas idealizmo nepaneigia, o tik laiko esančiu antroje vietoje. Pirmoje vietoje – materializmas. Materializmas pirmesnis, idealizmas paskesnis. Visiškai paneigus idealizmą tektų nustoti kalbėjus apie idealus, idėjas, ideologiją“ (knygos p. 250, rankraščio p. 417).

²⁵⁴ Dalius Jonkus, *Vosyliaus Sezemano filosofija: savęs pažinimo ir estetinės patirties fenomenologija*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2015, p. 124.

²⁵⁵ Kęstutis Rastenis, „Estetinio suvokimo samprata: požiūris į V. Sezemano estetikos teoriją“, in: *Problemos*, 1982, t. 27, p. 42–54.

serija *Iš Filosofijos palikimo* (pirmasis publikuotas autorius – R. Descartes), kurioje filosofijos vertimai buvo pagaliau planuojami nuosekliai ir ištiesiniais veikalais. Atgaivinta ir 1974 m. pradėta filosofijos istorijos chrestomatijų idėja: 1977 m. išėjo Antikai skirtas tomas. Žinoma, beveik visi leidžiami vertimai į lietuvių kalbą jau būdavo pasirodę rusų kalba (kaip liudija A. Rybelis, kitaip nebuvo šansų pereiti GLAVLIT' o cenzorius), taigi ir čia buvo ryški centro–periferijos dinamika. Visgi šie vertimai taip pat buvo labai svarbūs žingsniai, bent jau selektyviai „atsimenant“ Vakarų filosofinę tradiciją. Kitas svarbus pokytis „Minties“ leidykloje buvo 1980 m. R. Ozolo tapimas leidyklos vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoju (jis jau buvo įgijęs patirties politinėse ir partinėse sovietinės Lietuvos struktūrose bei įvairių naudingų pažinčių). Kiek įmanoma suprasti, R. Ozolo paskyrimas buvo tvirtinamas LKP CK lygiu. Tad jei anksčiau „Minties“ leidykla veikiau buvo valstybinė leidykla, (ne)priimanti rankraščius, leidžianti ir platinanti knygas, tai su A. Rybelio ir R. Ozolo atėjimu vis aiškiau „Minties“ leidykla tampa savarankišku ir atskiru filosofijai svarbiu centru, kuriame taip pat atsiranda iniciatyvos, o ne tik vykdomi kitų institucijų leidybiniai užsakymai.

Apskritai galima kalbėti, jog nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio filosofijos istorijos ir „buržuazinės filosofijos kritikos“ laukai tapo niša, per kurią formaliai buvo įmanoma pristatyti nemarksistinės filosofijos temas ir autorius (paminėtini ir pogrindyje cirkuliuojantys tarpukario ir išėvijos filosofų tekstai, įvairūs filosofijos rateliai ir seminarai). Geras pavyzdys yra R. Plečkaičio knyga *Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje* (1975 m.), kurioje ne tik pristatoma Lietuvoje XVI–XVIII amžiuje dėstyta filosofija, bet pateikiamas „Scholastinės filosofijos Lietuvoje terminų žodynas“, t. y. per Lietuvos filosofijos istoriją buvo sugrąžintas diskursas apie scholastinę filosofiją ir klasikinės filosofinės tradicijos terminiją²⁵⁶. Kaip teisingai nurodo G. Kabelka, R. Plečkaičio metodologinė prieiga yra kontekstualistinė ir jis visiškai atmets marksistinį redukcionizmą. Dėl simbolinės vertės paminėtina 1979 m. Vilniaus universiteto 400 metų jubiliejaus proga R. Plečkaičio versta ir sudaryta *Filosofija Vilniaus universitete 1579–1832*. R. Plečkaičio tyrimai yra labai aiškus riboženklis, kuomet Lietuvos filosofijos istorija tampa realiai akademinio, o ne vien ideologinio diskurso (selektyviai ieškančio „laisvamanių“, ateistų, materialistų ir kitų „progresyvių elementų“ ignoruojant bendrą istorinį procesą) dalimi.

²⁵⁶ Išsamiau Romano Plečkaičio nuopelnai aptarti čia: Marius Povilas Šaulauskas, Mindaugas Kubilius, „Non sibi, sed omnibus: mokslingasis profesoriaus R. Plečkaičio paveldas“, in: *Problemos*. Priedas, 2010, p. 44–55.

K. Rickevičiūtės VVU rotaprintu išleisti *Antikinės filosofijos istorijos bruožai* (1976 m.) – nedidelio tiražo konspektyvi Antikos filosofijos apžvalga nuo ištakų iki Aristotelio, dialektinio materializmo priesakų besilaikanti tik *pro forma*. 1978 m. VVU taip pat rotaprintu išleido *Lietuvos filosofijos istorijos bruožus* (sudarytojas R. Ozolas, autoriai: A. Varanavičius, R. Plečkaitis, B. Genzelis, J. Mureika).

Visgi kai kuriais atvejais „buržuazinės filosofijos kritika“ buvo būtent tuo, kuo ir skelbėsi esanti. Ryškiausias pavyzdys VVPI Filosofijos katedros vedėjo R. Skaisgirio monografija *Šiuolaikinės buržuazinės filosofijos pagrindinės kryptys* (1971 m.). Ši monografija paminėtina ne tik dėl to, kad yra puikus sovietinio marksizmo schemų ar intelektualinio nesažiningumo pavyzdys, tačiau dar ir dėl to, kad buvo pastebėta išėivijoje – žurnale *Aidai* 1973 m. pasirodė absoliučiai triuškinanti K. Skrupskelio recenzija:

„Šiuo savo veikalu R. Skaisgiris – Vilniaus Pedagoginio Instituto filosofijos dėstytojas – lietuvių filosofinėje literatūroje pratęsia asmenybės kulto epochą. Tiesa, kad Skaisgiris yra gana daug skaitęs Vakarų filosofinės literatūros. Jo žinios toli gražu nesiriboja kokia Ždanovo galdynės brošiūrele. Aptariamų autorių veikalus jis yra skaitęs kartais rusiškame vertime, o dažnai ir originalia kalba. Deja, iš viso to skaitymo naudos nedaug, nes partijos rezoliucijos griežtai nubrėžia interpretacijos ribas. Skaisgiris ar negalėjo, ar nesugebėjo Vakarų filosofijoje rasti daugiau, negu joje rado Leninas prieš penkiasdešimt metų savo filosofinėje žurnalistikoje.

Toną duoda jau pats įvadas, paremtas 1961 metų Komunistų partijos programa. Tikrai ašarų vertas tas buržujus filosofas! Kur nesislėps, kam nemeluos, partijos akys jį kiuramai permatys ir bus viešumon iškeltos visos jo paslaptys. Ir nebandyk teisintis, kad Leninui rašant vos buvai gimęs! Partija žino, kad visi – įskaitant ir Žaną-Polį Sartrą – tėra tik buržuazijos „ideologai“. Vieni atkakliau, kiti saikingiau, bet visi jie imperialistai, tarnauja buržuazijos interesams ir šių dienų ideologinėje kovoje rikiuojasi taikos ir laimės tėvynės priešų eilėse.

O kur vakariečių filosofų tarpusavio ginčai? Kur įvairūs judėjimai? Srovės? Partija ir čia jau viską seniai suskaičiavusi: „Buržuazijos klasė nėra vienalytė“. Tokiu būdu:

pragmatizmo filosofija išreiškia stambiosios monopolinės buržuazijos, buržuazinių businessmenų interesus, egzistencializmas – vidutiniosios ir smulkiosios buržuazijos interesus, neopozityvizmas – buržuazinės inteligentijos, besidominčios filosofinėmis mokslo problemomis, interesus, o neotomizmas ir personalizmas – dvasininkijos, klerikalų interesus ir t. t. (p. 11).

Nenuostabu tad, kad Skaisgirio knygoje gyvų filosofų nerandam. Tėra tik šiaudinės lėlytės, paties Skaisgirio gamybos pagal partijos receptą, apvilktos leninistinio kirpimo švarkeliais.²⁵⁷

Svarbus reiškinys yra ir ryšių su išėivija užsimezgamas bei stiprėjimas, išėivijos ir bendrai Vakarų filosofų tekstų atkeliavimas įvairiais būdais. Žinome, kad vietinis marksistas ir egzistencializmo tyrinėtojas Jonas Repšys

²⁵⁷ Kęstutis Skrupskelis, „Buržuazinė filosofija“ sovietiniu žvilgiu“, in: *Aidai*, 1973, nr. 2, p. 92–93.

susirašinėja su Jonu Griniumi, ir gauna iš šio Heideggerio *Sein und Zeit*²⁵⁸ (Juozas Girnius su J. Repšiu taip pat palaikė korespondenciją, yra žinoma, kad E. Meškauskas išvykos į JAV metu 1968 m. buvo susitikęs su J. Griniumi ir su juo palaikė lakonišką korespondenciją). Visų pirma išvykos į užsienį buvo nomenklatūrinė privilegija, tačiau vėliau daugėjo ir išvykų į mokslines konferencijas ar tyrimų tikslais (atskira ir čia nenagrinėjama tema – kokias pažymas dėl bendradarbiavimo išvykstantieji turėjo pasirašyti ir kokias ataskaitas KGB pateikti grįžus).

Nors įvairių išeivijos grupių santykiai su okupuota tėvyne buvo gan skirtingi, tačiau jau septintojo dešimtmečio antroje pusėje didėja atvirumas kultūriniais ryšiams ir tam tikriems kompromisams (ryškiausias to pavyzdys – Santaros-Šviesos devizas „veidu į Lietuvą“). Daugėjant galimybių išeiviams atvykti į Lietuvą čia apsilanko ir Juozas Girnius (pirmą kartą 1975 m. ir tuomet 1978 m.). Apsilankymų metu su juo susitinka besidomintys filosofija ir veikiantys ne tik akademinėje terpėje intelektualai (pvz., Algirdas Patackas, Petras Kimbrys)²⁵⁹. Lietuvoje taip pat apsilanko ir jo sūnus Kęstutis Girnius, kuris čia susitinka su J. Repšiu ir taip pat LSSR MA filosofais. Atvykusius užsienio svečius (formaliai – užsienio piliečius) sekdamo KGB, jų kelionių maršrutai turėjo būti suderinti, judėjimas po šalių buvo ribojamas (pvz., atvykus viešėti Vilniuje ir norint aplankyti Kauną reikėjo gauti atskirą leidimą ir keliauti su specialiu gidu)²⁶⁰. Svarbus intelektualinis įvykis buvo 1971 m. ir 1979 m. Vilniaus universitete Algirdo Juliaus Greimo skaitytos paskaitos.

Siuntiniai ir korespondencija anaipol nekeliavo laisvai – patikimiau perduoti knygas buvo per atvykstančius žmones, paštu siunčiamos knygos dažnai būdavo išimamos ir atsidurdavo bibliotekose ar bibliotekų spec. fonduose. Tokiu būdu leidiniais pasipildydavo, pavyzdžiui, garsioji INION

²⁵⁸ Jonas Grinius, „Laiškai J. Repšiu“, in: *Problemos*, 1998, t. 52, p. 146–163.

²⁵⁹ Petras Kimbrys, „Kelionė ten ir atgal“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, nr. 10, p. 714–723.

²⁶⁰ Kaip nustatė Arvydas Anušauskas: „Sovietiniam saugumui darbo padaugėjo ir sekant užsieniečius, nes nuo 1970 m. į Kauną leista vienai dienai atvažiuoti užsieniečiams „Inturisto“ autobusais, lydimiems gidų (neretai kartu ir KGB agentų). Galima daryti išvadą, kad Kaunas 1972 m. pradžioje, lyginant su kitais miestais, niekuo neišsiskyrė: nei KGB persekiojamų ar sekamų žmonių skaičiumi, nei koku nors nelegaliu judėjimu. Kita vertus, negalima pamiršti ir žinomos „laikinosios sostinės“ dvasios. Čia buvo nemažai už valstybinius nusikaltimus teistų žmonių, buvusio nepriklausomos Lietuvos politinio elito ir jų artimųjų“ (Arvydas Anušauskas, „KGB reakcija į 1972 m. įvykius“, [interaktyvus], in: <http://www.genocid.lt/Leidyba/13/aarvydas.htm>) (2022-04-01).

biblioteka Maskvoje, kurioje nemažai Vakarų filosofijos knygų buvo galima gauti ir nesikreipiant į spec. fondą.

Visgi tiek išėivijos, tiek dar likusios tarpukarinės minties fragmentai ir žmonės buvo suprantami visų pirma kaip pavojus, net jei aštuntajame dešimtmetyje veikimo metodai buvo gerokai subtilesni. Bandant paveikti išėiviją (ir neduoti Vakaruose išleisti necenzūrotų atsiminimų) po nuolatine KGB priežiūra, spaudimu ir sekimu buvo atsidūręs iš lagerio grįžęs Juozas Keliuotis, su kuriuo susipažinti 1981 m. teko ir filosofams A. Juozaičiui bei V. Radžvilui²⁶¹.

Istorikas Arūnas Streikus apie santykiško atlaisvėjimo laikotarpį aštuntajame dešimtmetyje ir stiprėjančią išėivijos intelektualinę įtaką Lietuvoje rašo šitaip: „Nors atsirado sąlyginio laisvumo, tačiau cenzūra ir ideologinė kontrolė tikrai neišnyko: Nuo 1973 m. vėl padaugėjo Glavlito įsakymų išimti iš bibliotekų ir knygų prekybos tinklo nepatikimais tapusių autorių knygas. Paprastai buvo išimamos iš Sovietų Sąjungos emigravusių rašytojų arba disidentinio sąjūdžio dalyvių knygos [...]. Iš naujo įvertinti ir kai kurie anksčiau bendram naudojimui perduoti iš užsienio gauti išėivijos leidiniai. Tačiau tobulėjant techninėms priemonėms ir plečiantis ryšiams su užsieniu, izoliuoti visuomenę ir jos kultūrinį elitą nuo „priešiškos“ ideologijos darėsi vis sunkiau. Nemažai bendram naudojimui neprieinamų knygų, ypač grožinės literatūros, nuo septintojo dešimtmečio vidurio pavykdavo atvežti į Lietuvą vis dažniau atvykstantiems išėivijos kultūros veikėjams, kurie jomis aprūpindavo pažįstamus rašytojus, dailininkus, istorikus. Pagaliau atsirado savilaida, kurios būdu buvo dauginami išėivijos filosofų Antano Maceinos, Juozo Girniaus, Stasio Ylos populiariausi veikalai, Bernardo Brazdžionio poezija, Adolfo Šapokos „Lietuvos istorija“ ir kitos knygos“²⁶².

Svarbu, ir tai ypač pabrėžia anuometiniai filosofijos lauko dalyviai, kad iš išėivijos ir tarpukario tekstų buvo mokomasi filosofinio teksto ir mąstymo stiliaus. Vis dėlto, tarp išėivijos ir vietos filosofų buvo didžiulis kokybinis skirtumas, ką ir kaip jie galėjo pasakyti. „Medinis“ sovietinių filosofinių tekstų stilius aštuntajame dešimtmetyje jau buvo suvokiamas kaip problema, tačiau nelabai buvo žinoma „receptų“ šiai problemai spręsti. 1975 m. Lietuvos SSR Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos kalbos komisijos sąsiuvinis „Mūsų kalba“ nr. 1 didesne dalimi buvo paskirtas filosofinės lietuvių kalbos problematikai. Tekstus čia parašė Bronys Savukynas, Rolandas Pavilionis,

²⁶¹ Koncentruota ir konspektyvi J. Keliuočio biografija: Juozas Brazauskas, *Juozo Keliuočio drama. Biografinė apybraiža*, Vilnius: Margi raštai, 2017.

²⁶² Arūnas Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, 1 (15), p. 56.

Krescencijus Antanas Stoškus, Romualdas Ozolas, Antanas Rasimavičius, tačiau iš esmės apsiribota kalbininkiškomis pastabomis apie kalbos kultūrą, gramatiką, užsienio autorių pavardžių lietuvinimą. Kontrastui, 1978 m. išėjo A. Maceinos *magnum opus* veikalas *Filosofijos kilmė ir prasmė* (gana greitai atsidūręs ir Lietuvos filosofų rankose) palydėtas priedu „Lietuvių kalba ir filosofija“, kuriame paveiktas hermeneutinės filosofijos idėjų autorius siūlė visai kitokį būdą žiūrėti tiek į kalbą apskritai, tiek į filosofinę kalbą ir lietuvių kalbos galimybes. A. Maceinos manymu kalba yra pasaulio interpretavimas, „žiūrėjimo kampas“ – kalba yra tai, per ką mes pažįstame pasaulį. Žinoma, pripažinti kalbos problemą filosofijoje taip, kaip tai siūlė A. Maceina, reikėtų pripažinti ant jos uždėtus sovietinius akidangčius.

4.3. Nauji instituciniai vėjai LSSR MA: nuo skyriaus iki instituto

Nors dar 1960–1961 m. pasirodė ambicija bei preliminarus planas 1965–1968 m. įsteigti Filosofijos ir teisės institutą, tačiau šiai idėjai nebuvo lemta išsipildyti greitai ir lengvai. Visgi laikui bėgant tam tikriems postūmiams rasta valios (lyginant su pirmaisiais pokario metais, buvo kiek lengviau surasti kvalifikuotų žmonių, kurie dirbtų tokioje institucijoje). 1969 m. sausio 8 d. (nutarimas nr. 12) LSSR MA Prezidiumas priėmė sprendimą įsteigti Filosofijos, teisės ir sociologijos skyrių prie Istorijos instituto. Šis sprendimas politiniu lygiu taip pat buvo galutinai patvirtintas birželio 20 d. SSRS Valstybinio mokslo ir technikos komiteto nutarimu nr. 268, o liepos 7 d. LSSR MA Prezidiumas ėmėsi šį sprendimą įgyvendinti ir išleido atitinkamus potvarkius²⁶³. Formaliai skyriaus veikla turėjo prasidėti tų pačių metų rugsėjo 1 d. Skyriaus ir Filosofijos sektoriaus, o tuo pačiu Istorijos instituto direktoriaus antruoju pavaduotoju mokslo reikalams paskirtas J. Macevičius (1970 m. Jokūbas Minkevičius iš jo perėmė vadovavimą Filosofijos katedrai prie LSSR MA). Teisės sektoriui vadovauti gavo buvęs VVU rektorius J. Bulavas, taip pat turėjęs laikinai užimti Sociologijos sektoriaus vadovo pareigas. Filosofijos sektorius įkurtas naujai, o Teisės ir Sociologijos sektoriai perkelti iš Ekonomikos institute veikusio Sociologijos ir teisės sektoriaus. Naujai įsteigtam Filosofijos, teisės ir sociologijos skyriui prie Istorijos instituto taip pat duoti papildomi 13 etatų su mėnesinio užmokesčio fondu (nors kaip galima suprasti iš sausio 8 d. nutarimo – prašyti 25 nauji etatai).

²⁶³ „MA Prezidiumo posėdžių protokolai. Originalai. [1969]“, in: LCVA, f. R-1001, ap. 2, b. 1194, l. 92–95.

Impulsas skyriaus atsiradimui anaip tol nekvepia filosofų bendruomenės iniciatyva. Kaip pažymima LSSR MA sausio 8 dienos nutarime:

„Iki šiol Mokslų akademijos sistemoje visai nėra mokslinio organizacinio vieneto, kuris tirtų aktualias filosofijos problemas. Kai kurie filosofijos mokslo klausimai yra nagrinėjami respublikos aukštųjų mokyklų katedrose, tačiau šis reikšmingas darbas nėra koordinuojamas ir vystomas. Lietuvos TSR yra vienintelė Tarybų Sąjungoje respublika, kurioje iki šiol nėra įkurtas filosofijos sektorius.

Apie tai, kad filosofijos sektoriaus sudarymas Mokslų akademijos sistemoje yra seniai pribrendęs ir toliau neatidėliotinas reikalas, nuolat pabrėžiama respublikos filosofų konferencijose ir pasitarimuose. Šiuo klausimu tokia pat nuomonė buvo pareikšta 1966 m. Vilniuje įvykusioje TSRS MA Prezidiumo Visuomeninių mokslų sekcijos išvažiuojamoje sesijoje.

1967 m. TSKP Centro komiteto nutarimas „Apie tolesnį visuomeninių mokslų vystymą ir jų vaidmens didinimą komunizmo statyboje“ įpareigoja plėsti ir gerinti mokslinį tyrimo darbą visuomeninių mokslų srityje, tame tarpe filosofijos mokslo srityje“.²⁶⁴

Minimas SSKP nutarimas taip pat buvo dubliuotas LKP CK 1968 m. nutarimu „Apie tolesnį visuomenės mokslų vystymą“. MA nutarime atkartojama LKP pozicija: „[...] respublikos mokslininkai dar nepakankamai įsijungė į šiuolaikinio gamtos [mokslo ir visuomenės vystymosi nagrinėjimą [...]]. Lietuvos KP Centro komitetas įpareigoja tirti filosofinės ir teisinės minties raidą Lietuvoje [...]. Svarbiausias visuomeninių mokslų uždavinys, kaip pabrėžiama Lietuvos KP CK nutarime, – sistemingai ir ryžtingai kovoti prieš antikomunizmą, išsamiai kritikuoti šiuolaikinę buržuazinę filosofiją, sociologiją, istoriografiją, teisę ir ekonomines kapitalizmo apologetų teorijas. Visuomeninių mokslų mokslininkai turi skirti daugiau dėmesio moksliskai argumentuotam reakcingos lietuvių buržuazinės nacionalistinės emigracijos veiklos demaskavimui“²⁶⁵. Kuriamo skyriaus Filosofijos sektoriui numatytos užduotys: tirti Lietuvos visuomeninės-filosofinės minties istoriją, mokslinio pažinimo logiką ir metodologiją bei „dabartinės buržuazinės filosofijos analizė“²⁶⁶.

Iš viso Filosofijos sektoriuje be vadovo etato numatytos vietos keturiems vyresniesiems moksliniams bendradarbiams ir septyniems jaunesniesiems²⁶⁷. Naujai sudaryto sektoriaus Mokslinė taryba²⁶⁸ ėmėsi organizuoti konkursus

²⁶⁴ „MA Prezidiumo nutarimai. Originalai. I tomas [1969]“, in: LCVA f. R-1001, ap. 2, b. 1189, l. 16.

²⁶⁵ *Ibid.*, l. 17.

²⁶⁶ *Ibid.*, l. 18.

²⁶⁷ „MA Prezidiumo nutarimai. Originalai. II tomas [1969]“, in: LCVA f. R-1001, ap. 2, b. 1190, l. 5.

²⁶⁸ Filosofijos, teisės ir sociologijos skyriaus prie LSSR MA Istorijos instituto nariai: Jonas Macevičius, Juozas Bulavas, Juozas Šatas, Jonas Aničas, Mindaugas

mokslinių darbuotojų etatams užimti. Pirmaisiais Filosofijos sektoriaus darbo metais vyriausiais moksliniais bendradarbiais tapo: Jonas Aničas, Vincas Černeckis, Antanas Gaidys, Romanas Plečkaitis; jaunesniaisiais mokslo darbuotojais tapo: Jonas Žiniauskas, Svetlana Valiulis, Vanda Bieliauskienė, Vytautas Smelstoriū, Liudmila Vileitienė ir Vladas Balkevičius²⁶⁹. Kaip rodo protokolai, „vyr. mokslinis bendradarbis per metus turi paruošti 4–5 autorinius lankus produkcijos“²⁷⁰.

Numatyti ir pradėti rengti filosofijos aspirantų bei filosofijos kandidatinių laipsnių gynimai – pirmuoju aspirantu tapo S. Tunaitis (disertacijos tyrimo tema „Kanto filosofijos įtaka Lietuvoje XIX a. pradžioje“)²⁷¹. 1969 m. gruodžio 31 d. Skyriaus mokslinės tarybos protokole pasirodo aspiranto A. Varanavičiaus kandidatinės disertacijos temos aptarimas (tema „Humanizmo visuomeninės – filosofinės idėjos Lietuvoje XVI–XVII a.“, vadovas R. Plečkaitis). Taip pat patvirtinti disertantai iš kitų mokslo įstaigų: Apolinaras Sinkevičius („Žinijos“ draugijos pirmininko pavaduotojas, disertacijos tema „B. Sruogos estetinės – filosofinės pažiūros“, vadovas G. Vaitkūnas), Vytautas Pikutis (marksizmo-leninizmo katedros dėstytojas Lietuvos Veterinarijos akademijoje, tema „S. Šalkauskio visuomeninės – filosofinės pažiūros“, vadovas Irmija Zaksas), Bronė Leskauskaitė (Lietuvos ŽUA filosofijos katedros dėstytoja, tema „A. Dambrausko-Jakšto filosofinės – estetinės pažiūros“, vadovas A. Gaidys) bei Jonas Samaitis (MA mokslinio – organizacinio skyriaus viršininkas, tema „Jono Šliūpo visuomeninės – filosofinės pažiūros“, vadovas J. Macevičius). Modelis, kuomet greta studijuojančių nuolatinės aspirantūros studijose pačioje MA disertacijas ateidavo gintis ir kitų institucijų darbuotojai ar karjeros siekiantys pačios MA kitų padalinių žmonės, išlaikytas ir vėliau.

1969 m. spalio 2 d. Visuomeninių mokslų skyriaus biuro posėdyje (protokolas nr. 8; dalyvauja V. Niunka, D. Budrys, J. Macevičius, K. Meškauskas, B. Blažys, P. Dičius) filosofų sektoriui numatyti šie uždaviniai: „1) antikomunizmo kritika, dabartinės buržuazinės filosofijos pagrindinių srovių kritinė analizė, lietuvių emigracijos socialinės-politinės bei filosofinės koncepcijos; 2) Visuomeninės-filosofinės minties istorija Lietuvoje; 3)

Bartninkas, Antanas Buračas, Matas Damidavičius, Simonas Černiauskas, Pranas Dičius, Bronius Kuzmickas, Jokūbas Minkevičius, Ona Ruželytė, Alfonsas Žiurlys.

²⁶⁹ „Skyriaus mokslinės tarybos posėdžių protokolai [1969]“, in: LCVA f. R-1033, ap. 1, b. 1, l. 16–43, 63.

²⁷⁰ „Filosofijos sektoriaus posėdžių protokolai [1970]“, in: LCVA f. R-1033, ap. 1, b. 13, l. 1.

²⁷¹ „Filosofijos sektoriaus posėdžių protokolai [1969]“, in: LCVA f. R-1033, ap. 1, b. 3, l. 13.

mokslo logika; ateizmo ir religijos istorijos klausimai“²⁷². Filosofijos, teisės ir sociologijos skyriaus kolektyvas visų pirma prioritetizavo Lietuvos filosofijos istorijos ir lietuviškosios emigracijos tyrimus, labiau antraeile kryptimi laikydamas mokslo logikos ir religijos-ateizmo istorijos klausimus.

Skirtingiems prioritetiniams dalykams buvo gana greitai sugalvoti moksliniai tyrimai. 1969 m. gruodžio 26 d. posėdyje J. Macevičius teigė, kad numatyta „išleisti leidinį „Lietuvos filosofinės minties istoriniai šaltiniai“ / apie 40–50 sp. l. / . Statomas tikslas 15–18 metų laikotarpyje išleisti filosofijos istorijos Lietuvoje tritomi“²⁷³. Visuomeninės filosofinės minties istorijos objektas anot jo – „filosofinė gamtamokslinė mintis, gnoseologinė loginė ir psichologinė mintis, filosofinė etinė ir estėtinė mintis, ateistinė mintis, filosofinė religinė mintis, filosofinė sociologinė bei politinė mintis“²⁷⁴. Taigi numatytas platus istorinių tyrimų spektras. Taip pat dar kartą pažymima, kad įpareigojimas tirti ir kritikuoti išeivijos lietuvių socialines, politines bei filosofines antikomunizmo koncepcijas ateina iš LKP CK ir SSRS Mokslo ir technikos komitetų pusės.

Kaip rodo susirašinėjimas su įvairiomis institucijomis, išeivijos „ideologinių srovių tyrimas“ turėjo platesnį politinio užsakymo kontekstą bendrame SSRS moksliniame-ideologiniame planavime²⁷⁵. Kaip vienas svarbiausių Filosofijos sektoriaus darbų šia tema 1970 m. buvo numatytas A. Gaidžio tyrimas-monografija (25 autoriniai lankai) tema „Filosofijos koncepcijos Lietuvių emigracijoje po II-jo Pasaulinio karo“, kurioje centrinis dėmesys turėjo tekti A. Maceinai ir J. Girniui bei Lietuvių katalikų mokslo akademijos leidžiamoms knygoms (visų pirma trys tomai Suvažiavimo darbų)²⁷⁶. Pastebėta, kad bus sunkumų gauti periodiką. J. Aničas savo ruožtu turėjo imtis Bažnyčios istorijos Lietuvoje 1940–1970 m. tyrimo, V. Černeckis – etinės minties Lietuvoje istorijos (1919–1940 m.). V. Beliauskaja – marksistinės visuomeninės-filosofinės minties raidos Lietuvoje 1927–1940, R. Plečkaitis – feodalinio laikotarpio filosofijos

²⁷² „MA Visuomeninių mokslų skyriaus visuotinio susirinkimo ir biuro posėdžių protokolai [1969]“, in: LCVA f. R-1001, ap. 2 b. 1199, l. 23.

²⁷³ „Skyriaus mokslinės tarybos posėdžių protokolai [1969]“, in: LCVA f. R-1033, ap. 1, b. 1, l. 52.

²⁷⁴ „Filosofijos sektoriaus posėdžių protokolai [1969]“, in: LCVA f. R-1033, ap. 1, b. 3, l. 2.

²⁷⁵ „Užsienio ideologinių srovių probleminės mokslinės tarybos susirašinėjimas mokslinio tyrimo darbo klausimais [1970]“, in: LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 11., l 4, 5.

²⁷⁶ „Filosofijos sektoriaus posėdžių protokolai [1970]“, in: LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 13, l. 1.

Lietuvoje, o pats J. Macevičius – kapitalistinio laikotarpio Lietuvos filosofijos istorijos tyrimų²⁷⁷.

Šių tyrimų rezultatų sklaidą galima stebėti iš esmės per visą aštuntąjį dešimtmetį: Jonas Aničas, *Socialinis politinis katalikų bažnyčios vaidmuo Lietuvoje 1945–1952 m.* (1971 m.); *Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje 1940–1944 m.* (1972 m.); *Ideologinės srovės lietuvių išeivijoje. Socialinės, politinės ir filosofinės koncepcijos po Antrojo pasaulinio karo* (1978 m.); Vincentas Černeckis (Žemaitis), *Pasaulietinė etika Lietuvoje (XIX a. pabaiga – XX a. pradžia)* (1986 m.). Naujai ateinantys į skyrių bendradarbiai paprastai atsinešdavo savo tyrimų tematiką ir ji būdavo įtraukiama į darbo ir publikacijų planus. Pavyzdžiui 1973 m. atėjęs dirbti B. Kuzmickas nuosekliai plėtojo savo kandidatiniėje disertacijoje pradėtus katalikiškos filosofijos tyrimus per „kritikos“ prizmę: *Šiuolaikinė katalikiškoji filosofija* (1976 m.), *Modernizmas šiuolaikinėje katalikybėje* (1976 m.).

Žvelgiant į Filosofijos skyriaus protokolų visumą, matyti, kad didžiausią autoritetą turėjo ir daugiausia pastabų pateikdavo J. Macevičius, V. Lazutka ir R. Plečkaitis (bent jau pastarojo autoritetas buvo akademinis, o pirmųjų dviejų – partinis-ideologinis). Apskritai tiek Filosofijos, teisės ir sociologijos skyriaus bei jo sektorių veiklą prižiūrinčios mokslinės tarybos darbas vyko standartiniais sovietinės institucijos mokslo principais: visi skyriaus nariai turėjo reguliariai atsiskaityti už nudurbtus darbus, pristatyti veiklos planus, parašytus straipsnius, kurie susilaukdavo vidinės kritikos ir pastabų dar toli iki pamatant kokiems nors cenzoriams (jau nekalbant apie publikavimą). Tampri vidinė horizontali ir vertikali kontrolė turėjo užtikrinti tiek darbinę discipliną, tiek priežiūrą nuo ideologinių klaidų, o detalūs ir sekcijos arba viso skyriaus vadovo pasirašyti posėdžių protokolai, kuriuose nurodoma, kad būta kritikos ir pastabų, kartu atliko ir saugiklio funkciją tam atvejui, jei būtų sulaukta reikšmingos kritikos ar puolimo. Vis dėlto, protokoluose konkrečių straipsnių įvertinimai dažniausiai paliekami anapus teksto, apsiribojama nurodymu, kad kažkuris katedros narys „liepė ištaisyti trūkumus“, „pataisyti kalbą“ ar, kad straipsnio būklė yra „nepatenkinama“. Be to katedroje buvo reguliariai skaitomi pranešimai ir vykdomi seminarai (pavyzdžiui, R. Plečkaitis vadovavo kasmėnesiniam metodologiniam filosofijos istorijos seminarui)²⁷⁸. Tad pirmaisiais savo veikimo metais Filosofijos, teisės ir sociologijos skyrius prie Istorijos instituto iš esmės buvo sovietinio marksizmo ortodoksijos prieglobstis, daugiausia vykdomas partijos bei aukštesnių instancijų nurodytas

²⁷⁷ *Ibid.*, l. 3-9.

²⁷⁸ *Ibid.*, l. 20.

tyrimų kryptis. Rimčiausia išimtis šiai tendencijai – R. Plečkaitis (taip pat dirbęs VVU) ir B. Kuzmickas.

Vis dėlto plečiantis skyriui ir augant jo akademiniam potencialui radosi sąlygos jį pertvarkyti į atskirą Filosofijos, sociologijos ir teisės institutą (toliau – FSTI) prie LSSR MA 1977 m. rudenį. Instituto direktoriumi ir vieno iš filosofijos sektorių vadovu nuspėjamai dirbo J. Macevičius, taip dar kartą patvirtindamas savo kaip turbūt įtakingiausio akademinio administratoriaus (filosofų tarpe) autoritetą. Filosofijai buvo skirti trys sektoriai: Visuomeninės filosofinės minties istorijos Lietuvoje, Dabartinės Buržuazinės filosofijos ir antikomunizmo kritikos, o taip pat Užsienio ideologinių srovių tyrinėjimo. Juose nuo pat pradžių dirbo virš 30 žmonių²⁷⁹, tarp kurių: A. Gaidys (sektoriaus vedėjas), B. Kuzmickas, B. Deksnys, I. Zaksas, A. Degutis, J. Morkūnienė, M. Šubas, B. Palubinskas, V. Pruskus, V. Žemaitis, R. Plečkaitis, V. Bagdonavičius, J. Kudirka, P. Veljetaga. Baigęs aspirantūros studijas Maskvoje SSRS MA Filosofijos institute, čia ateina dirbti A. Sverdiolas.

Pertvarkius skyrių į institutą gerokai intensyviau pradėjo vykti ir aspirantūros studijos. Naujai įkurto instituto filosofijos specialybių stojimo į aspirantūrą ir kandidatinio minimumo egzaminų komisiją sudarė pats J. Macevičius (komisijos pirmininkas), R. Plečkaitis, J. Barzdaitis, B. Kuzmickas, R. Grigas, A. Matulionis²⁸⁰. Vis labiau orientuojantis į akademinę, o ne ideologinę funkcijas, ryškėjo filosofų akademikų flangas.

Kadangi FSTI buvo LSSR MA dalis, ji taip pat iš dalies turėjo vykdyti mokslo politikos koordinavimo funkcijas. Dar 1971 m. LSSR MA įkurta Filosofijos problemų mokslinė taryba (jos pirmininkas ir vėl J. Macevičius) ir, kaip rodo jos protokolai, vykdant penkmečio planus per LSSR MA prezidiumą turėjo būti koordinuojama visų Lietuvoje tuo metu su filosofijos tyrimais galėjusių dirbti katedrų mokslinė veikla (minima, kad Vilniuje tokių katedrų 11, Kaune – 8, Šiauliuose – 1). Šias kontrolės funkcijas 1977 m. perima naujai sukurtas institutas (procesui ir toliau vadovauja J. Macevičius). Vis dėlto koordinacija nevyksta sklandžiai, deklaruojami akademiniai planai tik iš dalies atspindi anuometines domėjimosi temas. Konkrečių temų vengiama dėl reikalavimo jas išpildyti ir perteklinės priežiūros, kadangi, kaip pažymima planų svarstymo posėdyje, „[d]ėstytojai nesuinteresuoti teikti temas tiksliai, nes po to jiems nebemoka honoraro. Todėl mes tiksliai

²⁷⁹ „Instituto įsakymai pagrindinės veiklos klausimais [1977]“, in: LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 149, l. 3.

²⁸⁰ *Ibid.*, l. 6.

nerašome – čia svarbu parodyti tendencijas ir teisingai jas formuluoti“²⁸¹. Maža to, nemažai tyrėjų dirbo per kelias institucijas, todėl tyrimų temos natūraliai atsikartojo skirtingose darbovietėse.

Naujajam institutui Lietuvos teritorija nebuvo pakankamai didelė ideologinės priežiūros funkcijoms ir kontrolei įgyvendinti: Užsienio ideologinių srovių tyrinėjimo sektorius dėl savo specifinio tyrimų lauko taip pat gaudavo išskirtinio dėmesio, lyginant su kitomis tyrimų sritimis – jo mokslinei tarybai pirmininkavo pats V. Niunka (A. Gaidys – pirmininko pavaduotojas). Taip pat iš išskirtinų žmonių taryboje buvo: Kazys Žukauskas (LSSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministro pavaduotojas), Irmija Zaksas, Albertas Laurinčiukas (*Tiesos* vyr. redaktorius), G. Zimasas (*Komunisto* redaktorius), Vytautas Zenkevičius (LSSR Užsienio reikalų ministras), Valentinas Lazutka (Aukštosios partinės mokyklos Filosofijos katedros vedėjas), Jokūbas Minkevičius (LSSR MA Filosofijos katedros vedėjas), Ramojus Petrauskas (Draugystės ir kultūrinių ryšių su užsienio šalimis komiteto pirmininkas)²⁸². Ši taryba daug neposėdžiavo, o jos posėdžių protokolai itin lakoniški, tarybos egzistavimas veikiau buvo statuso ir reikiamo lygmens asmenų dalyvavimo kontrolėje klausimas.

Stiprėjanti išeivijos filosofijos įtaka pagaliau atskleidžia ir tam tikrą dvilypumą sovietinės filosofijos diskurse. Iki aštuntojo dešimtmečio apie lietuvių išeivijos filosofus, jų egzistavimą ir kūrybą beveik nekalbama (pirmasis straipsnis apie A. Maceiną *Problemos* pasirodo tik 1971 m.²⁸³), tačiau jų tekstų cirkuliacijai (ir kaip rodo vėlesnės refleksijos – įtakai) stiprėjant turi intensyvėti ir kritika. Ryškiausias pavyzdys – A. Gaidžio sudaryta ir redaguota kolektyvinė monografija *Ideologinės srovės lietuvių išeivijoje. Socialinės, politinės ir filosofinės koncepcijos po Antrojo pasaulinio karo* (1978 m.). Knygoje gausu faktinių klaidų ir iškraipymų (pavyzdžiui, apverčiamas A. Maceinos santykis su Vatikano II susirinkimu – iš atsargiai teigiamo į vienareikšmiškai neigiamą), jai apskritai būdingas vulgarus, *agitpropinis*, o ne akademinis tonas, selektyvus ir itin negeranoriškas citatų rankiojimas bei jų interpretavimas. Pavyzdžiui, apžvelgiant Vytauto Kavolio *Nužemintųjų generacija* ir jos pesimistinius pasąžus apie moderniąją žmogaus egzistenciją ir lietuviškosios išeivijos „bežemius“, išeiviai pateikiami taip, tarsi būtent išimtinai lietuvių išeivių,

²⁸¹ „1977 m. Filosofijos problemų mokslinės tarybos posėdžio protokolas, darbo planai ir ataskaita“, in: LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 151, l. 2.

²⁸² „1977 m. Užsienio ideologinių srovių tyrinėjimo probleminės tarybos darbo planas ir ataskaita“, in: LCVA f. R-1033, ap. 1, b. 154, l. 7–8.

²⁸³ Antanas Gaidys, „A. Maceinos filosofinių pažiūrų socialinės prielaidos ir idėjinės ištakos“, in: *Problemos*, 1971, t. 8, p. 124–127.

egzilio gyvenimas ir būtis beprasmiškai ir skausmingi (pagal kontrastą, duodama suprasti, kad sovietinio piliečio gyvenimas kupinas laimės ir pilnatvės): „Slegiami šių sunkių jausmų, liberalieji emigrantai blaškosi, ieškodami „tiesos“ ir kokios nors perspektyvos. Tačiau dėl jų buržuazinių klasinių pozicijų, miglotos, eklektiškos pasaulėžiūros bei metodologijos tie ieškojimai painūs, skausmingi ir beprasmiški. Egzistencialistiniai samprotavimai apie būties iracionalumą ir beprasmybę, istorijos aklumą bei neteisingumą, žmogaus vienišumą, beviltiškumą veda į užsisklendimo vidiniame pasaulyje šlovinimą [...]“²⁸⁴. Nelaimingų pesimistų šleifas klijuojamas iš esmės visiems išeiviams, mat didžioji jų intelektualinė problema turbūt ta, kad jie nėra marksistai-leninistai (iš ko ir kyla visos jų „klaidos“).

Ši ir panašius tyrimus net sunku pavadinti intelektualiai nesąžiningais – ideologinis tendencingumas ir „kompromituojančių“ faktų bei teiginių ieškojimas yra greičiau bendroji metodologija. G. Kabelka šią knygą pasirenka kaip vieną ryškiausių „vertikalojo redukcionizmo“ pavyzdžių sovietmečio filosofinėje historiografijoje. Taip, knygos naratyvas yra pastatytas ant redukcionistinės schemos, tačiau ginčytina, ar ją galima laikyti istoriografinio modelio padariniu, o ne tiesiog išvestine ideologinio teksto žanro ir funkcijos – ideologinio teksto tikslas yra demaskuoti. Bendresne prasme tai klausimas apie tai, kiek ideologiniai aiškinamieji modeliai gali būti laikomi istoriografiniais.

Tačiau kitaip nei išeivijos filosofų tekstai, ši kritika ir bandymas pagal sovietinės propagandos klišes „objektyvizuoti“ savo oponentus neturėjo jokios apčiuopiamos kultūrinės reikšmės. Kaip tik pats kritikos faktas rodo, kad apie išeivijos filosofiją nebebuvo įmanoma nekalbėti. Ir nors oficialiai išeiviai nei akademiniame lauke, nei LSSR filosofiniame diskurse aštuntajame dešimtmetyje dar beveik nesirodė, jie buvo aiškiai suvokti ir įvardinti kaip ideologiniai oponentai. Šis jautrumas atskleidžia ir ideologinio-partinio kultūrinio kapitalo trapumą konkurencijoje su nuo ideologinės sistemos nepriklausoma filosofija.

²⁸⁴ *Ideologinės srovės lietuvių išeivijoje. Socialinės, politinės ir filosofinės koncepcijos po Antrojo pasaulinio karo*, Vilnius: Mintis, 1978, p. 261.

4.4. Horizontali ir vertikali (savi)kontrolė: SSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyriaus steigimas 1973 m.

Dar vienas svarbus įvykis, integruojant Lietuvos filosofinį kontekstą į bendrą sovietinį diskursą, tai SSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyriaus steigimas 1972–1973 m. (pati Draugija yra įsteigta 1971 m.). Kaip galima suprasti iš Lietuvos archyvuose egzistuojančių dokumentų (visų pirma LSSR MA prezidento J. Matulio laiško SSRS Filosofijos draugijos viceprezidentui B. S. Ukrainevui), SSRS MA buvo įsivaizduojami du variantai: arba Lietuvos skyrius, arba (Pa)Baltijo(s) šalių skyrius su kiekvienos šalies poskyriais. Pasirinktas pirmasis variantas. Idėja dėl skyriaus steigimo galėjo būti tiek nurodymas „iš viršaus“, tiek iniciatyva „iš apačios“ (norint įsijungti į bendrą tinklą, ar tiesiog siekiant išvengti vėlesnių priekaištų ir kritikos dėl neveiksnumo), visgi labiau tikėtina, kad tai buvo sprendimas „iš viršaus“. Draugijos Lietuvos skyriaus steigimas, žinoma, derintas aukščiausiu LSSR partiniu ir politiniu lygmeniu. Draugijai keltas tikslas vienyti skirtingose mokslo ir studijų įstaigose dirbančius filosofijos bei ideologinių disciplinų dėstytojus ir tyrėjus, bet numatytos bei pabrėžtos ir ideologinės funkcijos, siekiai.

Filosofų draugijos Lietuvos skyriaus steigimas taip pat buvo koordinuotas LSSR MA žmonių, tačiau bandyta įtraukti daugiau ar mažiau visų svarbiausių mokslo institucijų filosofijos ir ideologijos lauko darbuotojus. Savo laiške LKP CK J. Macevičius steigiamajai skyriaus konferencijai pasiūlė tokios sudėties organizacinį komitetą: J. Minkevičius (pirmininkas, LSSR MA Filosofijos katedros vedėjas), J. Barzdaitis (VVU Filosofijos istorijos ir ateizmo katedros vedėjas), M. Burokevičius (VISI Mokslinio komunizmo katedros vedėjas), A. Čedavičius (KPI Filosofijos katedros vedėjas), M. Davidavičius (VVU Mokslinio komunizmo katedros vedėjas), J. Leonavičius (KPI Mokslinio komunizmo katedros vedėjas), J. Macevičius (Filosofijos, teisės ir sociologijos skyriaus prie Istorijos instituto vadovas), E. Meškauskas (VVU Filosofijos katedros vedėjas), P. Slavėnas (LSSR MA akademikas), R. Skaisgiris (VVPI Filosofijos katedros vedėjas), A. Steponavičius (Aukštosios partinės mokyklos direktoriaus pavaduotojas), L. Šnipas (LSSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos visuomenės mokslų skyriaus viršininkas), I. Zaksas (Kauno Medicinos instituto Mokslinio komunizmo ir filosofijos katedros vedėjas), G. Zimanas (*Komunisto* vyr. redaktorius)²⁸⁵. LSSR Mokslų akademijos prezidiumas ir LSSR Aukštojo ir specialiojo

²⁸⁵ „TSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyriaus steigimo dokumentai“ in: LCVA, f. R-1035, ap. 1, b. 1, l. 4–6.

vidurinio mokslo ministerijos kolegija, remdamasi LKP CK 1973 m. balandžio 13 dienos nutarimu, šią sudėtį patvirtino (tik A. Čedavičius pakeistas nauju KPI Filosofijos katedros vedėju L. Radvilavičiumi)²⁸⁶ ir tą pačių metų balandžio 28 d. įvyko steigiamoji konferencija.

Konferencijoje dalyvavo 99 žmonės. Pagrindiniame konferencijos pranešime (autorius nenurodytas, bet greičiausiai tai buvo J. Macevičius) teigta, kad „Respublikoje yra apie 200 filosofijos mokslų atstovų (skelbta, kad bendras SSRS „filosofų“ skaičius siekė net 12 000). Tai filosofijos, mokslinio komunizmo, mokslinio ateizmo, logikos, estetikos, etikos, taikomosios sociologijos specialistai, dirbantys daugiausia aukštosiose mokyklose (143) ir Mokslų akademijoje (33). Iš 95 turinčių mokslinius laipsnius, 6 yra filosofijos mokslų daktarai, 51 filosofijos mokslų kandidatai, 30 istorijos mokslų kandidatai, 2 ekonomikos mokslų kandidatai, 1 psichologijos mokslų kandidatas, 1 filologijos mokslų kandidatas, 2 pedagogikos mokslų kandidatai, 2 teisės mokslų kandidatai“²⁸⁷. Giriantis jau esamais pasiekimais pažymima, kad išleista jau 30 „respublikos autorių“ monografijų. Prie protokolų pridėti sąrašai aukštojo mokslo sistemoje dirbančių dėstytojų ir studijuojančių aspirantų, o dalyvių sąrašas taip pat leidžia suprasti, kad dalyvavo iš esmės visi svarbiausi to meto LSSR filosofijos lauko veikėjai ir kai kurie svarbūs ideologiniai prievaizdai (pavyzdžiui, V. Niunka). Taigi konferencijos organizavimas turėjo ir inventorizacinį pobūdį.

Diskusijoje, jei čia galima taikyti šį terminą, trafaretiškai pozicijas, palinkėjimus ir siūlomas veiklos kryptis išdėstė I. Zaksas, A. Gaidys, R. Grigas, A. Vaitkevičius, bet įdomiausias ir kiek iš kitų išsiskiriantis turbūt buvo P. Slavėno pasisakymas, kritikuojantis stalininių mokslo karų palikimą (sprendžiant iš išlikusių dokumentų, jis taip pat atskirai pasirašė, kad jo pasisakymas užrašytas teisingai):

„Nėra reikalo akcentuoti neginčijamą materialistinės filosofijos ryšį su gamtos mokslais. Tačiau verta pastebėti, kad filosofija, neturėdama nei specialaus rašto, kaip matematika, nei sudėtingos laboratorinės technikos, yra mažiau apsaugota nuo nemokšiškų įsibrovimų, kurie kartais labai kenkia tiek filosofijai, tiek per ją kitiems mokslams.

Jei dialektinio ir istorinio materializmo klasikai įžvalgiai išlukštendavo „racionalių grūdus“ net priešingose koncepcijose, tai vėliau kuriam laikui padažnėjo neatsakingas „idealizmo“ arba „antimokslo“ etikečių lipdymas kaip tik ant vertingų naujų mokslo teorijų. Neteisinga, kaip tai patyliukais daroma, versti filosofams kaltę už padarytą tarybiniam mokslui žalą. Užtenka prisiminti kas pirmas ėmė „smerkti“ reliatyvumo teoriją? Kas triukšmingai „naikino“ genetiką?

²⁸⁶ *Ibid.*, I. 7–8.

²⁸⁷ *Ibid.*, I. 19.

Kas paskelbė kibernetiką esant „pseudomokslu“? Didžiausio triukšmo atvejais mažiausiai buvo girdimas mokslo balsas, ir reikalas panašėjo į biržos lošimą, dirbtinai keliant arba smukdant popierių vertes. Ažiotažas lietė ne filosofus, o kitų mokslų kadrus. Filosofams tegalima priekaištauti patiklumą, kritinės iniciatyvos stoką²⁸⁸.

Reakcija į šį pasisakymą nežinoma, tačiau P. Slavėno (pagal išsilavinimą šiaip jau fiziko ir matematiko) intencija aiški: J. Stalinas, nors ir neminimas, blogas ir kaltas dėl visų sovietinio mokslo ir filosofijos problemų, marksizmo kaip mokslo filosofijos idėja dėl to neturėtų būti diskredituota, filosofija neturėtų būti varžančia kitus mokslus jėga, o filosofai dėl mokslinių karų ir draudimų nekalti.

Įdomu ir tai, kad, kaip vienas uždavinių, keltų konferencijoje, buvo Filosofų draugijos įtakos stiprinimas žurnale *Problemos*. Iš vienos pusės žurnalas girtas kaip svarbiausias ir reikšmingiausias tęstinis filosofijos leidinys, iš kitos pusės trafaretiškai kritikuotas ir „esamų trūkumų“ išsprendimui esą galėjo padėti Filosofų draugija. Pažymėtina tai, kad idėja įjungti į Filosofijos draugijos įtakos sferą *Problemas* pasirodo ir po keleto mėnesių jau minėtoje puolamojoje „recenzijoje“ žurnale *Komunistas*. Vis dėlto, *Problemos* išlieka visų pirma VVU filosofų leidiniu.

Pastaroji intencija gerai parodo, koks buvo tikrasis Filosofų draugijos skyriaus steigimo tikslas – uždėti dar vieną kontrolės sluoksnį greta jau egzistuojančių diskurso ir akademinio lauko priežiūros metodų per mokslines institucijas (katedras, institutus, jų skyrius ir sekcijas), mokslines tarybas, partinę organizaciją horizontaliuoju lygmeniu ir per GLAVLIT'ą, ministerijas, LKP CK, KGB bei SSRS MA, SSKP CK vertikaliąja galios ašimi. Toks modelis turėjo užtikrinti, kad per viena kitą funkciškai dubliuojančias institucijas akademinės filosofijos ir ideologijos lauko veikėjai patys savarankiškai atliks pakankamą (savi)kontrolę ir (savi)cenzūrą, o hierarchiškai aukštesnėms institucijoms daugiau teks stebėjimo, vadovavimo ir pasyvios kontrolės darbas.

Filosofų draugija yra geras indikatorius kaip buvo importuojamos reikiamos tyrimų tendencijos iš „centro“ į „periferiją“, koks buvo valstybės ideologinis „užsakymas“. Kaip parodė N. Putinaitės ateizacijos Lietuvoje tyrimas, leidimas nagrinėti etikos ir žmogiškojo gyvenimo prasmės klausimus gali būti aiškinamas ne vien santykinė filosofinio diskurso liberalizacija, tačiau poreikiu, kurio iki tol buvusi ateistinė propaganda negalėjo išpildyti. Kadangi buvo reikalinga dorovines nuostatas ir gyvenimo prasmės klausimus pagrįsti sovietinio ateistinio humanizmo rėmuose, tai galėjo būti sviri

²⁸⁸ *Ibid.*, l. 36.

priežastis šių klausimų tyrinėjimui ir publikacijų pagausėjimui. 1974 metais įsteigiama SSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyriaus Etikos sekcija. Kad būtų politinės įtakos rodo tai, kad 1976 m. LKP CK III plenumas pagal SSKP XXV suvažiavimo nutarimus aptarė „visuomenės moralinio gerinimo priemones“, tam poreikiui patenkinti buvo sukurtos atitinkamos sąlygos, kuriomis galėjo pasinaudoti ir filosofai. 1978 m. Vilniaus pedagoginiame institute įsteigta Etikos ir mokslinio ateizmo katedra, 1977 m. numatoma visose aukštosiose mokyklose dėstyti marksistinės lenininės etikos pagrindų kursą, tais pačiais metais Filosofijos, teisės ir sociologijos institutas pradeda leisti knygų seriją *Etikos etюдai*, 1982 m. Filosofijos, sociologijos ir teisės institute įkurtas Etikos skyrius, kuris, panašu, glaudžiai bendradarbiavo su SSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyriaus Etikos sekcija²⁸⁹. Apskritai, kadangi nuo įkūrimo iki 1984 m. ir draugijos Lietuvos skyriui, ir Filosofijos, teisės, sociologijos institutui tuo pat metu vadovavo J. Macevičius, pirmąjį galima laikyti antrojo institucinės įtakos lauko dalimi – abi institucijos nuolatos bendradarbiavo rengiant leidinius ir mokslines konferencijas.

Užbėgant pasakojimo chronologijai už akių, verta pridurti, kad SSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyrius buvo viena tų institucijų, kurios nepergyveno sovietmečio. Jau 1988 m. gruodžio 20 d. SSRS Filosofų draugijos skyrius buvo panaikintas visuotiniame susirinkime ir buvo įkurta nepriklausoma ir realiai savanoriškais pagrindais veikianti Lietuvos filosofų draugija (pirmasis ir ilgametis jos pirmininkas – Evaldas Nekrašas), veikianti iki šiol²⁹⁰. Šis pokytis taip pat parodė, kad a) iš vienos pusės kažkokia panaši organizacija buvo reikalinga; b) vis dėlto SSRS FD Lietuvos skyrius buvo „neorganiška“ atsiradęs, todėl pradėjus kisti akademinio lauko taisyklėms ir sąlygoms išnyko. Kita svarbi pastaba – kadangi LCVA saugomų SSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyriaus dokumentų fondo chronologinės ribos

²⁸⁹ Nerija Putinaitė, *Nugenėta pušis*, p. 275.

²⁹⁰ „Filosofijos katedros nariai aktyviai dalyvavo steigiant Lietuvos filosofų draugiją (LFD). Kaip nurodo jos pirmininkas E. Nekrašas, „Steigiant LFD aktyviai dalyvavo tuometiniai katedros nariai A. Dobryninas, T. Sodeika, A. Šliogeris, E. Nekrašas. Sumanymas kurti savarankišką Lietuvos filosofų draugiją kilo visų pirma iš diskusijų TSRS filosofų draugijos Lietuvos skyriaus Jaunųjų filosofų sekcijoje, kurios veikloje, be jau minėtų asmenų, aktyviai dalyvavo A. Sverdiolas, G. Miniotaitė ir A. Degutis [...]“ (Mintautas Gutauskas, Arvydas Šliogeris, „Filosofijos katedra“, in: *Vilniaus universitetas Filosofijos fakultetas 1579–1989–2009*, sudarytojai Vida Jakutienė, Zenonas Norkus, Giedrė Šopaitė-Šilinskienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 62). Naujiena apie Lietuvos filosofų draugijos įkūrimą ir įstatus išspausdinta *Komjaunimo tiesoje* (Arūnas Sverdiolas, „Įkurtas Lietuvos filosofų draugija“, in: *Komjaunimo tiesa*, 1989, sausio 11 d., nr. 8 (11163), [interaktyvus], in: http://filosofai.lt/wp-content/uploads/2015/02/LFD_1988.pdf).

apima tik laikotarpį iki 1980 m., apie skyriaus veiklą devintajame dešimtmetyje itin daug pasakyti negalima.

5. IŠLIPTI IŠ OLOS? SISTEMOS DEZINTEGRACIJA IR SPARTĖJANTI DISKURSO KAITA 1980–1986 M.

Lūžyje į devintąjį dešimtmetį galima labai aiškiai matyti galutinį Lietuvos filosofinio diskurso išsiskyrimą į tris dalis. Pirmoji – instituciskai įtvirtintas marksizmas-leninizmas, galutinai sustabarėjęs vadovėlinėje scholastikoje, partijų nutarimuose ir gyvuojantis iš esmės tik kaip dėstomoji disciplina. Antroji – vis labiau ryškėjanti nemarksistinės filosofijos linija ir ne marksistinėmis kategorijomis bei schemomis operuojantys filosofijos ir filosofijos istorijos tyrimai. Trečioji – marksistiniai tyrinėjimai, žengiantys kiek toliau vadovėlinės scholastikos, tačiau kartu iš esmės jai tiesiogiai neprieštaraujantys. Taigi nors tiesioginės konfrontacijos su sovietine ideologija nebuvo, tačiau formavosi alternatyva, kuri nors tiesiogiai negali būti pavadinta antisovietine, tačiau kai kuriais atvejais buvo su sovietine ideologija sunkiai suderinama. Tai primena savotišką sovietinio periodo filosofijos (kiek ji matoma viešai) išbaigimą ir net akligatvį, iš kurio išeiti tapo įmanoma tik radikaliai keičiantis politinėms, socialinėms ir institucinėms sąlygoms. Jeigu stalinizmo pabaiga žymėjo sovietinio marksizmo kaip viską paaikškinančios teorijos silpnėjimą, tai paskutinysis sovietinės imperijos dešimtmetis ženklina irimą. Marksistinių šūkių ir formuluočių išpažinimas įgauna ritualinę ir simbolinę funkciją, o augant specializacijai ir intelektualinei distancijai tarp šių skirtingų sluoksnių sudvigubintas mąstymas galutinai įsitvirtina kaip kultūrinė norma. Su filosofijos „profesionalėjimu“ ir augančia specializacija fragmentiškasis darosi ir bendras filosofijos paveikslas. Panašus peizažas paįšomas ir tų, kurie žvelgia į politinę-ideologinę mintį sovietmečiu ar filosofus per politinę prizmę.

V. Radžvilas vėlyvojo sovietmečio Lietuvoje ideologines skirtis ir stovyklas (kiek jos regimos ir tilpo viešajame diskurse, t. y. neįtraukiant pogrindžio ir disidentų) apibendrina taip:

„Visu okupacijos tarpsniu gyvavo ir tvirtas pozicijas turėjo akademiniai „ortodoksai“ (G. Zimanas, J. Aničas, J. Mačiulis, I. Zaksas), aklaai išpažinę komunistinės ideologijos dogmas ir fanatiškai jas gynę iki pat režimo žlugimo. Tačiau „detotalitarizacijos“ sąlygomis pamažu gausėjo akademinėje srityje ir viešojoje erdvėje besireiškusių autorių (E. Meškauskas, A. Lozuraitis, B. Genzelis, B. Kuzmickas, R. Ozolas, J. Repšys, J. Minkevičius ir kt.), sudariusių „liberalų“ stovyklą. [...] Tačiau jau dabar galima įžvelgti, kad ši stovykla taip pat nebuvo monolitinė. Joje būta principinių idėjinių takoskyrų, leidžiančių preliminariai suskirstyti „liberalus“ į dvi grupes. Pirmosios – „lojalistų“ – atstovai (A. Lozuraitis, E. Meškauskas, J. Repšys, J. Minkevičius) akivaizdžiai neturėjo jokių tautinių ir valstybinių aspiracijų, nes nuoširdžiai manė, kad komunizmas ir yra „tikroji“ ir pageidautina lietuvių tautos ateities perspektyva. Jiems buvo

nepriimtini tik šios „perspektyvos“ įgyvendinimo būdai. Šios grupės atstovai arba apskritai nepripažino okupacijos ir valstybės sunaikinimo fakto, arba manė jį esant sąlygišku blogiu ir rado argumentų jam pateisinti. Antroji – „tautininkų“ grupė (B. Genzelis, R. Ozolas, A. Šliogeris) matė pavergtai tautai iškilusį egzistencinį pavojų ištirpti „tarybinėje liaudyje“ ir jos išlikimo viltis siejo su perspektyva atkurti nepriklausomą valstybę. Nors nei „lojalistai“, nei „tautininkai“ nebuvo rezistentai griežta šio žodžio reikšme, juos siejo antipatija „ortodoksams“ ir pastangos išsaugoti ir plėtoti lietuviškąją kultūrą. Tačiau pastangos plėtoti „tarybinę“ lietuvių kultūrą ir noras apginti ir išsaugoti okupantų naikinamą autentiškos lietuvių kultūros tradiciją buvo grindžiami visiškai skirtingomis lietuvių tautos ir valstybės politinės ateities vizijomis. Šis pamatinis abiejų grupių orientacijų skirtumas galutinai išryškėjo ir tapo akivaizdus Sąjūdžio laikotarpiu“²⁹¹.

A. Jankauskas ir B. Genzelis, kalbėdami apie padėtį septintame ir aštuntajame dešimtmetyje, tarp filosofų ir ideologų taip pat išskiria daugmaž tokias pačias tris stovyklas: 1) „Ortodoksus“ – partinius ideologinių dogmų gynėjus; 2) „Meškausko mokyklą“; 3) „Filosofus kultūrininkus“²⁹². Klasifikaciją reikėtų papildyti dar viena kategorija, kuri iš dalies persidengia su visomis aukščiau išvardintomis, tačiau dėl savo svarbos visgi yra išskeltina, tai „akademieniai administratoriai“, į kurią patenka katedrų, institutų ar kitokių padalinių vadovai, turėję ne tik ideologinę ar akademinę socialinę ir kultūrinę kapitalą, bet ir apibrėžtą administracinę galią (nesi)kišti ir (ne)formuoti akademinio proceso.

Žinoma, tiek Radžvilo, tiek Jankausko, tiek Genzelio įvertinimai nors ir gana taiklūs, tačiau bent iš dalies žvelgiama į situaciją teleologiškai ir per politinę perspektyvą – žinant kas laukia prasidėjus Sąjūdžio ir Atgimimo epochai. Bet žiūrint į filosofijos lauką iš ano laikmečio „vidaus“, tokias skirtis iki prasidedant Sąjūdžiui įžvelgti gerokai sunkiau. Pavyzdžiui, savu laiku nemažu kultūriniu įvykiu tapęs 1982 m. R. Ozolo tekstas „Pasaulis yra čia“ tarsi bando artikuluoti tautiškumo, patriotizmo ir net savotiško kultūrinio optimizmo jausmus, bet kartu viskas jame yra užklota storu sovietinės naujakalbės sluoksniu (kuriančiu papildomą distanciją šiandieniniam skaitytojui). Pagrindinė teksto žinutė, suvokiant to meto okupuotos šalies

²⁹¹ Vytautas Radžvilas, „Egzistencinės kovos laukas: okupuotos Lietuvos politinės minties kontūrai ir pamokos“, in: *Lietuvos politinės minties antologija*, t. 3: *Politinė mintis Lietuvoje 1940–1990 m.*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, p. 22–23.

²⁹² Algimantas Jankauskas, „Filosofai – Sąjūdžio ideologai“, in: *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, mokslinės redaktorės Jūratė Kavaliauskaitė ir Ainė Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 168; Bronius Genzelis, *Politikos laisvamano užrašai: sovietmetis, Sąjūdis, nūdienua*. Vilnius: Versmė, 2016, p. 54.

kultūrinę ir politinę izoliaciją, atrodo paradoksaliai – veržimasis „į pasaulį“ yra apgaulingas ir net „provincialus“ troškimas: „[...] juk nuo pat krikščionybės įvedimo laikų lietuvių kultūra buvo priversta amortizuoti nuolat ir įvairiai brukamą mintį, kad Lietuva yra „pasaulio užkampis“ [...]. Provincializmas – tai toks savęs nuo pasaulio atskyrimas, kai „pasaulis“ ir „čia“ tampa antipodai, „pasauliui“ suteikiant panacėjos, o „čia“ – ribotumo, nepakankamumo, pragaišties, pančių statusus“. Nors iš dabartinės perspektyvos šiam straipsniui kartais bandoma suteikti vos ne Lietuvos nepriklausomumą numatančią reikšmę, visgi pačiame tekste ryškesnė ir svarbesnė išgyvenimo sovietinėje tikrovėje ir „vidinės laisvės“ linija²⁹³. N. Putinaitė tame netgi išvelgia savotišką stoicizmą²⁹⁴. Optimistiškesnė A. Jokubaičio interpretacija sako, kad „[d]augelis Ozolo tekstą suprato kaip sovietinės Lietuvos kritiką. Jis Stasio Šalkauskio stiliumi kalbėjo apie intelektualinę Lietuvos visuomenės „negalią“, „mažakraujystę“ ir „anemiją“, kritikavo „žinybinį“ lietuvių mąstymą, minties nesavarankiškumą, kopijavimą ir pamėgdžiojimą. Ozolo nuomone, lietuviai gyvena jiems tikrovę užstojančių importuotų klišių pasaulyje ir yra negabūs savarankiškai mąstyti“²⁹⁵. Net jei ir taip, vėlesni įvykiai parodė, kad būtent sovietinio eksperimento kolbos dūžis atnešė laisvę, o ne atsitraukimas gilyn į save (nors ir pastarasis subrandino tam tikrus vaisius).

Kitas dalykas – naujakalbės ir jos temų dirbtinis įvaldymas neretai iš šiandienos perspektyvos neatskiriamas nuo ideologinio „originalo“ (ar tobulai atlikta „kopija“ šia prasme apskritai kuo nors kokybiškai skiriasi nuo „originalo“?). A. Jokubaitis R. Ozolo sovietinio periodo tekstuose išvelgia

²⁹³ Kad prisitaikymo ir išlikimo klausimas, vienas esminių, artikuliavo ne vienas sovietmetį perėjęs akademikas. Kaip Ozolo karjerą ir pasirinkimus apibendrina Vytautas Girdzijauskas: „Baigęs aspirantūrą, Romualdas Ozolas buvo nukreiptas kaip tik į šią [Filosofijos istorijos ir ateizmo] katedrą. Reikalą komplikavo tik vienas svarbus kliuvinys – mokslinio ateizmo katedros dėstytojas negali būti nepartinis. Teko rinktis: aktyvi rezistencija ar apsimestinis bolševizmas. Po komplikuočių svarstymų ir vidinių dvejonių sprendimas buvo priimtas – 1973 metais Romualdas Ozolas tapo TSKP nariu ir buvo patvirtintas Vilniaus universiteto Filosofijos istorijos ir mokslinio ateizmo katedros lektoriumi. Filosofijos istorijos paskaitas skaitė iki 1989 metų“ (Vytautas Girdzijauskas, „Nepriklausomybės apšėstieji“, in: *Metai*, 2017, nr. 10, [interaktyvus], in: <https://www.zurnalasmetai.lt/?p=2295> (2022-04-01). Dera paminėti, tai R. Ozolo darbas 1975–1980 m. Lietuvos SSR Ministrų Tarybos sekretariate.

²⁹⁴ Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga*, p. 123–125.

²⁹⁵ Alvydas Jokubaitis, „Romualdas Ozolas kaip kultūros filosofas“, in: Romualdas Ozolas, *Rinktiniai raštai, II t. Filosofija ir kultūra*, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Romualdo Ozolo paramos fondas, Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija, 2020, p. 18–19.

neortodoksinį marksizmą, tačiau nors tuose pačiuose R. Ozolo bandymuose rašyti daktaro disertaciją, kurios tema „Kultūros pažangos kriterijų klausimas“, galima matyti mėginimą atsiremti į K. Marx'ą ar E. Meškausko marksizmo interpretacijas (tą aiškiai rodo kalbėjimas apie „metodologiją“), tačiau sunku pasakyti, kiek jo kultūrinės filosofijos bandymai nuoširdžiai marksistiniai, o kiek tai sovietinio marksizmo imitacija rūpimomis temomis. Jo knyga jaunimui *Pasakojimai apie filosofus ir filosofiją* (1988 m.) baigiama gremėzdiška užsklanda, kurioje tarp daugybės temų pasvarstoma ir apie socializmą, ir „kolektyvinį partijos protą“. Ši imitacijos ir nuoširdumo problema lydį daugelį ikisajūdinių tekstų, kartu tai rodo, kaip sunku prisitaikyti intelektualiai ir kiek tai kainuoja.

Lietuvoje svarbios permainos visgi vyko ir šiuo laikotarpiu galima matyti išryškėjančią neformaliąją terpę: plačiau prieinami ir skaitomi išeivijos filosofų tekstai, santykinai gausėja įvairios Vakarų filosofinės literatūros prieinamumas (o taip pat socialistiniame bloke publikuotų knygų). Prie Filosofijos, Teisės ir Sociologijos instituto vyksta jaunų mokslininkų filosofijos seminaras, rengtas daugmaž kas antrą savaitę. Jame dalyvavo A. Sverdiolas, T. Sodeika, A. Degutis, E. Nekrašas, G. Miniotaitė ir kiti. Seminarui prigyja „Kanto seminaro“ pavadinimas, nors jame skaitomi ir kitų filosofų veikalai (Platonas, R. Descartes'as), į seminarą taip pat atvyksta tokie svečiai kaip M. Mamardašvilis (jo atvykimas 1981 m. sulaukė ir KGB dėmesio – iš A. Degučio buvo pareikalauta atiduoti šių seminarų įrašus)²⁹⁶. Tačiau svarbus ir pats seminaro naujumas formos požiūriu – tai nebėra tik formalus oficialiosios institucijos (katedros, skyriaus, sekcijos, mokslinės tarybos ar pirminės partinės organizacijos) susirinkimas, bet vieta, kur akademikai renkasi kalbėtis apie filosofiją ir filosofinius tekstus, genami ne formalios prievolės. 1988 m. kaip iš dalies šių seminarų rezultatas išėjo straipsnių rinktinė *Kanto filosofijos profiliai*. E. Zweerde taikliai apibendrina, kad nepaisant egzistavusios viešosios erdvės (konferencijų, žurnalų), tikroji filosofinė agora Sovietų Sąjungoje buvo *kuchnia*²⁹⁷.

Niekur nedingo ideologinė kontrolė ar sekimas, ideologinė kritika ar „nepageidaujamų“ žmonių išstūmimas anapus akademinio lauko. Net ir liberalesni centrai ir įsitvirtinę akademikai neišvengia problemų: 1979 m. po viešos kritikos nusižudo E. Iljenkovas, 1980 m. iš Maskvos į Tbilisį išsiunčiamas M. Mamardašvilis. Išlieka ir individualių represijų nuolatinė

²⁹⁶ M. Mamardašvilio Vilniaus paskaitos apie socialinę filosofiją ir A. Degučio atsiminimai yra išleisti: Мераб Мамардашвили, *Вильнюсские лекции по социальной философии (Опыт физической метафизики)*, Москва: Издательство АЗБУКА, 2012.

²⁹⁷ Evert van der Zweerde, *op. cit.*, p. 52.

grėsmė. Represinis spaudimas ir persekiojimas buvo ypač justi klausimuose, susijusiuose su religija ar filosofija, kurie kertasi su ateistine propaganda. *LKB Kronika* fiksuoja kratas, tardymus ir „nelegalių“ leidinių atėmimus²⁹⁸, o pagrindžio leidinys *Aušra* pastebi keletą filosofijos ir religijos susikirtimų su marksistine ideologija²⁹⁹.

Filosofijos institucijose šiuo laikotarpiu jau nebegalima kalbėti apie didelius institucinius persistumdymus – paminėtinas nebent Filosofijos istorijos ir logikos katedros VVU atsiskyrimas nuo Ateizmo katedros 1982 m., įvykęs labiausiai dėl Rolando Pavilionio autoriteto augimo ir natūralios katedros plėtros į filosofijos tyrimų pusę. Galima aiškiai fiksuoti R. Pavilionio tiek kultūrinio (kaip akademiko-filosofo), tiek socialinio (kaip administratoriaus) kapitalo augimą. 1984 m. Filosofijos, teisės ir sociologijos instituto direktoriumi tapo V. Lazutka, pakeitęs pareigose J. Macevičių, kuris liko dar iki 1986 m. vadovauti SSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyriui. Iki 1988 m. Filosofijos katedrai VVU toliau vadovavo E. Meškauskas (iš jo pareigas perėmė E. Nekrašas). Vienintelis J. Minkevičius liko vadovauti

²⁹⁸ Pavyzdžiui: „1980 m. sausio 9 d. saugumo majoras Marcinkevičius iškratė lietuvių kalbos mokytojo Povilo Pečeliūno butą. Krata tęsėsi nuo 10 iki 18 vai., kurios metu rasta leidinio „Alma Mater“ 20 viršelių, du „Aušros“ numeriai ir A. Maceinos „Filosofijos kilmė ir prasmė“ [paryškinta – L. P.]. „Už amoralų elgesį“ pagal DįK 287 str. p. 3 atleistas iš darbo ir suimtas. Mokytojas Pečeliūnas įtariamas leidinio „Alma Mater“ redaktoriumi“. Mokyt. Pečeliūnas yra invalidas, tikintis katalikas ir labai darbštus žmogus. Jis yra sukaupęs didžiulę lituanistinę biblioteką („Kratos ir tardymai“, in: *Lietuvių Katalikų Bažnyčios Kronika*, 1980, t. 45 [interaktyvus], in: <https://lkbkronika.lt/index.php/42-kronika-1980-m/1932-kratos-ir-tardymai> (2022-04-01)).

²⁹⁹ Sovietinė propaganda ne tik reaguoja į išeivijos religinę filosofiją, tačiau taip pat fiksuoja kylanti susidomėjimą ezoterika, kuris auga nepaisant materialistinės ir ateistinės pasaulėžiūros diegimo: „Sovietinė valdžia vis labiau sunerimusi augančiu religiniu susidomėjimu. Todėl ji rengia kontrapriemones, kad sumažintų religijos poveikį Lietuvoje. Viena iš tokių priemonių — Kaune, Politinio švietimo namuose, 1982. VI.2 užsiėmimas, skirtas lektoriams-ateistams ir partinių organizacijų sekretoriams. Jam vadovavo LKP CK lektorius, filosofijos kandidatas Serafimas Kraujelis [...]. Šiuo metu religijos šalininkai eina visomis kryptimis, — sakė Kraujelis. — Reikia išaiškinti bet kokius neaiškius gamtos reiškinius. Net mokslininkų tarpe plačiai propaguojami parapsichologiniai reiškiniai, štai kažkoks Abramovičius (buvęs saugumo etatinis darbuotojas) skelbia, kad mato aureoles (apie rankų pirštus). Studentai susidomėję įvairiais būrimais. Dievą galima juk įsivaizduoti kaip tikslingumą. Štai lietuvių emigracinis katalikų filosofas Maceina knygoje „Filosofija ir religija“ (?) sako: Dievas yra būtis, žmogus — būtybė. Todėl religija yra jų santykis. Tada žmogus gali ir neklūpoti, bet priimti tokią filosofiją, — pergyveno Kraujelis [paryškinta – L. P.]“ („Ateistų kalvėje“, *Aušra*, 1978, nr. 32, [interaktyvus], in: <https://lkbkronika.lt/index.php/ausra-nr-32/3179-ateistu-kalveje>(2022-04-01)).

LSSR MA Filosofijos katedrai iki pat 1990 m. Šis kartų kaitos administracinėse pozicijose vėlyvumas kontrastuoja su šio periodo lietuviškosios filosofijos raida. Formalios akademinės institucijos jau nebėra vieninteliai ar net svarbiausi filosofinio gyvenimo centrai ir procesų formuotojai.

Vyksta intensyvi kokybinė ir kiekybinė paties filosofinio diskurso kaita. Kaip nustatė G. Kabelka, nuo 1980 iki 1989 m. publikuojama net 60 procentų nuo visų sovietinio laikotarpio publikacijų. Į filosofinio gyvenimo centrą ateina ir ypač produktyviai pradeda reikštis tie autoriai, kurie vėliau reikšmingai prisidės prie filosofinio diskurso postsovietinės transformacijos. Kontinentinės filosofijos pozicijas atstovauja visų pirma A. Šliogeris, A. Sverdiolas ir T. Sodeika. Analitinės filosofijos problematikoje produktyviai reiškiasi R. Pavilionis ir A. Degutis, pozityvistinę mintį toliau tyrinėja E. Nekrašas, o marksistinės filosofijos idėjas toliau plėtoja tokie E. Meškausko mokyklos autoriai kaip A. Lozuraitis, D. Kapačiauskienė, J. Karosas, A. Gasiūnas. Plėtojosi ir Lietuvos filosofijos istorijos tyrimai. Pavyzdžiui, A. Sverdiolo *Kultūros filosofija Lietuvoje* (1983 m.) per filosofijos istoriją ir buržuazinės praeities filosofijos kritiką leido priėti prie tarpukario filosofų (visų pirma S. Šalkauskio, A. Maceinos, V. Sezemano, I. Tamošaičio, L. Karsavino ir J. Keliuočio) kūrybos. Tiesa, po recenzento (B. Genzelio) pastabų rankraščiui įtraukti pasažai apie tarpukario Lietuvos marksistus. Bet, kaip pastebi ir pats Sverdiolas, pašalinus marksistines citatas ir pasažus apie marksistus, jo tekstas iš esmės nieko nepraranda turinio atžvilgiu, t. y. marksistinės citatos teksto visumos požiūriu funkcionuoja kaip nebūtinai priedas ir formali priedanga. Kitas svarbus momentas – A. Sverdiolo interpretacija nesilaiko marksizmo-leninizmo filosofijos istorijos schemos bei apskritai neužsiima redukcionistiniu istorijos aiškinimu. Kaip pastebi G. Kabelka, tai vienas ryškiausių formizmo pavyzdžių lietuviškoje filosofinėje historiografijoje – A. Sverdiolas koncentruojasi visų pirma į aptariamų autorių koncepcijas ir idėjas, o ne jų socialinį ir politinį kontekstą. Svarbiu įvykiu Lietuvos filosofijos istorijos tyrimams taip pat buvo ir daugiausia R. Plečkaičio pastangomis surinkta anotuota bibliografinė rodyklė *Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai, I t.* (1980 m.).

„Minties“ leidykloje įsibėgėja filosofijos klasikos vertimų serijos. 1981 m. išleidžiamas pirmas didelis ne marksistinės politinės minties veikalas – Jono Dumčiaus versta Platono *Valstybė*. 1982 m. taip pat pasirodo R. Plečkaičio versta I. Kanto *Grynojo proto kritika* (5 000 egz. tiražas tučtuojau išperkamas). Nors vertimo erdvė buvo prižiūrima per redagavimą, tačiau reikia pastebėti, kad devintajame dešimtmetyje vykstantis tylus vertimo darbas, klasikinių filosofijos tekstų vertimų akumuliacija sudarė prielaidas

vėlesnei filosofijos diskurso ir filosofijos transformacijai. Maža to, nemažai klasikinės filosofijos vertimų (G. F. Hegel'io, M. Heidegger'io, F. Nietzsche's ir kt.), kurie pasirodė 1990–1992 m., buvo atlikti ar pradėti dar sovietmečiu. Kaip kultūrinės recepcijos ir „dalyvavimo“ filosofijoje forma svarbus ir rašymas apie Vakarų filosofijos kanonui svarbiausius autorius. Vertimas, skaitymas, citavimas ir asmeninis permąstymas, nors istoriniame tyrime sunkiai pasirodantys, vis dėlto turi didelį kultūrinį efektą.

Simboliškai besikeičiantis akademinės filosofijos ir ideologijos balansas regimas ir tame, kad 1986 m. lietuvių kalba pasirodo K. Marx'o ankstyvieji filosofiniai rankraščiai. Leidinys patenka į „Minties“ leidyklos seriją „Iš filosofijos palikimo“, į rinktinę patenkančių tekstų vertimai autoriniai (A. Šliogerio, T. Sodeikos, E. Zambacevičiūtės, V. Balaišio), o ne anoniminių kolektyvinės redakcinės kolegijos narių. Partijos istorijos institutas prie LKP CK vertimus, žinoma, peržiūrėjo ir aprobavo, tačiau nebe jie prižiūrėjo visą vertimo ir leidybos procesą. Jeigu 1956 m. ankstyvojo periodo K. Marx'o kūrybos pasirodymas rusų kalba buvo savotiškas „atlydžio“ ir platesnių tyrinėjimų marksizme ženklas, tai mūsų atveju jis paradoksaliu būdu ženklino ideologinės sistemos silpnėjimą.

Sovietinio marksizmo kaip ideologinės teorijos pozicijų „nusilpimas“ gali būti įvardintas dvejopai: kaip bendras kultūrinis fenomenas ir kaip specifiskai akademinis socializacijos rezultatas. Pirmuoju požiūriu gerai apibendrina Nerija Putinaitė: „Devintojo dešimtmečio antroje pusėje išnyko paskutiniai objektyvūs materialistiniai orientyrai, pagal kuriuos būtų buvę galima tarybinę („komunistinę“) pasaulėžiūrą atriboti nuo „religijos“. Siekiant plėtoti humanistinę dvasingumo pasaulėžiūrą, išnyksta pasaulėžiūros materialistinės atramos. Susiformavo pasaulėžiūrinė situacija, kurią galima įvardyti kaip „po-modernistinę“, kurioje neveikė ankstesni dogminiai orientyrai“³⁰⁰. Akademinio filosofijos lauko požiūriu šią transformaciją lėmė greičiausiai tam tikra jo dalyvių interesų evoliucija bei juntamas poreikis auginti savo socialinį ir kultūrinį kapitalą ne tik kaip ideologams, bet ir kaip filosofams-akademikams. Reikia nepamiršti ir apskritai vyravusio netikėjimo ideologija ar ciniško santykio su ja. Šis nusivylimas ideologija atvėrė kitą pagundą – tariamą marksizmo „deideologizaciją“. Platesniame kultūriniame lauke šis nusivylimas materialistine marksistine pasaulėžiūra nukreipiamas į kalbėjimą apie dvasingumą, kaip tam tikrą kultūrinę ar moralinę kategoriją, o kai kuriais atvejais net parapsichologiją ir ezoteriką (tokios tematikos paskaitos devintajame dešimtmetyje smarkiai populiarėjo „Žinijos“ draugijoje).

³⁰⁰ Nerija Putinaitė, *Nugenėta pušis*, p. 336.

Apskritai, pirmųjų sovietinės okupacijos dešimtmečių aktyviausi marksizmo-leninizmo ortodoksijos gynėjai šiuo laikotarpiu natūraliai darosi vis mažiau aktyvūs ir relevantiški akademiniam lauke, galiausiai išeina į pensiją ar miršta: 1985 m. numiršta G. Zimanas, 1989 m. – Irmija Zaksas. Likusios tokios figūros kaip M. Burokevičius buvo nebe to paties partinio stažo ir gerokai menkesnio autoriteto ar „kalibro“. Kiti yra priversti keistis ir prisitaikyti prie kintančio akademinio diskurso. Ryškiausias „transformacijos“ pavyzdys – J. Minkevičius. Karjerą pradėjęs kaip NKVD darbuotojas, studijavęs Aukštojoje partinėje mokykloje Maskvoje ir Visuomeninių mokslų akademijoje prie SSKP CK, šeštojo dešimtmečio viduryje dar buvo veikiau ortodoksijos gynėjas ir dogmatiškas marksistas. Visgi jau aštuntajame dešimtmetyje jis dažniau atsidurdavo „liberalų“, o ne „ortodoksų“ stovykloje. Iš pasakojimų įvairiuose atsiminimuose galima suprasti, jog jis palankiai vertino tiek *Problemy*, tiek filosofijos chrestomatijų leidybą. Jo konspektyvi *XX a. filosofinė panorama* (1981 m.), ypač lyginant su dešimtmečiu senesne R. Skaisgirio knyga, – aukštesnės kokybės leidinys, nei ligi tol įprastinė „buržuazinės filosofijos kritika“. Nemaža dalis to laiko akademikų itin pozityviai įvertino ir *Religijotyros įvadą* (1981 m.), kurį sudarė A. Rybelis, redagavo ir dalį skyrių parašė tas pats J. Minkevičius, o bendraautorais buvo B. Černienė, A. Tytmonas, A. Nesavas ir E. Gendrolis. Tiesa, negalima sakyti, kad šios naujos tendencijos taip pat praėjo be pasipriešinimo ir kritikos³⁰¹. 1987 m. J. Minkevičius išleido egzistencinei filosofijai skirtą knygą *Žmogaus problema: būti ar nebūti?*. Šis ir panašūs „evoliucijos“ pavyzdžiai anaiptol negali būti laikomi kokiais nors „kelio į Damaską“ atvejais, tai veikiau bendras kultūrinių tendencijų atspindys.

Toliau bus apžvelgiamos keleto svarbiausių filosofijos autorių idėjos bendrame sovietinės filosofijos kontekste, jį skirstant pagal tris pagrindines XX a. Vakarų filosofines tradicijas: kontinentinę, analitinę ir marksistinę. Pradėsime nuo pastarosios – pagrindinis dėmesys čia bus skiriamas E. Meškausko ir jo mokyklos fenomenui.

³⁰¹ Kaip atsimena A. Rybelis: „Minkevičius kaip tik tuo metu persimetė į religijotyra, iš ateizmo į tokią normalią religijotyra, jis norėjo suteikt žmogišką veidą tam ateizmui jį paversdamas grynai teorine religijotyra. Ir visa tai užkliuvo Lietuvos ateistams, kurių vadas buvo Zimanas, jie skųsdavo, o Zimanas buvo „Komunisto“ žurnalo redaktorius. Tai buvo direktyvinis organas, į kurio kritiką buvo privaloma reaguoti. („Filosofinės literatūros leidyba: reikėjo nuolat bandyti ribas ir stumtis vis toliau ir toliau. Aurimo Šukio pokalbis su Antanu Rybeliu“, *Problemos*, 2018 priedas, p. 80).

5.1. Marksizmas tarp ideologijos ir filosofijos – Meškausko mokyklos fenomenas

Kaip vertinti E. Meškausko ir jo mokyklos vietą Lietuvos filosofijos istorijoje yra keliabriaunis klausimas, kadangi ir pats E. Meškauskas kaip akademinio lauko veikėjas pasirodo tiek kaip administratorius, tiek kaip filosofas-akademikas. Svarbu ir tai, kaip jo amžininkai ir studentai jį vertino kaip asmenybę – jo paskaitų kai kurie studentai eidavo klausyti kelis metus iš eilės, o šių paskaitų konspektai vėliau ne vienam filosofijos specialistui toliau tarnavo stojant į aspirantūrą ar net pradėjus dėstyti dialektinio ar istorinio materializmo kursus. Taigi, turime tris skirtingus reiškinius: 1) E. Meškauską kaip asmenybę ir akademinį administratorių; 2) Meškausko mokyklą; 3) E. Meškauską kaip marksistą.

Apžvelgus šiuos aspektus galima rimtai užduoti klausimą: ar E. Meškauskas su visa savo veikla užsiėmė sovietinio marksizmo legitimavimu? Nors anonimizuoti, tačiau šis klausimas buvo iškeltas dar 1994 m. Juozo Tumelio, kaip reakcija į Santaros-Šviesos suvažiavime nuskambėjusią apologetinę paskaitą, kurioje aptartas E. Meškausko pozityvus vaidmuo „trupinant marksizmo monolitą“. J. Tumelis užfiksuoja tokį vieno profesorių pasisakymą apie E. Meškauską:

„Mano galva, griaunant ideologinį mąstymą, šio žmogaus vaidmuo buvo unikalus [...]. 1968–1974 metų jo paskaitos Lietuvoje tapo neeiliniu intelektualiniu įvykiu. Jo pamatinė mintis buvo labai paprasta [...]: savo prigimtimi marksistinė filosofija yra mokslinė, todėl reikia išryškinti būtent joje slypinčias mokslines tendencijas, o kartu naikinti irgi joje glūdintį ideologinį dogmatizmą. Šią nuostatą geriausiai nusako pagrindinė [...] tezė: marksistinė filosofija yra bendroji mokslo metodologija [...]. Vadinamąją materialistinę dialektiką [...] pavertė kraštutinio skepticizmo ir reliatyvizmo organonu [...]“³⁰².

Klausimas, kurį užčiuopia J. Tumelis: ar sofistikuotesnis marksizmo pavidalas ir charizmatiška laikysena prisidėjo prie ideologinio dogmatizmo ardymo, ar vis dėlto legitimavo marksistinę ideologiją kaip rimtą teoriją? Svarbu ir tai, kad jis užfiksuoja vieną pirmųjų apologetinių tekstų apie E. Meškausko vaidmenį sovietmečiu. Tačiau šios tezės pasirodo ne tik apologetinio tipo mokinių tekstuose ar pasakojimuose.

Jūratė Sprindytė prisimindama studijas VVU atšuntame dešimtmetyje nemažai dėmesio skiria E. Meškauskui ir jo darytam studentams įspūdžiui. Tai labai iliustratyvus liudijimas, gerai apibendrinantis nemažos dalies buvusių E. Meškausko studentų ir aspirantų sentimentas:

³⁰² Juozas Tumelis, „Laiškas redaktoriui arba marksizmo („su lietuvišku veidu“) alchemija“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1994, nr. 6, p. 1.

„Pirmam kurse mes turėjom laimės klausyti profesoriaus Eugenijaus Meškausko paskaitų. Nors jos buvo vadinamos dialektiniu materializmu, bet pagal to meto galimybes vis dėlto tai buvo filosofijos istorijos paskaitos. Mums buvo aštuoniolika devyniolika metų. Jau tada įsidėjau į galvą, kad reikia viską savarankiškai apmąstyti ir nepriimti kemsamų nuogų tiesų. Meškauskas tai labai aiškiai paliudijo. Atviru tekstu sakydavo, kad yra idealistinė ir materialistinė filosofija – vienoks arba visiškai kitoks požiūris į pasaulį, santykis su juo. Mes, tie, kurie gyvename Tarybų Sąjungoj, išpažįstame materializmą. Bet Meškauskas nepabrėžė, kad šis požiūris yra kuo nors geresnis, nors tada tai buvo neva vienintelė tiesa, vienintelis pranašiausias požiūris. Meškauskas akcentavo sandą, kad yra kitoks požiūris. Tai kėlė revoliuciją mūsų galvose [...]. Visur viešai tik ir girdėjai, kad vienintelis teisingas pasaulėvaizdis, vienintelė teisinga santvarka, „filosofija“ – tokia ir tokia. O Meškauskas teigė požiūrių daugybiškumą, ir tai buvo fantastiškas dalykas! Meškauskas labai daug davė mūsų kursui. Tų metų mano paskaitų konspekto sąsiuvinys yra toks užrašas: „Neturėk neelastingų nuomonių niekada“.³⁰³

Panašių atsiminimų galima pateikti ir daugiau. Žinoma, skaitant E. Meškausko paskaitų konspektus tokį įspūdį susidaryti sunkiau – jo sąvokinis aparatas ir tematika anaipol nekvepia nei revizionizmu, nei kitokiu revoliucingumu. Žinoma, konspektai negali atspindėti dėstytojo charizmos, dėstyimo būdo, užduodamo tono ir demonstruojamo etoso. Prieš tai buvusiuose skyriuose jau lietėme E. Meškausko staigų iškilimą ir išitvirtinimą akademinėse pozicijose su sovietinės okupacijos pradžia. E. Meškausko kaip „liberalaus“ administratoriaus ar net maištininko įvaizdis galima sakyti vienas pastoviausių jo karjeroje. Tai gerai matyti 1998 m. pasirodžiusiame 54 žurnalo *Problemos* numeryje – E. Meškauskas ten lygintas ir su Kantu, ir su Sokratu. Bet per visus šiuos tekstus eina viena nelabai reflektuota gija – E. Meškausko kaip asmenybės, kaip katedros vedėjo ir kaip marksisto painiojimas (pagal „liberalius“ poelgius priskiriant „nedogmatines“ filosofines pažiūras). Taip pat reikėtų priminti, kad E. Meškauskas galėjo sau leisti daugiau tiek dėl savo ryšių ir pažinčių, tiek dėl savo žmonos – Michalinos Navikaitės-Meškauskienės vietos partijoje³⁰⁴. Ir nors nuo septintojo dešimtmečio vidurio

³⁰³ „Iš ko atpažindavai savus. Loretos Jakonytės pokalbis su Jūrate Sprindyte“, in: *Nevienareikšmės situacijos. Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*, sudarytojas Rimantas Kmita, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015, p. 264–265.

³⁰⁴ Jos politinė karjera, apeinant sėdėjimą kalėjime tarpukariu, lakoniškai pristatyta *Tarybų Lietuvos enciklopedijoje*: 1940 m. Liaudies Seimo atstovė, LSSR žemės ūkio ministerijos Žemės reformos departamento direktorė. 1940–1941 m. „Valstiečių laikraščio“ redaktorė ir Meno reikalų valdybos prie LSSR LKT viršininkė. 1941 m. Penzos srities socialinio aprūpinimo skyriaus vedėja. 1941–1943 m. LSSR LKT įgaliotinė evakuotųjų Lietuvos gyventojų reikalams Baškirijos ATSR ir Sverdlovsko

jo žmona nebeužima jokių svarbių pozicijų, pats E. Meškauskas jau buvo įsitvirtinęs kaip akademinis autoritetas. Tai, ypač tarp filosofų, nebuvo labai sunku padaryti – dar pirmaisiais pokario metais jis kurį laiką buvo vienintelis vietinis marksizmo dėstytojas VVU, o ir apskritai iš tarpukario filosofijos dėstytojų buvo likęs tik V. Sezemanas. Vėlesniu ir gerokai saugesniu laikotarpiu jis jau turėjo ne tik akademinis kredencialus ir poziciją, bet ir per ilgą laiką sukauptą simbolinį kapitalą. Savo aspirantų ir jaunesnių kolegų atžvilgiu E. Meškausko laikysenos „liberalumas“ reiškėsi daugiausia nesikišimu ir suteikimu laisvės tyrinėti tai, kas juos domino. Verta paminėti, kad E. Meškauskas buvo santykinai nedaug rašantis autorius ir jo tekstai pasižymi formuluočių lakoniškumu³⁰⁵.

Visgi iki šiol nutylima ar kalbama tik pusiau viešai, kad E. Meškauskas savo katedroje nenorėjo kitataučių („žydų ir rusų“) ir šia prasme gali būti įtartas kaip „nacionalkomunistinių“ pažiūrų žmogus. Dėl šios jo nuostatos su problemomis stojant į aspirantūrą susidūrė ne vienas vėliau žymus akademikas. Klausimas, ar toks E. Meškausko nusiteikimas galėjo būti sąlygotas pokarinių politinių ir administracinių kovų su atvykėliais iš kitų sovietinių regionų ar kitų partinių grupių atstovais.

Kas buvo „Meškausko mokykla“ kaip fenomenas? Aldis Gedutis duoda trumpą filosofinės tradicijos ir mokyklos apibrėžimą: „Terminas „filosofinė tradicija“ (filosofinė mokykla – tradicijos atmaina) reiškia tam tikrų idėjų, svarstomų klausimų, nagrinėjamų problemų, atliekamų tyrimų, naudojamų metodų visumą, kuri yra bendra mažiausiai dviem filosofų kartoms. Tradiciją galima identifikuoti taikant tokius kriterijus kaip idėjų ir temų perimamumas, jų tęstinumas, kolegų bendradarbiavimas, diskusijos, dialogai, kritika ir atsakymai į ją“³⁰⁶. Kaip nustatė Gintaras Kabelka, sovietmečiu E. Meškausko vedama mokytojo-mokinių grupė buvo didžiausia (pats E. Meškauskas vadovavo 9 disertacijoms, o jo mokiniai dar 14 disertacijų, taigi viso E.

srityje. 1944–1945 m. LSSR švietimo liaudies komisaro, 1945–1946 m. Vyriausiosios kariškių šeimų valstybinio aprūpinimo ir buities sutvarkymo valdybos prie LSSR LKT viršininko pavaduotoja. 1946–1947 m. LSSR Ministrų Tarybos Reikalų valdybos kultūros ir sveikatos apsaugos skyriaus viršininkė. 1947 m. kinematografijos, 1953–1955 m. socialinio aprūpinimo, 1955–1961 m. kultūros ministro pavaduotoja. 1948–1953 m. LTSR kinematografijos ministrė. 1949–1954 m. kandidatė į LKP CK narius. 1940–1963 m. LSSR AT deputatė, 1940–1947 m. Prezidiumo narė (*Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, 1987, p. 57).

³⁰⁵ Per pusę amžiaus nepertraukiamo darbo universitete – jo bibliografijoje tebuvo 26 pozicijos (Ipolitas Ledas „Svarbiausios prof. E. Meškausko publikacijos“, in: *Problemos*, 1998, t. 54, p. 12).

³⁰⁶ Aldis Gedutis, „Filosofija Lietuvoje po 1989: ką apie tai byloja lietuviški akademiniai žurnalai“, in: *Problemos*, 2010, t. 78, p. 8.

Meškausko grupę sudaro 24 asmenys)³⁰⁷. Kaip teisingai pastebi pats G. Kabelka, mokslininkų grupė dar nėra mokslinė mokykla.

A. Šliogeris manė, kad kalbėti apie Meškausko mokyklą negalima, kadangi anaipol ne visi jo mokiniai buvo marksistai ir plėtojo idėjas (A. Šliogeris, žinoma, čia kalba visų pirma apie save)³⁰⁸. Bet E. Meškausko filosofinę mokyklą įmanoma apibrėžti siauresne prasme – kaip savitos marksizmo interpretacijos ir lyderio vedamą mokslininkų grupę. Tiek E. Meškausko mokytinių D. Kapačiauskienės ir K. Stoškaus, tiek, pavyzdžiui, A. Jokubaičio ir N. Putinaitės manymu, galima pagrįstai kalbėti apie E. Meškausko mokyklą siaurąja prasme (gal net vienintelę tokią moderniosios Lietuvos filosofijos istorijoje)³⁰⁹. G. Kabelka, remdamasis N. Mullinsio mokslinių mokyklų apibrėžimu, taip pat linksta pritarti minčiai, kad E. Meškauskas turėjo savo filosofinę mokyklą pagal šiuos kriterijus: „1) aiškus lyderis (šiuo atveju E. Meškauskas), plėtojantis reikšmingus ir kolegų pripažinimo sulaukusius mokslinius tyrimus bei 2) formuojantis savosios mokyklos bendrąjį mąstymo stilių – tam tikras metodologines nuostatas (šiuo atveju pirmiausia marksistinės filosofijos, kaip bendrosios mokslų metodologijos, koncepciją, vystymosi principo taikymą pažinimo procesui interpretuoti ir pan.), mokinių taikomas įvairiomis problemoms spręsti; 3) pakankamai platus mokytojo – mokinio ryšių tinklas, saistantis 24 filosofus; 4) yra MM tyrėjų branduolys – reikšmingų rezultatų pasiekę bei savo mokinių parengę mokslininkai (pirmiausia J. Repšys ir A. Lozuraitis); 5) pakankamai gausiai dokumentuota minėtoji MM sąmonė ir savimonė“³¹⁰. Čia reikėtų pastebėti, E. Meškausko mokyklos įtaka tam kaip marksizmas buvo dėstomas daugelyje aukštųjų Lietuvos mokyklų (pavyzdžiui, per D. Kapačiauskiene E. Meškausko marksizmo interpretacija buvo dėstoma ir reikšminga Kauno politechnikos institute).

Ne visai tiesiogiai, bet galima išvelgti ir jo mokinių bandymus plėtoti toliau E. Meškausko idėjas: visų pirma jo mokinių spaudimu ir rūpesčiu E. Meškausko idėjos devintajame dešimtmetyje buvo publikuotos užbaigtų knygų pavidalu. Be to, savo istorinio materializmo paskaitose E. Meškauskas

³⁰⁷ Gintaras Kabelka, *op. cit.*, 2019 p. 511.

³⁰⁸ Arvydas Šliogeris, „Mokytojas“, *Problemos*, 1998, p. 37.

³⁰⁹ Danutė Kapačiauskienė, „Profesorius Eugenijus Meškauskas ir Lietuvos filosofija“, in: *Problemos*, 1990, t. 44, p. 28; Alvydas Jokubaitis, „Lietuvos filosofinė tradicija postmodernizmo akivaizdoje“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1994, Nr. 11, p. 38–47; Krescencijus Stoškus, „Postmoderniškas šokis ant Lietuvos filosofinės tradicijos (I–III)“, in: *Kultūros barai*, 1995, Nr. 8–11; Nerija Putinaitė, „Ar esama Lietuvoje filosofijos?“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, Nr. 11, p. 599–605.

³¹⁰ Gintaras Kabelka, *op. cit.*, 2019 p. 516–517.

kalba apie objektyviai visuomenėje vykstantį „ideologinį procesą“ ir jį sudarančias dalis: politinius principus, teisinius principus, moralinius principus, religijos ideologinį vaidmenį, ideologinį filosofijos vaidmenį, mokslo ideologijos vaidmenį ir meno ideologinę funkciją. Dalyje šių temų aktyviai savo idėjas plėtojo ir pats E. Meškauskas (ypač filosofijos, ideologijos ir mokslo klausimuose), dalyje kiti jo mokiniai – A. Lozuraitis ir J. Karosas ėmėsi ideologijos ir politikos, D. Kapačiauskienė – „dorovės“ problemų³¹¹, A. Gasiūnas teisės ir politikos³¹². Tad iki meškauskinio marksizmo pilnumo pritrūko tik meno ir estetikos filosofijos bei marksistinės religijotyros.

Bet klausimas, kurį iki šiol yra bijoma užduoti išlieka toks: Meškauskas vis dėlto buvo filosofas (ir šia prasme jam nereikėjo daryti daug kompromisų, nes buvo „nuoširdus“ ar „autentiškas marksistas“) ar vis dėlto jis buvo ideologas-doktrinierius? Uždavus šį klausimą visgi nereikia tikėtis akivaizdaus ir vienareikšmiško atsakymo, tačiau skaitant sovietinio periodo E. Meškausko tekstus akivaizdu, kad jis nors ir bandė modifikuoti kai kuriuos sovietinio marksizmo aspektus, tačiau niekaip esmingai scholastinei sovietinio marksizmo tradicijai neprieštaravo.

5.1.1. E. Meškausko marksizmas kaip mokslo filosofija

E. Meškausko marksizmo originalumas siejamas su marksizmo kaip bendrosios mokslo metodologijos principu. Čia visgi, dera pastebėti, kad marksizmo kaip mokslo filosofijos idėja yra nenauja ir būdinga ne tik sovietiniam marksizmui (kaip ir bendresnis pažadas per „mokslinę“) pasaulėžiūrą įveikti ideologinę sąmonę³¹³. E. Meškauskas, žinoma, išlaiko skirtį tarp dialektinio ir istorinio materializmo. Pirmasis pristatomas kaip „bendroji mokslo metodologija“ (objektyvioji dialektika), antrasis kaip – „bendroji sociologija“ (subjektyvioji dialektika). Bet anot jo, tai tik du tos pačios dialektikos aspektai ir kad bendra metodologinė prieiga iš esmės esanti

³¹¹ Danutė Kapačiauskienė „Bendražmogiškumas ir klasinis moralės pobūdis“ in: *Problemos*, 1976, t. 18, 17–24.

³¹² Adolfas Gasiūnas, „Demokratija ir socializmas“, in: *Problemos*, 1974, t. 14, p. 33–41.

³¹³ Išsami marksistinės mokslo filosofijos istorinė apžvalga iki II Pasaulinio karo (ypač jos raida Rusijoje) iš marksistinės perspektyvos atlikta čia: Helena Sheehan, *Marxism and the Philosophy of Science: A Critical History: The First Hundred Years*, London: Verso, 2017.

ta pati³¹⁴. Meškauskas taip pat išlaikė ir kitas dvi centrines sovietinio marksizmo skirtis: tarp dialektikos ir metafizikos, tarp idealizmo ir materializmo. Be to, Meškausko paskaitų ir tekstų turinio ir klausimų tvarka iš esmės atspindėjo sovietinio marksizmo vadovėliams būdingas sekas. Sovietinio marksizmo kaip mokslo filosofijos idėjas plėtojo ir ieškojo sąlyčio taškų su loginiu pozityvizmu tokie autoriai kaip Pavlas Kopninas, manęs, kad dialektikos ir vystymosi idėjos yra tai, ko labiausiai trūksta Vakarų mokslo filosofijai. Kai kuriais atvejais apibūdinti šiuos į mokslo filosofiją palinkusius sovietinius marksistus naudotas net „raudonojo pozityvizmo“ terminas³¹⁵.

Marksizmo kaip bendrosios mokslo metodologijos funkciją E. Meškauskas siejo su tam tikra schematizuota filosofijos istorijos koncepcija – filosofija tariamai atsirado kaip universalus nespecializuotas mokslas, tačiau kartu su mokslo raida naujaisiais amžiais filosofija liko be savo išskirtinio ar specifinio tyrimo objekto³¹⁶. Kita vertus, niekur nedingo visuminio pažinimo siekis, todėl filosofija jį patenkinti gali sprendama bendruosius mokslo metodologijos klausimus ir problematiką. Filosofijos funkcija yra užsiimti epistemologiniais klausimais ir kovoti su „metafizinėmis spekuliacijomis“³¹⁷. Marksizmas esą turėtų padėti mokslui atsirinkti tinkamus metodus suteikdamas bendras tokios atrankos gaires – rezultatus paliekant konkrečių specializuotų mokslų (fizikos, chemijos, biologijos ir pan.) kompetencijai. Toks filosofijos raidos ir jos „objekto“ kaitos aiškinimas taip pat gali būti randamas daugelyje sovietinio marksizmo vadovėlių.

Kalbėjimas apie metodologiją nebuvo E. Meškausko sugalvota idėja, tačiau ji buvo patogi norint atsitraukti nuo empirinės konkretikos ir kalbėti apie meta lygmens problemas³¹⁸. Pagrįstai galima teigti, kad E. Meškausko

³¹⁴ Eugenijus Meškauskas, *Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 16–17.

³¹⁵ П. В. Копнин, *Гносеологические и логические основы науки*. Москва: Мысль, 1974, p. 440–445; И. Г. Никифорова, „Киевская философская школа» в советский период: «Лабиринты свободы», in: Дарбинян А.Р., Аветисян П.С. (ред.) *Проблемы и перспективы развития образования в XXI веке: профессиональное становление личности (философские и психолого-педагогические аспекты): Материалы международной научно-практической конференции*. Пенза, Ереван, Прага: Научно-издательский центр «Социосфера», 2013, p. 22–23.

³¹⁶ Eugenijus Meškauskas, *Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža*, p. 9.

³¹⁷ *Ibid.*, p. 12.

³¹⁸ Georgijaus Ščedrovickio „metodologinis“ judėjimas prasidėjęs septintajame dešimtmetyje apžvelgtas ir ne akademinėje spaudoje: „Станцуем вальс большой войны «Медуза» рассказывает историю «методологов» — загадочного движения, которое сформулировало идею «русского мира» (а чем это закончилось, известно)“, [interaktyvus], in: <https://meduza.io/feature/2022/06/09/st>

dėstoma marksizmo interpretacija rimtai atsižvelgė į postalininį gamtamokslio išlaisvinimą nuo ideologinių apribojimų ir tam siūlė teorinį pagrindą (visgi, vargu ar šis pralaisvinimas yra tokių teoretikų kaip E. Meškauskas nuopelnas). Tačiau jis neteigė, kad atsisako marksistinės teorijos primato virš mokslo ir marksizmo pretenzijų pateikti visuminę tikrovės interpretaciją.

Kalbėjimas apie metodologiją veikiaute tam tikro atvirumo ir lankstumo scholastinei marksizmo sistemai: „Pažymėtinos dvi kiekvienos metodologijos ypatybės. Pirmą, dėl pačios mokslinio pažinimo prigimties metodologija negali būti užbaigta. Jos problematika ir sprendimai keičiasi mokslo raidoje. Antra, nėra ir negali būti uždara, vieno kurio nors mokslo ribose kuriamos metodologijos. Specialaus tyrimo sritys yra tik santykiškai savarankiškos. Kiekvienas mokslas turi išaiškinti savo vietą tarp kitų mokslų, remtis tų mokslų patyrimu. Todėl ir specialioji metodologija nėra grynai speciali — į jos problematiką įeina ir įvairiems mokslams bendrų problemų“³¹⁹. Marksistinė filosofija todėl esą nelenda į konkrečią mokslinio tyrimo metodų problemą, bet pateikia bendruosius principus. Nevisai aišku, ką moksliniam tyrimams ar jų supratimui šis marksistinis antstatas turėtų pridėti (greičiausiai nieko), tačiau toks teorinis plastiškumas suteikia akivaizdžią naudą apsaugant marksistinę teoriją nuo susikirtimų su realiu gamtamoksliu.

Esminis marksizmo indėlis į pažintinį progresą meškauskinėje filosofijos istorijos vizijoje yra vystymosi idėjos iškėlimas ir dialektikos principų derinimas su materializmu. Aiškiai saugodamasis stalininių mokslo karų liūdno patirties, E. Meškauskas dialektinę vystymosi idėją iškelia į tą pačią *meta* plotmę: „Dialektinė vystymosi proceso samprata yra metodologinio pobūdžio, paliekanti specialiesiems mokslams tirti tokių procesų specifiką. Vystymosi procesų rūšiavimas neįeina į dialektikos teorijos problematiką. Tačiau skirtingos prigimties procesų skirtybės turi ir metodologinę reikšmę. Skirtingų objektų struktūra, jos funkcionavimo ypatybės ir kokybės pasikeitimo būdas turi savo specifiką, į kurią būtina atsižvelgti ir metodologinėje analizėje“³²⁰. Vystymosi idėja, E. Meškausko požiūriu, taip pat susijusi su visuminio pažinimo siekiu (marksistinė teorija neva paaiškina istoriškai bendrą mokslų raidos procesą), o filosofijos užduotis esą yra įvertinti kaip moksluose įgyvendinama vystymosi idėja. Mokslus esą net būtų

antsuem-vals-bolshoy-voyny?fbclid=IwAR0WgyyA0cy_TbStZRC5LafbSPiEKeQbXUA4ZknYKnQP422f nDH7_zMBJzE (2022-07-06).

³¹⁹ Eugenijus Meškauskas, *Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža*, p. 14.

³²⁰ Eugenijus Meškauskas, „Dialektinė vystymosi proceso samprata“, in: *Problemos*, 1987, t. 36 p. 8.

galima įvertinti per vystymosi idėjos taikymą kaip tam tikrą progreso matą: „Pavyzdžiui, biologija atsilieka nuo fizikos tyrimo rezultatų matematiniu tikslumu, bet pralenkia ją vystymosi idėjos realizavimu“³²¹. Visgi vystymosi aspekto iškėlimas dar svarbesnis kitu aspektu – tai leidžia teigti, kad geriausiai dabarties mokslo pažangos stadiją atitinka būtent dialektinio materializmo filosofija (o socialiniuose moksluose, žinoma, istorinis materializmas)³²².

Jau minėtas metodologinis atvirumas yra susijęs su dar vienu E. Meškausko marksizmo interpretacijai svarbiu elementu, papildančiu vystymosi ir dialektikos principus – praktikos samprata. Pažintinė veikla, anot E. Meškausko, yra visų pirma praktika (nors jis neginčija teorijos elemento svarbos). Tiesa yra pažįstama per praktiką ir rekonstruojamas teorinis pasaulio vaizdas visuomet yra tik aproksimacija: „praktinė veikla realizuoja perėjimą iš pažinimo sferos į tiesioginį kontaktą su tikrovės objektais, kurie perdirbinėjami pagal teoriškai grindžiamus technologijos reikalavimus. Tuo būdu teorijos turinys yra faktiškai gretinamas su pačia tikrove, kuri jį „priima“ arba „atmeta“. Šiuo sugretinimu praktika tampa teorijos turinio objektyvumo kriterijumi. Kitaip sakant, teorijos turinio objektyvumas yra patikrinamas pagal jo praktinį efektyvumą“³²³.

Tokia pragmatizmui artima tiesos samprata nebuvo jokia inovacija sovietinio marksizmo rėmuose, bet sovietinio marksizmo rėmuose jos iškėlimas veikiau pabrėžia bet kurios teorinės priegos potencialų atvirumą inovacijoms ir kaitai. Todėl E. Meškauskas nuosekliai laikosi pozicijos, kad mokslinės teorijos ir jų sistemos istoriškai kinta: „Bendra teorinė tikrovės ryšių struktūros rekonstrukcija, arba mokslinis pasaulio vaizdas, yra istoriškai kuriamas ne ištiesai, o atskiromis sritimis bei aspektais. Iš to kyla visų pirma mechanizmui būdinga pažiūra į pasaulį kaip iš principo suskaidomą į pažinimo atžvilgiu savarankiškos reikšmės dalis ar fragmentus. Iš tikrųjų atskiros teorinio aiškinimo sritys bei aspektai tėra įvairios bendrosios tikrovės ryšių struktūros projekcijos, kurių pažintinis savarankiškumas tėra santykinis“³²⁴. K. Stoškus netgi teigia, kad meškauskiškas praktikos ir dialektikos principų pritaikymas pažinimo teorijoje kai kuriais aspektais primena K. R. Popper'io falabilizmo principo taikymą nustatant teorijos moksliskumą³²⁵. Tai labai dosni interpretacija, tačiau turinti tam tikrą pagrindą. Žinoma, nenorėdamas įsivelti į papildomas teorines ir ideologines

³²¹ *Ibid.*, p. 15.

³²² *Ibid.*, p. 41.

³²³ *Ibid.*, p. 124.

³²⁴ *Ibid.*, p. 121.

³²⁵ Krescencijus Stoškus, „Interpretacinė filosofija ir E. Meškausko metodologija“, in: *Problemos*, 1998, t. 54, p. 19.

kontroversijas, E. Meškauskas pabrėžė, kad jo pozicija neprieštarauja Lenino veikale *Marksizmas ir empiriokriticizmas* pateiktiems teiginiams apie objektyvios (nuo subjekto nepriklausomos) tiesos ir tikrovės egzistavimą³²⁶.

Materijos ir jos „judėjimo“ sampratas marksistinėje filosofijoje E. Meškauskas taip pat peraiškino kaip metodologinius principus: „Vystymosi idėja besiremianti dialektinė procesų pasaulio samprata esmingai pakeitė ne tik materijos, bet ir materijos judėjimo sąvokos filosofinę vartoseną. Ji čia vartojama kaip grynai metodologinio turinio abstrakti sąvoka, išreiškianti ne fizinio pobūdžio vyksmą, o patį tikrovės kintamumą, pasireiškiantį jos daiktinę įvairovę formuojančiais procesais“³²⁷. E. Meškauskas pabrėžia tokio materializmo priešingumą „idealizmui“, o per dialektiką – marksizmo skirtingumą nuo mechanicistinio materializmo. Pastarasis motyvas buvo svarbus performuojant materijos sąvoką į abstraktų teorinį principą, kadangi marksistinė mokslo filosofija formavosi XIX a. materializmo paradigmoje: „Materijos sąvoka atlieka metodologinį vaidmenį būdama pasaulio vienumo išraiška. Apimdama visus juslinius suvokimo objektus kaip įvairialyčius to paties pasaulio reiškinius, ji kartu apibūdina juos ir kaip mokslinio aiškinimo objektus“³²⁸. Tai vėlgi buvo veikiau plėtotė F. Engels'o *Gamtos dialektikos* nuostatų, kur taip pat pripažįstama, kad materija yra abstraktus konceptas (Lenino požiūris į materiją, palyginus, buvo gerokai primityvesnis – jam tai buvo objektyvi realybė, duota mums per pojūčius). Tačiau E. Meškauskas marksistinės teorijos pretenzijas atiboja nuo kišimosi į konkrečių mokslų kompetencijos ribas ir apskritai natūrfilosofijai būdingų svarstymų.

Taigi, E. Meškauskui dialektinis materializmas turėjo būti savotiška mokslo metateorija, jungianti dialektiką ir materializmą kaip abstrakčius principus, tačiau nesikišanti į konkrečių gamtos mokslų tyrimų sferą.

5.1.2. Istorinis materializmas ir ginčas dėl ideologijos

Sakyti, kad E. Meškausko centrinė filosofinė problematika yra mokslo filosofija ar mokslo metodologija, visgi būtų neteisinga. Tikrasis meškauskinio marksizmo patrauklumas ir paveikumas buvo jo „deideologizacijos“ idėjoje – esą galimas marksizmas kaip mokslinė, o ne ideologinė disciplina. R. Ozolas jau nepriklausomybės metais savo kultūros filosofijos paskaitose šį patrauklumą gerai nusakė:

³²⁶ Eugenijus Meškauskas, *Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 127.

³²⁷ *Ibid.*, p. 58.

³²⁸ *Ibid.*, p. 51.

„Pavyzdžiui, marksistinės filosofijos kaip metodologijos klausymasis man buvo absoliučiai bergždžias darbas, ir Eugenijus Meškauskas, tokio proto žmogus, kai jis skaitydavo savo vadinamąsias metodologijos paskaitas, tiesiog buvo vertas gailėsčio. Jonas Repšys, kuris žuvo labai jaunas, per trisdešimt metų teturėdamas, jau bandė veržtis iš tos vadinamosios metodologijos. Jis labai vertino ją ir nedrįso peržengti Meškausko marksistinės filosofijos deideologizacijos metodo. Žinoma, sukurti šį metodą buvo didžiulis darbas. Jau vien tai, kad jame buvo deideologizuotas tas filosofijos objektas, kūrė Vilniaus universiteto Filosofijos katedroje nepaprastai šviesią ir draugišką atmosferą“³²⁹.

E. Meškausko istorinio materializmo samprata taip pat neturi esminių skirtumų nuo sovietinio scholastinio marksizmo. Visgi ją derėtų bent trumpai apžvelgti, prieš imantis to, ką galima pavadinti „tyliąja polemika“ dėl marksizmo kaip ideologijos sampratos tarp E. Meškausko ir jo mokyklos atstovų A. Lozuraičio ir J. Karoso.

Lyginant su dialektiniu materializmu, istorinis materializmas, pagal E. Meškauską, skiriasi ne tik siauresniu tyrimų objektu (visuomenė ir jos istorinė raida), bet ir tuo, kad turi derinti mokslinio determinizmo idėją su teleologijos (istorijos tikslingumo) principu. Esą egzistuoja ir objektyvūs visuomenės istorinės raidos dėsniai, ir kryptingą visuomenių veiklą į ateitį aprašantys dėsniai. Teleologija yra, žinoma, svarbi tuo, kad leidžia įvesti utopistinių dėmenį į marksistinę teoriją, t. y. tariamai moksliskai kalbėti apie komunizmą ir jo neišvengiamumą. Tačiau E. Meškauskas, ir tai ypač aišku iš jo paskaitų, į teleologinį marksistinės teorijos dėmenį žvelgia skeptiškiausiai – pavyzdžiui, komunizmo statyba tėra tikslinis terminas, apibendrinantis objektyvaus vystymosi rezultatus, o ne kokio nors suprojektuoto modelio siekimas³³⁰. Istorinis determinizmas taip pat pristatytas kaip abstraktus principas, todėl visai suderinamas su žmogaus valios laisvės idėja. E. Meškausko istorinis materializmas atsargiai bando atsisakyti tiek utopinio elemento, tiek mėginimo prognozuoti. Bendresne prasme tai atitiko bendras vėlyvojo sovietmečio ideologines tendencijas ir komunizmo statybos iškeitimą į

³²⁹ Romualdas Ozolas, „Kultūros samprata, reikšmė, genezė“, in: Romualdas Ozolas, *Rinktiniai raštai, II t. Filosofija ir kultūra*, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Romualdo Ozolo paramos fondas, Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija, 2020, p. 267. Iliustratyvi ir pastaba iš R. Ozolo dienoraščių: „1989 m. kovo 1 buvau nuėjęs pasveikint Meškausko su 80-čiu. Auloj susirinko nemažai publikos. E. Meškauskas jautėsi įniršęs arba bent dėjosi tokiu. Gėles priiminėjo, o juostą nuplėšė, nesileido aprišamas. Žodžių buvo daug, bet – ir tai įdomiausia – visi buvo be meilės! Šiaip – mandagūs, geri, gražūs. Bet nuvėšę. Aš padėkojau tik nuo savęs už tai, kad padėjo deideologizuoti sąmonę ir pasirengti gyvenimui. Padėkojau santūriai, bet tikrai: nebūtinai, kad tik miręs žmogus sužinotų, kas jis buvo“.

³³⁰ Eugenijus Meškauskas, *Istorinis materializmas* [paskaitų konspektas] Vilnius: 1968, p. 72.

socialistinių užkariavimų saugojimą. Nors vargu, ar bazės ir antstato kategorijų aiškinimas yra centrinė ir svarbiausia meškauskinio marksizmo problematika, tačiau galima sutikti, kad jis mato antstatą kaip santykiškai autonomišką materialinės bazės atžvilgiu.

Kaip ir dialektinio materializmo atveju, E. Meškauskas istoriniam materializmui socialinių mokslų atžvilgiu taip pat palieka metodologinį vaidmenį, t. y. aiškinti svarbiausius marksizmo konceptus ir sąvokas (tokias kaip komunizmas, klasių kova ir t. t.), bet atseit nediktuoti konkretaus mokslinių tyrimų turinio ir pobūdžio. Vystymasis ir jo supratimas čia taip pat yra vienas svarbiausių marksistinio moksliskumo kriterijų. Be to, lyginant su grubiomis vadovėlinėmis schemomis, E. Meškauskas bent jau mėgino atremti ar anticipuoti kritiką, kad istorinio materializmo schematiškumas iš esmės prasilenkia su tuo, ką tiria ir atranda, pavyzdžiui, istorijos mokslas: „Istorijos mokslas, tirdamas konkrečių visuomenių istorinę raidą, apima visas jos apraiškas, tarp jų ir įeinančias į bendrosios sociologijos tiriamąjį objektą. Tačiau tuo atveju nesutampa tyrimo tikslai. Bendroji sociologija aiškina visuomenės vystymosi proceso objektyvaus sąlygotume prigimtį bei jo bendruosius dėsnius, o istorijos mokslas aiškina, kaip tas sąlygotumas atsispindi konkrečioje visuomenėje keliamų tikslų bei tikslingos veiklos turinyje, vadinasi, ir tos visuomenės istorinių įvykių mozaikoje“³³¹. Verčiant iš marksistinio žargono, jeigu išsiskiria istorijos ir sovietinių marksistų tų pačių įvykių, reiškinių ir procesų aiškinimas, tai tėra skirtingo lygmens tyrimų rezultatas. Toks požiūris leidžia apsaugoti istorinio materializmo schematizmą nuo konkrečios istorinės empirikos.

Bet svarbiausia E. Meškausko istorinio materializmo idėja apie marksizmo deideologizaciją yra kartu ir jo pagrindinis susikirtimo taškas su savo įtakingiaisiais mokiniais: A. Lozuraičiu ir J. Karosu. Šią polemiką reikėtų skaityti turint mintyje kontekstą, aptartą pirmojoje disertacijos dalyje kalbant apie sovietinės ideologijos autoreferentiškumą ir pretenzijas į „moksliskumą“. Ideologija ir ideologinis procesas (tai, ką kiti marksistai įvardina antstatu) yra vienas centrinių istorinio materializmo nagrinėjamų klausimų. E. Meškausko pagrindinė tezė – marksistinė ideologija skiriasi nuo bet kurios kitos tuo, kad ji esanti pagrįsta mokslu ir moksline pasaulėžiūra. Ideologiją sudaro, jo teigimu, visuomeninių santykių vertinimas ir šio vertinimo teorinis pagrindimas³³².

³³¹ Eugenijus Meškauskas, „Determinizmo principo taikymas istorijos moksle“, in: *Problemos*, 1986, t. 34 p. 10.

³³² Eugenijus Meškauskas, *Istorinis materializmas*, [paskaitų konspektas], 1968, p. 74.

Kaip žmonės vertina socialinę tikrovę, priklauso nuo ideologijos, kurią savo ruožtu lemia socialiniai institutai, gamybos sąlygos ir visuomenės ekonominė struktūra. Ideologijas taip pat galima kategorizuoti pagal tai, kurios klasės interesams jos atstovauja, tad galima skirstyti pagal marksistinius socialinės pažangos kriterijus: ideologijos gali būti revoliucinės, reformacinės, reakcinės, konservatyvios ir t. t.³³³. Klasinėje visuomenėje esantis socialinis susvetimėjimas ir klasinis antagonizmas yra pateisinamas per abstrakčiai išreikštus teisingumo siekius ir idealus, kurie tariamai maskuoja tikrąjį socialinių santykių pobūdį:

„Susvetimėjimas didina ir visuomeninio bendravimo normų vaidmenį individų elgesiui. Individams šios normos yra lyg išorinis būtinumas derinti su jomis savo privačių interesų tenkinimo priemones, kad visuomenė jas pripažintų teisingomis. Tai atsispindi ir tariamai akivaizdžioje susvetimėjusio socialinio teisingumo formulėje: atiduok kiekvienam tai, kas jam priklauso. Tokį susvetimėjusį teisingumą reikia pateisinti. Teorinė šio pateisinimo forma ir yra ideologija“³³⁴.

Marksistinė ideologija šių žabangų tariamai išvengia, atsiremddama į objektyvų ir mokslinį pažinimą, realų visuomenės raidos poreikių ir perspektyvų supratimą (kadangi socialinės tikrovės pažinimui taip pat galima taikyti „tiesos kriterijų“). Marksistinė ideologija nėra tik viena besiginčijančių pusių su savomis vertybėmis, kadangi atsiremia į mokslą ir mokslinę metodologiją³³⁵. Kaip teigia E. Meškauskas: „Metodologijos ir pagrindimo būdo mokslškumu marksistinė socializmo teorija nesiskiria nuo gamtotyros teorijų. Ji nesiremia vertinamaisiais argumentais ir jais iš esmės nepažeidžiama. Tačiau, tapdama idėjiniu revoliucinio darbininkų judėjimo ginklu, ši teorija tampa ir socialinių vertinimų pagrindu. Šia prasme marksistinė socializmo teorija atlieka ideologines funkcijas, neprarasdama griežtai mokslinės teorijos pobūdžio“³³⁶. Tuo būdu marksistinė teorija tarsi peržengia faktų ir vertybių perskyrą, bet E. Meškauskas niekur nepateikia detalesnio paaiškinimo kaip vertinamieji teiginiai gali būti mokslškai verifikuojami ar falsifikuojami. Tad E. Meškauskas savaip plėtojo iš esmės sovietinę marksizmo ideologijos ir mokslo sampyną, tik jo atveju mokslas nėra visiškai subordinuojamas ideologijai, o jam paliekama autonominė erdvė ir bent teoriškai deklaruojama galimybė daryti grįžtamąjį poveikį ideologijai. Angažavimasis komunizmui tokioje sistemoje kyla ne tik iš vertybinio

³³³ *Ibid.*, p. 75.

³³⁴ Eugenijus Meškauskas, „Marksistinė mokslinės ideologijos koncepcija“, in: *Problemos*, 1978, t. 21, p. 16.

³³⁵ Eugenijus Meškauskas, *Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža*, p. 137.

³³⁶ Eugenijus Meškauskas, „Marksistinė mokslinės ideologijos koncepcija“, in: *Problemos*, 1978, t. 21, p. 17.

nusistatymo, o iš tariamai moksliško visuomenės raidos ir ideologinio proceso pažinimo – apskritai, meškauskiškai žiūrint, visos ideologinės kovos iš tiesų gali būti išsprendžiamos per teorinę prizmę.

Tačiau net ir priėmus prielaidą, kad marksistinės ideologijos turinys yra moksliskai pagrindžiamas ir todėl tai yra kokybiškai visiškai kita ideologija (jos ideologinis pobūdis veikia kyla iš funkcijos – ji tarnauja kaip revoliucinio judėjimo programa, t. y. marksistinė teorija atlieka ideologijos vaidmenį socialiniame ir politiniame procese), lieka ir kiti probleminiai klausimai³³⁷. Ne visai aišku, ar E. Meškauskas neprieštarauja bent iš dalies pats sau – jo dialektinio materializmo sampratoje teorija turi būti atremta į praktiką, tačiau žvelgiant į tai, kaip jis aiškina istorinį materializmą, atrodo, kad teorija ir jos teisingumas atsiejamas nuo praktikos. E. Meškauskas tuo pat metu tariamai deideologizuoja marksistinės teorijos pobūdį, teigdamas ją esant moksliska, ir, remdamasis tuo pačiu istorinio materializmo moksliskumo matu, teigia marksizmą esant vienintele gera ideologija. Tad ar tai tikrai vadintina marksizmo deideologizacija?

J. Karosas, savaip plėtodamas meškauskišką nuostatą dėl ideologijų mokslinio pagrįstumo, išskyrė du skirtingus ideologijos aspektus (arba lygmenis): „1) ideologija išreiškia tam tikrus socialinių santykių principus bei normas arba teikia tam tikrų socialinių santykių politinę, teisinę bei dorovinę sankciją ir 2) teoriškai pagrindžia tuos principus bei normas“³³⁸. Pasak jo, pirmoji samprata gali būti apibūdinama pagal jos turinį ar teigiamus, sankcionuojamus socialinius santykius ir taip galima išskirti feodalinę, buržuazinę ar socialistinę ideologiją. Antroji samprata adresuota į ideologijos principų ir pagrindimą, tad gali būti įvardijama kaip religinė (pagrįsta Dievo idėja, abstrakčiai formuluojamomis žmogaus proto ar prigimties apibrėžtimis) arba mokslinė ideologija (pagrįsta objektyviu istoriniu būtinumu). Sovietinė ideologija išskiriama tiek vertybiniu, tiek pagrindimo lygmeniu kaip pranašesnė prieš kitas:

„Abi čia nurodytos ideologijos charakteristikos pateisinamos tais atvejais, kai jos yra taikomos tai pačiai skirtingų ideologijų pusei apibūdinti, t. y. kai mes kalbame, pavyzdžiui, apie ideologijos principų bei normų pagrindimo būdą ir atskiriame religinę ideologiją nuo mokslinės ideologijos ir t. t., arba kai kalbame apie ideologijos socialinį turinį ir nurodome šiuo atžvilgiu skirtingas ideologijas – vergvaldinę, feodalinę, buržuazinę ir t. t. Bet kada skirtingų ideologijos pusių charakteristikos vartojamos kaip vienerūšiai dalykai (pavyzdžiui, kai sąvoka „socialistinė ideologija“ priešpastatoma „religinei ideologijai“), atsiranda painiava, kuri lydi kiekvieną skirtingų sąvokų sutapatinimą. Ideologijos turinio

³³⁷ Eugenijus Meškauskas, *Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža*, p. 109.

³³⁸ Justinas Karosas, *op. cit.* 1977, p. 17–18.

charakteristika, savaime suprantama, yra pagrindinė, rūšinė charakteristika, rodanti, kokie visuomeniniai santykiai yra jos sankcionuojami. Pagal pagrindimo būdą šito neįmanoma nustatyti jau vien todėl, kad tie patys visuomeninių santykių principai gali būti įvairiai pagrindžiami. Kaip žinome, buržuazinių visuomeninių santykių principai buvo grindžiami ir religiška, ir antireligiška (žmogaus prigimtimi, jo protu). Socialistinių visuomeninių santykių principai kadaise irgi buvo grindžiami abstrakčiai suprantamo žmogaus proto reikalavimais (utopinis socializmas), ir tik vėliau juos imta grįsti mokliškai, t. y. pažintais materialiniais visuomenės vystymosi poreikiais (marksistinis, mokslinis socializmas)³³⁹.

Nors J. Karosas savo prieigoje prie ideologijos problemos ir mėgino išskirti vertybinę bei mokslinį lygmenį, tačiau socialistinės ideologijos pranašumą, kaip ir E. Meškauskas, rėmė jos pačios „moksliškumu“: „Vadinasi, kol visuomenė nesubręsta tiek, kad būtų materialinės prielaidos socialiniam susvetimėjimui likviduoti ir stichiškumui iš socialinio gyvenimo pašalinti, tol visuomenės teorijos ideologizacija yra objektyvus, alternatyvos neturintis reiškinys, kuris tiek pat būtinas istorijai kaip ir kiti egzistenciniai jos reiškiniai. Vaizdžiai sakant, istorija savo tikrąją paslaptį žmogui gali atskleisti tik pati virsdama vieningos, materialinių interesų nesuskaldytos žmonių bendrijos istorija, t. y. tikrai žmogiška istorija“³⁴⁰. Kad susvetimėjimo neliks tik komunizme, žinoma, jokia paslaptis. Svarbesnė kita detalė – iki tol ideologizacija yra norma.

A. Lozuraitis tokiame kontekste atrodo kaip išimtis. Nors 1963 m. straipsnyje „Moralinių socialistinės ideologijos principų metodologiniai pagrindai“³⁴¹ jis ideologiją apibrėžė sovietinei ortodoksijai charakteringu būdu, taip pat išskirdamas ir pabrėždamas jos „mokslinį“ pobūdį, tačiau vėliau, ypač XX a. devintajame dešimtmetyje jis apie ideologiją pradėjo kalbėti klasikiniiais marksizmo terminais – kaip apie iškreiptą, melagingą sąmonę. Kitaip negu E. Meškauskas ar J. Karosas, A. Lozuraitis savo vėlesniuose darbuose iš esmės kitaip išdėstė ideologijos ir mokslo santykio akcentus. Anot jo, nors mokslas yra suvokiamas kaip priešingas ideologijai, tačiau socialinėje sferoje („socialinių vertinimų ir objektyvavimo būdu“) gali veikti kaip ideologija ar įgyti ideologijos reikšmę³⁴². Taigi, kažkuria prasme sutinkama su anksčiau pristatyta E. Meškausko mintimi, tačiau, kitaip nei jo mokytojas, A. Lozuraitis mano, kad vien teisingo mokslinio pažinimo neužtenka, norint įveikti senas ideologijas ar sukurti kokybiškai naują

³³⁹ *Ibid.*, p. 18–19.

³⁴⁰ Justinas Karosas, „Istoriją rašo istorija“, in: *Problemos*, 1986, t. 34, p. 16.

³⁴¹ Žr. Albinas Lozuraitis, „Moralinių socialistinės ideologijos principų metodologiniai pagrindai“, in: *Filosofija*, Vilnius, 1963, t. 3, p. 5–21.

³⁴² Albinas Lozuraitis, *Metodologiniai marksistinės socialinės filosofijos bruožai*, Vilnius: Mintis, 1986, p. 201.

ideologiją į jų vietą³⁴³. Mokslinis pažinimas esą netgi gali virsti viena iš susvetimėjusios ideologinės sąmonės formų – mokslisūkumas nėra pakankamas ideologijos peržengimui. Todėl A. Lozuraičio manymu ideologinę sąmonę galima įveikti su į praktinį veiksūą orientuota marksistinė teorija. Bendresne prasme pastebėtina ir tai, kad kaip marksistui A. Lozuraičiui žymiai įdomesnis ir mielesnis atrodė būtent istorinis materializmas ir čia taip pat esama nedidelio bet svarbaus skirtumo nuo E. Meškausko.

Dėl šios priežasties A. Lozuraitis vietoje fakto ir vertybių skirties nutrynimo ar pretenzijų į savotišką marksizmo deideologizaciją per scientistinę pasaulėžiūrą, kaip tik mėgina sureikšminti vertybinio nusistatymo ir pasaulėžiūrinio angažuotumo aspektus. A. Lozuraitis pabrėžia ir teisingo (t. y. marksistinio) angažavimosi svarbą socialinėje teorijoje ir bandymuose pažinti socialinę tikrovę, kadangi bet kuri socialinė teorija vis tiek orientuojasi į tam tikrus principus ir idealus ar teleologinius momentus, o ir pati teorija veikia kaip praktinio gyvenimo veiksnys³⁴⁴.

Žinoma, toks požiūris, kiek kontrastuojantis su E. Meškausko mėginimais objektyvizuoti vertybinius marksistinės teorijos elementus, telpa į sovietinio marksizmo sistemos rėmus (angažavimosi svarbą galima matyti dar V. Lenino ir J. Stalino ypač sureikšmintame partiškumo principė). Visgi A. Lozuraitis šią poziciją pasirenka pristatyti ne tiesiogiai ir juo labiau ne per polemiką su savo mokytoju, o per aksiologijos ir filosofijos istorijos problematiką. Vienoje labiausiai cituojamų sovietinio laikotarpio monografijų *Tiesa ir vertybė* (1980 m.) A. Lozuraitis kaip marksizmui aktualią mėgina pristatyti bendresnį aksiologijos (vertybių teorijos) ir gnoseologijos (pažinimo teorijos) problemų lauką, ypač akcentuodamas teorijos ir praktikos, tiesos ir vertybės skirtis. Anot jo, nors vertybių ir jų filosofinio tyrimo konceptualinė istorija yra palyginti nesena (aksiologija kaip filosofijos tyrimų laukas pasirodo tik XIX a.), jos artikuliuota problematika gali būti randama visoje filosofijos istorijoje³⁴⁵. Jo manymu, nors marksistinė filosofija (visų pirma sovietinis marksizmas) filosofiniam vertybių tyrimui neteikė didesnės reikšmės, ši problematika marksizmui anaipol ne svetima, greičiau manoma, kad aksiologinę problematiką visa ankstesnė filosofija bandė spręsti remdamasi neteisingais pagrindais ir prielaidomis (pavyzdžiui, žiūrint į vertybių problemą grynai kaip individo santykio su pasauliu klausimą), todėl jai tereikia surasti tinkamą vietą

³⁴³ *Ibid.*, p. 206.

³⁴⁴ *Ibid.*, p. 8–9.

³⁴⁵ Albinas Lozuraitis, *Tiesa ir vertybė: Teorinė ir praktinė antikinės filosofijos orientacija*, Vilnius: Mintis, 1980, p. 44–45, 66.

marksistinės teorijos sistemoje: „Marksizmo filosofija pati nekuria ir nevysto vertybių teorijos. Ji tik pagrindžia vertybinį požiūrį į pasaulį ir nustato jo vietą pažinimo struktūroje, tuo pačiu formuluodama principus, kuriais turi remtis pats vertybių, jų prigimties ir esmės tyrimas, taigi vertybių teorija. Tačiau pastaroji jau priklauso socialinės metodologijos sričiai, nes vertybės, kaip ryškiausi žmogaus visuomeniškumo fenomenai, gali būti moksliskai tiriamos tik įvairiais teoriniais lygmenimis rekonstruojant jų ryšį su socialinėmis struktūromis. Todėl marksizmo metodologija yra visų mėginimų grynai filosofiskai spręsti vertybių problemą opozicijoje“³⁴⁶.

Nors deklaruotas pagrindinis *Tiesa ir vertybės* tyrimo objektas yra senovės Graikijos filosofija ir tiesos-vertybės skirtumo išryškėjimas joje, tačiau pagrįstai galima teigi, kad A. Lozuraitis bando spręsti filosofijos istoriją peržengiančią teorinę problematiką. Marksizmo moksliskumo pretenzijų A. Lozuraitis anaipol nekvestionuoja, tačiau, net kalbėdamas apie pažintinę ir mokslinę veiklą, jis pabrėžia ir pažinime pasirodančius vertinimo elementus. Pats angažuotumas tiesos pažinimui kažkuria prasme irgi yra vertybinio angažuotumo forma (net jei brėšime tikslinamąsias skirtis tarp, pavyzdžiui, epistemologinių ir moralinių vertybių)³⁴⁷. Maža to, grynasis mokslinis pažinimas (ar gamtos, ar socialinių faktų) nesuteikia ir neleidžia savaime pagrįsti normatyvinių idealų ar moralinių principų. Taigi, marksizmas turi ne tik metodologinę ir mokslinę-pažintinę problematiką, tačiau ir neišvengiamą ir nesuredukuojamą vertybinį aspektą³⁴⁸.

Vertybinio angažuotumo reikšmė ypač aiški, žiūrint į politinės praktikos problematiką. Bet dėl akivaizdžių politinių ir ideologinių priežasčių A. Lozuraitis negalėjo žengti žingsnio toliau ir rimčiau užklausti marksizmo moksliskumo pretenzijų ar, juo labiau, nagrinėti, ar, anot jo, marksizmas vis dėlto išvengia ideologijos kaip melagingos sąmonės statuso. Įdomu tai, kad nors tarp E. Meškausko bei jo mokinių ir galima išvėlgti polemiką dėl vieno svarbiausių teorinių marksizmo aspektų, tačiau, aptardami ideologijos sampratą, nei J. Karosas ar A. Lozuraitis, nei, juo labiau, E. Meškauskas niekur vienas kito nemini ir necituoja. Toks nenoras veltis į tiesioginę polemiką galėjo būti padiktuotas tiek pagarbos E. Meškausko autoritetui, tiek sovietinėje akademinėje terpėje egzistavusios elgesio kultūros, kurioje vieši ginčai ir diskusijos dažnai buvo naudotos kaip susidorojimo su oponentais priemonė, o ne erdvė dialogui su kolegomis megzti. Kita vertus, mąstymo

³⁴⁶ Albinas Lozuraitis, „Apie filosofinius vertybių teorijos pagrindus“, in: *Problemos*, Vilnius, 1976, t. 17, p. 31–32.

³⁴⁷ Albinas Lozuraitis, „Pažinimas kaip laisva veikla (I)“, in: *Problemos*, Vilnius, 1972, t. 9, p. 16–18.

³⁴⁸ Albinas Lozuraitis, „Apie filosofinius vertybių teorijos pagrindus“, p. 22–24.

išsiskyrimas šiais ir kitais klausimais turėjo būti akivaizdus tiek iš Filosofijos katedroje vykusių mokslinių seminarų, tiek žinant apie artimą autorių bendravimą. Amžininkų liudijimu, tokio pobūdžio ginčai tarp E. Meškausko ir A. Lozuraičio katedros diskusijose tikrai vykdavo.

Ar nors vieną iš jų būtų galima pavadinti revizionistu? Andrzej'us Walicki's teigia, kad revizionistai Rytų Europoje postalininiu laikotarpiu „sąmoningai nutraukė ryšius su bolševizmu ir stengėsi jungti miglotai suprantamą socializmą su liberalinėmis-demokratinėmis vertybėmis. Marksizmas jiems buvo istorijos teorija ir tyrinėjimų metodas, o ne idealaus komunizmo statybos programa“³⁴⁹. Norint atsakyti į šį klausimą, reikėtų platesnio žvilgsnio į šių trijų autorių išpažintas doktrinas, tačiau šiek tiek galima pasakyti jau dabar. Apie atvirą bolševizmo atmetimą sovietinio laikotarpio tekstuose kalbos būti, žinoma, negali, kaip ir apie socializmo ar liberalių vertybių išpažinimą. Tačiau tai greičiau politinis, o ne teorinis kriterijus. Žvelgiant iš teorinės pusės akivaizdu, kad E. Meškausko ir jo mokytinių doktrinose labiau buvo akcentuojamas marksizmas kaip bendroji mokslų teorija (dialektinis materializmas), socialinių mokslų metodologija (istorinis materializmas), svarstymus apie komunizmą nustumiant į antrąjį planą. Tačiau žvelgiant į tai, kaip konkrečiai buvo interpretuojamas ideologijos konceptas, tampa aišku, kad E. Meškauskas ir J. Karosas išliko sovietinės ortodoksijos ir vadovėlinės scholastikos rėmuose, o štai A. Lozuraitis aštuntojo ir ypač devintojo dešimtmečio tekstuose labiau linko prie ideologijos kaip melagingos sąmonės apibrėžimo ir šia prasme grįžo prie K. Marx'o. Iš trijų nagrinėtų autorių arčiausiai revizionizmo buvo A. Lozuraitis, tačiau sunku būtų teigti jį išėjus į konfrontacinę polemiką su sovietinio marksizmo sistema (juo labiau, kad vėlyvuuoju sovietmečiu ir patys rėmė to, kas priimtina, buvo gerokai laisvesni). Grįžtant prie klausimo apie E. Meškausko idėjų poveikį ir jo marksizmo pobūdį, visgi reikėtų nesutikti su R. Ozolo išvada apie „deideologizuotą“ marksizmą – nei E. Meškausko veikla, nei jo teorija neleidžia pagrįsti šios tezės. E. Meškausko filosofija gal net atlieka visiškai priešingą veiksmą – ideologinę teoriją, kurios ribų E. Meškauskas nedrįso peržengti, jis pristato kaip „mokslinę pasaulėžiūrą“. Greičiau reikėtų brėžti skirtį tarp „vulgaraus“ sovietinio marksizmo ir kiek subtilesnės ir lankstesnės jo versijos.

Kalbos apie ideologijos įveiką, mokslinį marksizmo pagrindą ar istorijos perėjimą į kokybiškai naują etapą vėlyvuuoju sovietiniu periodu taip pat gali būti įvardintos kaip ideologinė autoterapija (tiesa, nebelieka aišku nei kas

³⁴⁹ Andrzej Walicki, *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę: Komunizmo utopijos istorija*, iš lenkų kalbos vertė Kazys Uscila, Vilnius: Mintis, 2005, p. 610.

„pacientai“, nei kas „gydytojai“ ir kas būtent yra „liga“) arba patogi manipuliacija. Ideologinėje teorijoje tai savaip patogu tuo, kad galima išvengti kalbų apie komunistinę utopiją, kurios brežneviniu laikotarpiu šiaip ar taip atsisakyta, ir žaisti abstrakčiais terminais. Jei jau nebežadama susvetimėjimo įveika, tai bent galima kalbėti apie „tikrai mokslinių pagrindų“ atradimą socialiniams ir humanitariniams mokslams. Nebelikus kalbos apie utopiją, ją pakeičia „istorinis procesas“, kuris yra parankiai abstraktus ir turinio stokojantis konceptas.

Kalbėjimas apie „metodologiją“ kartu buvo gera priedanga. Iš tiesų, daugybė diskusijų apie istoriją, metodologiją ar moksliskumą realiai buvo plona širma pridengtas ginčas dėl ideologijos ir filosofijos santykio, apie kurį viešai nebuvo galima garsiai kalbėti ir kuris negalėjo būti tiesiogiai artikuliuotas. Pavyzdžiui, V. Radžvilas 1986 m. straipsnyje „Tiesos problema „kritinėje“ istorijos filosofijoje“, privalomai apžvelgdamas marksistinės priegios prie istorijos temą, pateikia tokias, iš pažiūros, sovietmečiu nekeistas išvadas: „Marksistinės filosofijos požiūriu, istorija neturi jokios paslėptos metafizinės prasmės, kurią reikėtų pažinti. [...] marksistinė filosofija nesuriša savęs jokiais aprioriniais principais ar postulatais. Svarbiausias jos tikslas – gerai pažinti konkrečią socialinę situaciją ir pagal galimybes laiku prognozuoti tolesnę jos raidą ar bent pagrindines jos tendencijas. Istorijos proceso pažinimas yra svarbi racionalaus socialinių procesų valdymo sąlyga. Tokia metodologinė pozicija – geriausias šios koncepcijos moksliskumo, jos ištikimybės istorinei tiesai įrodymas“³⁵⁰. Čia, žinoma, esama autoriaus filosofinės gudrybės ir netgi paslėptos kritikos – sovietinis marksizmas istorijos aiškinimą kaip tik ir grindė aprioristinėmis schemomis. Bet pasakius, kad kažkas yra moksliška, buvo galima įnešti norimus turinius ir teiginius. Tokių ir panašių žaidimų su marksistinėmis sąvokomis galima rasti ir daugiau.

Galiausiai atsisveikinimas su apibrėžtais turiniais ir žaidimas sąvokomis žymi ne tik scholastinio, bet ir „originaliojo“ vietinio marksizmo išsisėmimą. E. Meškausko mokslinės mokyklos staigus pasitraukimas iš viešosios ir akademinės erdvės pasibaigus sovietmečiui rodo, kad sovietinė terpė buvo ne ribojanti, bet kaip tik šią marksizmo kryptį palaikanti jėga.

³⁵⁰ Vytautas Radžvilas, „Tiesos problema „kritinėje“ istorijos filosofijoje“, in: *Problemos*, 1986, t. 34, p. 36.

5.2. Analitinės krypties filosofija

Sovietmečiu reikšmingiausi šios krypties autoriai Lietuvoje – Evaldas Nekrašas, Rolandas Pavilionis ir Algirdas Degutis. Nors čia nėra atskirai nagrinėjami E. Nekrašo tyrimai, tačiau reikia pabrėžti jo indėlį pristatant Lietuvoje loginio empirizmo filosofijos tradiciją. Atėjęs iš matematikos studijų į filosofiją, jis įnešė naujos problematikos (VUU matematikai ypač specializavosi tikimybių teorijos klausimuose). 1971 m. jis apgynė kandidatinę disertaciją „Tikimybės empirinė interpretacija“ (mokslinis vadovas R. Plečkaitis vadovavo veikiausiai formaliai), 1979 m. pasirodė monografija *Loginis empirizmas ir mokslo metodologija*, o 1983 m. apginta mokslų daktaro disertacija „Tikimybės ir indukcijos problema loginio empirizmo filosofijoje“.

Apskritai XX a. iki aštuntojo dešimtmečio analitinės filosofijos studijų Lietuvoje faktiškai nebuvo³⁵¹. Sąlygos šiai filosofijai laisvai plėtotis, kitaip negu, pavyzdžiui, politinei filosofijai, buvo pakankamai palankios, kadangi pažinimo teorijos, mokslo filosofijos, kalbos filosofijos ir logikos problematika buvo suprasta kaip santykinai ideologiškai neutrali. Toks vertinimas vyravo iš dalies dėl kiek liberalesnio, nei, pavyzdžiui, stalininiu periodu, politinio režimo, iš dalies dėl galimos naudos mokslui³⁵². Vėlyvuosiu sovietmečiu analitinei filosofijai beveik nebūta ideologinių suvaržymų, o ir analitinės filosofijos tekstuose gerokai rečiau cituoti marksistiniai autoriai.

5.2.1. Rolando Pavilionio neverbalinio kontinuumo idėja

Rolandas Pavilionis (1944–2006 m.) vienas pirmųjų Lietuvoje pradėjo tyrinėti analitinę kalbos filosofiją, jis taip pat buvo vienas produktyviausių lietuvių filosofų sovietmečiu. Žvelgiant į G. Kabelkos pateikiamą 1960–1989 m. publikacijų statistiką, R. Pavilionis patenka į 10 procentų produktyviausių filosofų sąrašą³⁵³. Jis ne tik pristatė analitinės kalbos filosofijos svarbiausias kryptis ir autorius, tačiau ir interpretavo šios filosofijos problemas, ypatingą dėmesį skirdamas natūraliosios kalbos loginiams tyrimams, ieškojo sąsajų ir persidengimo taškų su semiotika ir hermeneutika³⁵⁴. 1981 m. pasirodė jo

³⁵¹ Evaldas Nekrašas, Jonas Dagys, „Analitinė kalbos ir mokslo filosofija Lietuvoje“, in: *Problemos*, 2010, t. 78, p. 43.

³⁵² *Ibid.*, p. 43–44.

³⁵³ Gintaras Kabelka, „Lietuvos filosofijos postsovietinė transformacija: filosofijos kryptys, disciplinos, produktyvumas“, in: *Problemos*, 2013, t. 83, p. 32.

³⁵⁴ Evaldas Nekrašas, Jonas Dagys, „Analitinė kalbos ir mokslo filosofija Lietuvoje“, in: *Problemos*, 2010, t. 78, p. 45–46.

knyga *Kalba. Logika. Filosofija*, 1983 m. iš esmės tai pačiai problematikai skirta knyga *Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка (Prasmės problema: šiuolaikinė loginė-filosofinė kalbos analizė)*.

Centrinė R. Pavilionio tyrinėjimams neverbalinio kontinuumo arba prasmės kaip nenutrūkstamo neverbalinio konstrukto hipotezė. Būtent per jos prizmę R. Pavilionis savo knygoje *Kalba. Logika. Filosofija* žada vertinti jo nagrinėjamas natūraliosios kalbos loginės-filosofinės analizės problemas bei jų siūlomus sprendimo būdus³⁵⁵. R. Pavilionis savo hipotezę apibūdina taip: „Ši hipotezė teigia, kad žmogaus pažinimo procesas, glūdintis jo orientavimosi (plačiaja šio žodžio prasme) pasaulyje išplėtime, yra prasmių, arba *konceptų* [...], apie pažinimo objektus susidarymo procesas, informacijos apie pasaulį, jo konceptualaus vaizdo susidarymo procesas. Ši informacija apie aktualią arba galimą reiškinių padėtį pasaulyje (ką žmogus galvoja, žino, išivaizduoja apie pasaulio objektus) iš esmės yra tai, ką mes vadiname „prasme“, „konceptu.“³⁵⁶. Taigi hipotezė turėtų paaiškinti tai, kaip žmogus yra pajėgus generuoti ir suprasti naujus konceptus. Pagal neverbalinio kontinuumo teoriją prasmės (semantika) atsiranda ne kalboje, o yra įgimtas pasaulio pažinimo būdas, pagrįstas tam tikromis įgimtomis ikikalbinėmis predispozicijomis. Kalba tik „suriša“ prasminius turinius su žodžiais. Kaip R. Pavilionio hipotezę apibendrina Jonas Dagys: „Pasak Pavilionio, konceptuali sistema yra neverbalinė, ji pradeda formuotis nepriklausomai nuo kalbos – konceptualinę kompetenciją individas įgyja dar iki įgydamas verbalinę kompetenciją, tačiau kalba pozityviai lemia tolesnį ir iš esmės nesibaigiantį neverbalinės konceptualios sistemos, apimančios visą individo patyrimą, jo žinias apie pasaulį, formavimąsi“³⁵⁷.

Dera paliesti kitą hipotezės aspektą: kas yra kontinuumas? Dagys atkreipia dėmesį į pirmajame R. Pavilionio straipsnyje „Mašininio vertimo galimybės“ (1970 m.) pateikiamą paaiškinimą, pagrįstą Mortimer’io Taube’ s idėjomis: „Visą pažinimo procesą mes suprantame kaip reikšmių (informacijos) apie išorinį pasaulį įgijimą. Reikšmių įgijimo procesui esmingas toks bruožas: anksčiau įgytos, jau turimos reikšmės interpretuoja naujas, pretenduojančias į turimųjų tarpą (į turimų reikšmių sistemą), kartu užtikrinamos pažinimo proceso galimumą ir laisvumą: naujos reikšmės įgyjamos tik turimų, jau įgytų reikšmių sistemos pagrindu. Taigi, jei sistemoje nėra reikšmių (arba jų kombinacijos), kurios įgalintų naujos reikšmės interpretavimą – pilną arba

³⁵⁵ Rolandas Pavilionis, *Kalba. Logika. Filosofija: šiuolaikinių loginių-filosofinių kalbos koncepcijų analizė*, Vilnius: Mintis, 1981, p. 70.

³⁵⁶ *Ibid.*, p. 59–60.

³⁵⁷ Jonas Dagys, „Pastabos apie Rolando Pavilionio neverbalinio kontinuumo idėją“, in: *Problemos*, 2014, Priedas, p. 19.

dalinį, – pastaroji negali patekti sistemon, ji lieka už sistemos ribų. Vadinas, dviejų reikšmių atžvilgiu iš esmės svarbu nustatyti jų interpretavimo santykį. Visos sistemos atžvilgiu šis santykis reiškia, kad sistema turi kontinuumo, o ne diskrecinį charakterį³⁵⁸.

Neverbalinio kontinuumo hipotezės poreikį bei pagrįstumą Pavilionis išryškina, pavyzdžiui, aptardamas ir kritikuodamas Willard'o Quine'o mintį, kad „pagrindinių loginių įpročių (*habits*) įsisavinimas aiškinamas gramatinių konstrukcijų įsisavinimu“³⁵⁹. Pavilionis priima W. Quine'o holizmą, tačiau jam nepriimtinas bihevioristinis jo teorijos aspektas – pasak Pavilionio: „[...] priimdami V. Kvaino iškeltą holistinį konceptualios sistemos traktavimo principą, jos nenutrūkstumą aiškinime, atsižvelgdami į būtinumą postuluoti sistemos atsiradimą iki atsirandant kalbai. Tolesnis tokios sistemos kūrimasis ir plėtimas aiškintinas kaip nenutrūkstamas naujų prasmų konstrukto sudarymas“³⁶⁰. Pavilionio manymu, bet kokios konceptualios sistemos sudarymui reikalinga tam tikra predispozicija – tai jis grindžia tiek logine būtinybe, tiek tokių psichologų kaip Jean'o Piaget'o tyrimais su vaikais (galima išžvelgti čia esant ir nemenką Noam'o Chomski'o natyvizmo įtaką)³⁶¹. Pavilionis teigia, kad kalbos kaip konceptualinės sistemos suvokimas negali būti kildinamas iš taip vadinamų stebėjimo sakinių, kurie yra periferiniai kalbos sistemos atžvilgiu (knygoje pateikiamas tokio sakinio pavyzdys: „Tai raudona“), bet, kaip pastebi filosofas: „Pavyzdžiui, sakinio „Tai raudona“ teisingumo sąlygų žinojimas slypi ne kalbos vartotojo predispozicijoje teigti šį sakinį kiekvieną kartą, kai jis mato raudoną objektą, arba neigti jį visais kitais atvejais, bet jo predispozicijoje *sutikti* arba *nesutikti* su tuo sakiniu tuomet, kai keliamas atitinkamas klausimas, kai yra toks objektas arba kai jo nėra. Tokį sutikimą arba nesutikimą savo ruožtu sąlygoja tam tikras *įgimtas* tapataus ir skirtingo standartas, kriterijus, kuris laikomas natūralios atrankos padariniu, taip vėlesnis socialinis individo patyrimas“³⁶². Tiesa, Pavilionis pažymi, kad jis nekalba apie tokias įgimtas idėjas kaip *a priori* duotas žinias, o tik kaip tam tikrus įgimtus sugebėjimus, taigi jis anaipol nemano, kad dar iki išmokstant kalbą jau turimos konkrečios sąvokos. Įgimtos predispozicijos tik sudaro sąlygas įvairiems loginiams konceptams formuotis – R. Pavilionis, priešingai

³⁵⁸ Rolandas Pavilionis, „Mašininio vertimo galimybės“, in: *Problemos*, 1970, t. 5, p. 79–80; Jonas Dagys, „Pastabos apie Rolando Pavilionio neverbalinio kontinuumo idėją“, in: *Problemos*, 2014, Priedas, p. 20.

³⁵⁹ Rolandas Pavilionis, *Kalba. Logika. Filosofija: šiuolaikinių loginių-filosofinių kalbos koncepcijų analizė*, Vilnius: Mintis, 1981, p. 52.

³⁶⁰ *Ibid.*, p. 65.

³⁶¹ *Ibid.*, p. 60, 63.

³⁶² *Ibid.*, p. 51.

W. Quine'ui, teigia, kad logika neatsiranda kalbos mokymosi metu, bet ji „reiškiasi konceptualinės sistemos formavimosi metu“³⁶³. Geras to pavyzdys gali būti dar iki kalbos pasireiškiantis gebėjimas skirti aplinkos objektus, juos klasifikuoti³⁶⁴.

W. Quine'o biheviorizmo atmetimas kvestionuoja ir iš jo sekantį reliatyvizmą, o tai sugestijuoja, kad ne kiekvienas turi atskirą kalbą, kurios prasmės priklauso tik nuo to, ką tas žmogus yra patyręs, bet visi kalba ta pačia kalba su menkais skirtumais, nes visi turi daugiau ar mažiau bendrą įgimtą būdą sudėlioti pasaulio vaizdą į prasmes. Anot R. Pavilionio, vertimo ar nuo konteksto priklausomų išraiškų supratimo problemos nekyla, jeigu į kalbos vartotojo turimą žinojimą žiūrima kaip į konceptualinę sistemą, kuri gali būti nusakyta „genetiškai“ arba pagal tos konceptualinės sistemos susidarymą, kuris yra pagrįstas visiems kalbos vartotojams bendrais fiziniais, socialiniais ir intelektualiais parametrais³⁶⁵.

5.2.2. Algirdo Degučio neredukcinis materializmas

Algirdas Degutis (1951 m.), taip pat vienas gausiausiai rašiusių analitinės filosofijos autorių sovietmečiu, pateko į 10 proc. produktyviausių ano meto autorių tarpą³⁶⁶. A. Degutis publikavo ne vieną straipsnį analitinės kalbos filosofijos tematika, 1984 m. jis publikavo monografiją rusų kalba *Язык, мышление и действительность* (*Kalba, mąstymas ir tikrovė*). Be analitinei filosofijai būdingų mąstymo ir kalbos ryšio problemų, jis, pasitelkdamas analitinės filosofijos teikiamus metodus, nagrinėjo ontologijos, transcendentalinės argumentacijos, intencionalumo ir veiksmo teorijos problemas³⁶⁷. Straipsniai šiomis temomis yra sudėti į rinktinę *Kalba, pažinimas ir veiksmai*. Akademinės karjeros sovietmečiu prasme A. Degutis buvo veikiau „antitezė“ R. Pavilioniui – jo niekaip negalima įtarti buvus didelėje sovietinės sistemos ar akademinės administracijos „malonėje“.

³⁶³ *Ibid.*, 59.

³⁶⁴ Mindaugas, Gilaitis, „Neverbalinio kontinuumo hipotezė: prasmė kaip įgimtas gebėjimas interpretuoti?“, in: *Problemos*, 2014, Priedas, p. 35.

³⁶⁵ Rolandas Pavilionis, *Kalba. Logika. Filosofija: šiuolaikinių loginių-filosofinių kalbos koncepcijų analizė*, Vilnius: Mintis, 1981, p. 162.

³⁶⁶ Gintaras Kabelka, „Lietuvos filosofijos postsovietinė transformacija: filosofijos kryptys, disciplinos, produktyvumas“, in: *Problemos*, 2013, t. 83, p. 32.

³⁶⁷ Evaldas Nekrašas, Jonas Dagys, „Analitinė kalbos ir mokslo filosofija Lietuvoje“, in: *Problemos*, 2010, t. 78, p. 46.

Pats A. Degutis savo anuometę poziciją vadina „neredukciniu materializmu“³⁶⁸. Ši pozicija, pasako jo, teigia objektyvų ir substancinių (materialų) pasaulio vieningumą, mėgina derinti žmogaus laisvę ir gamtos priešastingumą, teigia galimybę pažinti pasaulyje egzistuojančias priklausomybes ir postuluoja kumuliatyvią mokslo pažinimo pažangą³⁶⁹. Iš analitinės filosofijos autorių daugiausia rėmėsi Wilfrid'o Sellars'o, Ernst'o Tugendhat'o ir Peter'io F. Strawson'o darbais, oponavo tam, ką įvardino kaip voliuntaristinę ir reliatyvistinę analitinės filosofijos kryptį, atstovaujama, pavyzdžiui, Nelson'o Goodman'o, Richard'o Rorty ar Willard'o Quine'o, kritiškai žiūrėjo į solipsizmą ir fizikalizmą³⁷⁰.

Analitinę filosofiją A. Degutis supranta kaip įrankį leidžiantį per metalingvistiką naujai spręsti klasikines filosofijos „būties“ ir „sąmonės“ problemas. Pavyzdžiui, sąmonės problema, anot jo, gali būti įveikta, atsisakius dekartiško dvasios ir materijos pasaulio dualizmo, sąmonę interpretuojant ne kaip tikrinį vardą, o kaip tam tikras funkcijas nusakanti predikata, taikomą žmogui kaip kūniškai būtybei³⁷¹. A. Degučiu analitinė kalbos filosofija nėra tik kalbos analizė, per ją jis bando „išeiti į tikrovę“.

Iš A. Degučio perspektyvos būtų galima išvelgti priekaištą R. Pavilioniui, kad jo filosofija apsiriboja tik kalba ir mąstymo konceptais, rimtai nesprenžia epistemologinių ar sąmonės statuso problemų. R. Pavilionis tik konstatuoja *kad*, bet neatsako *kaip* yra „išeinama į pasaulį“. Reikia pastebėti, kad Mindaugas Gilaitis R. Pavilionio teoriją priskiria prie eksternalistinių³⁷². R. Pavilionis nepateikia adekvataus paaiškinimo apie tai, kas yra „pasaulis“, ir išsamiai nepaaiškina pažįstančiojo subjekto vietos jame³⁷³. Apskritai jis tarsi savaime suprantamą dalyką priima tai, kad žmogus pažįsta pasaulį ir gali verifikuoti ar falsifikuoti turimus apie jį teiginius.

Straipsnyje „Analitinė kalbos ir mokslo filosofija Lietuvoje“ E. Nekrašas ir J. Dagys taip sugretina A. Degučio ir R. Pavilionio pozicijas: „Abu filosofai

³⁶⁸ Algirdas Degutis, *Kalba, pažinimas ir veiksmas: rinkiniai straipsniai analitinės filosofijos temomis*, Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 7.

³⁶⁹ *Ibid.*

³⁷⁰ Evaldas Nekrašas, Jonas Dagys, „Analitinė kalbos ir mokslo filosofija Lietuvoje“, *Problemos*, 2010, 78, p. 46; Algirdas Degutis, *Kalba, pažinimas ir veiksmas: rinkiniai straipsniai analitinės filosofijos temomis*, Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 7–8.

³⁷¹ Algirdas Degutis, *Kalba, pažinimas ir veiksmas: rinkiniai straipsniai analitinės filosofijos temomis*, Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 8.

³⁷² Mindaugas Gilaitis, „Neverbalinio kontinuumo hipotezė: prasmė kaip įgimtas gebėjimas interpretuoti?“, in: *Problemos*, 2014, Priedas, p. 33.

³⁷³ Galimas Pavilionio interpretacijas ir jo teorijos santykį su dvidimensine semantika šiuo klausimu pateikia Dagys (Žr. Jonas Dagys, *op., cit.*, 2014, p. 23–26).

sistemiškai analizavo naujausias reikšmės teorijas, pateikdami savitą jų kritiką (R. Pavilionis daugiausia remdamasis Noam'o Chomski'o ir Jerry'o A. Fodor'o, A. Degutis – Wilfrid'o Sellars'o ir Peterio F. Strawson'o darbais), tačiau į jokią atvirą tarpusavio polemiką, deja, nesileido. Nors ir stokoiantys tiesioginių teorinių tarpusavio sąsajų, R. Pavilionio ir A. Degučio darbai vienas kitą papildė. Galima kalbėti apie juos vienijančias metodologines nuostatas, pavyzdžiui, kritinį požiūrį į mentalistines ir bihevioristines reikšmės teorijas, ypač glaudaus kalbos ir mąstymo ryšio teigimą, taip pat pastangą pabrėžti neverbalinius konceptualinių sistemų aspektus ir empirines tokių sistemų formavimosi sąlygas³⁷⁴.

Kaip A. Degučio buvo suprasta mąstymo ir kalbos santykio problematika? Savo 1984 m. straipsnyje „Apie ženklus, kalbą ir mąstymą“ A. Degutis skeptiškai atsiliepia apie galimybę atskirti kalbą ir mąstymą arba kalbėti apie kokį nors gryną neverbalinį mąstymą (nepaisant to, kad mintis ne visuomet įgyja verbalinę išraišką, pavyzdžiui, garsiai pasakyto sakinio pavidalu). Atskirti kalbos ir mąstymo neįmanoma, nes mąstymas yra kalbiškas: „[...] skirtumas tarp mąstymo ir kalbos yra analogiškas skirtumui tarp dviejų kalbų“³⁷⁵. Panašios pozicijos jis laikosi ir savo 1980 m. tekste „Kalba kaip mąstymo prielaida ir priemonė“. A. Degučio manymu, mintys negali būti redukuojamos į psichinius reiškinius, jis skeptiškai žiūri į įvairias platonistines minčių kaip idealių objektų koncepcijas, nes, jo supratimu, tai bereikalingas, perteklinis dualizmas³⁷⁶. Poziciją jis gina ir tuo, kad tiek mintys, tiek teiginiai įgyja teisingumo / klaidingumo reikšmes. A. Degučiu nepriimtina ir bihevioristų minčių kaip verbalinių reakcijų į stimulą koncepcija, nes ji nuredukoja sąmonę ir susiduria su sunkumais, aiškinant verbalinių reakcijų ir dirgiklių priešastingumą³⁷⁷. Jis pabrėžia, kad apskritai bet koks pažinimas gali būti artikuliuotas tik per kalbą: nors, kantiškai tariant, sąvokos be stebinių yra tuščios, tačiau be sąvokų grynai stebiniai taip pat nėra jokia prasme duoti³⁷⁸.

A. Degutis, kaip ir R. Pavilionis, pabrėžia kalbos kaip konceptualinės sistemos idėjos svarbą pažįstant pasaulį: „[...] konceptualinė sistema yra pateikiama kaip kontekstas arba rėmai, kurių apibrėžiamoje erdvėje tik ir yra galimas patyrimo kaip „kontakto“ su tikrove įgijimas ir naudojimas. O kadangi patyrimas yra sąmoningos orientacijos pasaulyje sąlyga, iš čia taip

³⁷⁴ Evaldas Nekrašas, Jonas Dagys, „Analitinė kalbos ir mokslo filosofija Lietuvoje“, in: *Problemos*, 2010, t. 78, p. 46.

³⁷⁵ Algirdas Degutis, *Kalba, pažinimas ir veiksmas: rinkiniai straipsniai analitinės filosofijos temomis*, Vilnius: Versus aureus, 2007, p. 17.

³⁷⁶ *Ibid.*, p. 19–20.

³⁷⁷ *Ibid.*, p. 21–22.

³⁷⁸ *Ibid.*, p. 26–27.

pat išplaukia, jog naudojimasis kalba kaip konceptualine sistema yra *mūsų* kaip sąmoningų racionalių būtybių galimybės sąlyga³⁷⁹. Vis dėlto, A. Degutis, kitaip nei R. Pavilionis, nesiima kalbėti apie įgimtas predispozicijas ir apskritai natyvistinių koncepcijų klausimų: kalba jam yra sąvokinė mąstymo struktūra (mąstymas ir kalba apskritai neatsiejami – mąstymo procesas yra kalbėjimo analogas)³⁸⁰.

Tačiau su tokia pozicija A. Degutis anaipol nepapuola į tai, ką būtų galima pavadinti solipsizmu, – esą žmogus pažinime susiduria tik su kalba ar mąstiniiais. Taip nenutinka dėl jau minėtos A. Degučio sąmonės statuso pasaulio atžvilgiu traktuotės. Jis atmeta tiek dekartišką dualizmą, negebantį paaiškinti sąmonės ir materijos santykiavimo, tiek gryną idealizmą, realumą pripažįstantį tik sąmonei duotiems objektams (kuriuo, jo manymu, serga fenomenologija)³⁸¹. Savo straipsnyje „Žmogaus problemos transformacija analitinėje filosofijoje“ (1984 m.), remdamasis G. Ryle’u ir L. Wittgenstein’u, sąmonę jis traktuoja kaip materialaus pasaulio dalį ir neigia žmogaus sąmonės ir pasaulio išoriškumo / vidujiškumo dichotomiją ir idealistinį mąstymo pobūdį. Mąstymas nuo kalbos neatsiskiria (kalba ne išreiškia mąstymą, bet ir yra pats mąstymas, net jeigu kalbama apie internalizuotą, abstrakčią mentalinę kalbą) ir pats mąstymas gali būti paaiškintas ne dekartiškomis kategorijomis, o kaip tam tikra lingvistinė elgsena ar simbolinis procesas³⁸². Reikšmes kuria ne už žodžių slypinčios mintys ar esmės, o funkciškai identifikuojami objektai – pvz., žodžiai, ir apskritai nereikia pasiduoti iliuzijai, kad kalba apie mąstymą ar sąmonę būtinai implikuoja kokią nors ontologiją³⁸³.

Taigi, Lietuvoje paskutinius sovietmečio dešimtmečius, nepaisant nepalankaus ideologinio klimato, formavosi skirtingos ir viena kitai alternatyvios filosofijos kryptys – su analitinės ir hermeneutinės tradicijų atėjimu Lietuva palaipsniui ėmė grįžti į Vakarų filosofinę erdvę. Tokie autoriai kaip R. Pavilionis ar A. Degutis ne tik pristatė pagrindines ano meto analitinės filosofijos koncepcijas, tačiau ir patys vykdė šios filosofijos problemų interpretacijas. Nors R. Pavilionio ir A. Degučio tyrimai greičiau prasilenkė, nei persidengė, tačiau jie gali būti laikomi vienas kitą papildančiais. R. Pavilionio neverbalinio kontinuumo hipotezė leidžia ne bihevioristiškai ir ne reliatyvistiškai aiškinti žmogaus gebėjimą generuoti ir suprasti naujus konceptus, o A. Degučio neredukcinio materializmo įžvalgos, panaikindamos įtampą tarp kalbos ir mąstymo, sąmonės ir „išorinio“ pasaulio,

³⁷⁹ *Ibid.*, p. 45.

³⁸⁰ *Ibid.*, p. 90–91.

³⁸¹ *Ibid.*, p. 49–51.

³⁸² *Ibid.*, p. 183–186.

³⁸³ *Ibid.*, p. 189, 191.

atskleidžia žmogaus pažintines galimybes. Bet žymiai svarbesnis darbas, kurį atlieka R. Pavilionis ir A. Degutis (taip pat ir E. Nekrašas), – analitinės filosofijos autorių ir sąvokų „vertimas“ ir jų idėjų recepcija.

5.3. Kontinentinės tradicijos užuomazgos – Arvydo Šliogerio atvejis

Filosofinės įvairovės užuomazgas neabejotinai galima matyti ir žvelgiant į hermeneutinės bei analitinės tradicijų atėjimo ir formavimosi lietuviškajame filosofijos diskurse procesus. Hermeneutinė filosofija, egzistencializmas, fenomenologija buvo pradėti svarstyti panašaus amžiaus autorių rato, ryškiausi jų – Arvydas Šliogeris, Arūnas Sverdiolas, Tomas Sodeika. Iš vyresnės kartos galima išskirti Joną Repšį (1930–1976 m.), kuris, pradėjęs kaip marksistas-leninistas, buvo tarp pirmųjų sovietinėje Lietuvoje, kurie ėmė rimtai domėtis egzistencializmu. Devintojo dešimtmečio pradžioje *Problemos* vis daugiau rašoma apie fenomenologiją ir hermeneutiką, verčiami šio lauko klasikų tekstai ar jų veikalų ištraukos³⁸⁴, pasirodo šią problematiką nagrinėjančios lietuvių autorių knygos³⁸⁵.

A. Šliogerio atėjimas į filosofiją susijęs su E. Meškausko vykdyta potencialiai gabių filosofijai aspirantų paieška. Tai E. Meškauskui buvo nesudėtinga užduotis, mat tuo laiku marksistinė filosofija dėstyta visiems universiteto studentams. Savarankiškų pirmosios pakopos universitetinių filosofijos studijų tuo metu nebuvo, todėl aspirantai buvo renkami iš kitų specialybių. A. Šliogeris ne išimtis – į filosofiją jis atėjo iš chemijos. 1970 m. jis pradėjo dirbti Vilniaus universiteto Filosofijos katedroje.

Savo disertaciją filosofijos mokslų kandidato laipsniui įgyti *Vladimiras Solovjovas ir idealistinė filosofija Lietuvoje* parašė 1973 metais. Šia tematika pasirodė ir straipsniai žurnale *Problemos*: „V. Solovjovo filosofinis idealios visuomenės modelis“ (*Problemos* nr. 10, 1972 m.), „Tomistinės ir V. Solovjovo idėjos A. Dambrausko-Jakšto filosofijoje“ (*Problemos* nr. 12, 1973 m.), „Visuotinės vienybės principas V. Solovjovo ontologijoje“ (*Problemos* nr. 15, 1975 m.). Aštuntojo XX a. dešimtmečio antroje pusėje jo filosofinių tyrinėjimų lauke atsidūrė tokie autoriai kaip Herbertas Marcuse,

³⁸⁴ Maurice Merleau-Ponty, „Suvokimo fenomenologija“, iš prancūzų kalbos vertė Vytautas Pivorius, in: *Problemos*, 1980, t. 25, p. 94–106; Polis Rikioras, „Egzistencija ir hermeneutika“, iš prancūzų kalbos vertė Arūnas Sverdiolas, in: *Problemos*, 1982, t. 28, p. 100–115.

³⁸⁵ Pavyzdžiui: Irena Gaidamavičienė, Jonas Repšys, Tomas Sodeika, Arvydas Šliogeris, *Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis*, sudarė Arvydas Šliogeris, Vilnius: Mintis, 1981.

Georg'as Wilhelm'as Hegel'is, Søren'as Kierkegaard'as ir Martin'as Heidegger'is. Domėjimasis šiais autoriais (gal išskyrus H. Marcuse), ypač Heideggeriu, tęsiasi ir devintajame dešimtmetyje. Disertaciją *Egzistencinio mąstymo ontologinė struktūra ir jos socialiniai-daiktiškieji pagrindai (iracionalizmo istorinė-metodologinė analizė ir kritika)* jau daktaro laipsniui gauti, parašytą rusų kalba, jis apsigynė 1985 m. Monografija *Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas* (1985 m.) yra parengta iš esmės antrosios disertacijos pagrindu (prie teksto vertimo iš rusų į lietuvių kalbą ženkliai prisidėjo A. Dobryninas). 1988 m. pasirodė turbūt originaliausia jo knyga sovietiniu laikotarpiu – *Daiktas ir menas*, kurioje jis filosofškai interpretuoja R. M. Rilke' s poeziją ir P. Cezanne'o paveikslą „Didžioji pušis“, o tuo pačiu paliečia bendriausius filosofijos klausimus. Dera pastebėti, jog jis „į stalčių“, rašė savo pirmą didelės apimties knygą *Būtis ir pasaulis: tyliojo gyvenimo fragmentai*. Ji buvo publikuota jau nepriklausomoje Lietuvoje 1990 m.. Kolegų liudijimu, A. Šliogeris taip pat dalindavosi *samizdato* knygomis su tais, kuriais pasitikėjo. Svarbi buvo ir kita jo veiklos pusė – filosofinių tekstų vertimas į lietuvių kalbą.

Sovietinio periodo A. Šliogerio filosofija anaip tol nėra vientisas reiškinys. Ją tuo pat metu galima apibūdinti kaitos ir tęstinumo terminais. Nors jo tyrinėjimai keitėsi – ypač ryškus posūkis link egzistencinės filosofijos tyrimo bei kritikos, tačiau išliko ir tam tikrų pastovių bruožų. Tai gerai matyti žvelgiant į filosofo santykį su marksistinės filosofijos (istorijos) metodais. Kaip pastebi G. Kabelka, pavyzdžiui, savo pirmojoje disertacijoje jis nors ir nekalbėjo iš ortodoksinių-marksistinių pozicijų, tačiau tarsis nuosekliai taikė marksistinę filosofijos istorijos metodologiją³⁸⁶. Marksistinės istorinio-socialinio determinizmo idėjos esą pasirodo ir jo devintojo dešimtmečio tyrimuose. Šliogeris anuomet egzistencinės filosofijos tyrinėjimą grindė tuo, kad ji atsirado iš esmės tuo pat metu kaip ir marksistinė filosofija – S. Kierkegaard'as ir K. Marx'as buvo amžininkai, abi jas formavo tos pačios ekonominės ir socialinės sąlygos, abi filosofijos reagavo į tuos pačius iššūkius bei klausimus, žodžiu, atspindėjo „laiko dvasią“³⁸⁷. Tačiau metodas Šliogeriui buvo labiau formali priedanga tirti rūpimus klausimus – pašalinus marksistinių autoritetų citatas ir referencijas jo mintis niekaip reikšmingai nepakinta. Todėl yra pagrindo suabejoti G. Kabelkos mintimi apie metodologinį nuoseklumą, nors jis ir pats linkęs manyti, kad anuometinės

³⁸⁶ Gintaras Kabelka, „Arvydo Šliogerio filosofijos istorijos interpretacija“, in: *Logos*, 2006, t. 45, p. 194.

³⁸⁷ Arvydas Šliogeris, „Egzistencinė žmogaus samprata“, in: *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984, p. 95–96; Arvydas Šliogeris, *Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas*, 1985, Vilnius: Mintis, p. 98.

A. Šliogerio referencijos į K. Marx'ą dažniausiai buvo labiau deklaratyvios, ir pripažįsta, jog Šliogeriu nebūdingas perdėm griežtas sekimas formaliai deklaruotu metodu³⁸⁸. Visgi galima matyti ir tam tikrų sąsajų su marksistinės filosofijos kai kuriais aspektais, ypač žvelgiant į K. Marx'ą ir A. Šliogerį savotiškai susiejančią susvetimėjimo (*Entfremdung*) idėją, kurią jie abu perima iš G. W. Hegel'io. Atskiras ir turbūt sunkiai atsakomas klausimas: kiek marksistinė filosofija (ar propaganda) turėjo poveikio A. Šliogerio skepsiui religijos ir religijos filosofijos atžvilgiu?

Centrinė XX a. devintojo dešimtmečio A. Šliogerio filosofijos tematika – egzistencijos, egzistencinio mąstymo, žmogaus santykio su daiktu analizė. Ji, visų pirma, buvo interpretacinė filosofija – Šliogeris savo poziciją formulavo per kitų autorių analizę, interpretaciją bei kritiką, filosofinę filosofijos istorijos refleksiją, tačiau nėra sudėtinga užčiuopti jo paties autorinę poziciją. Visų pirma, jis radikaliai atskiria filosofiją ir mokslą – filosofiją jis supranta kaip nesuinteresuotą teorinę žiūrą ir priešpriešina ją į pragmatiką orientuotam gamtamoksliam, techniniam mąstymui³⁸⁹. Šiame plane jis visiškai skirtingai mato filosofijos paskirtį ir padėtį nei jo „mokytojas“ E. Meškauskas. Pastarasis kaip tik akcentuoja praktikos reikšmę pažinime, o filosofiją regi kaip savotišką metamokslą³⁹⁰. A. Šliogeriu gi filosofija nėra mokslo ar ideologijos tarnaitė arba prievaizdas – jis ją priešina moksliniam pažinimui ir teigia filosofiją kaip savarankišką teorinę žiūrą.

A. Šliogeris kaip tik skeptiškai ir netgi smerkiamai vertina gamtamokslinį pasaulio pažinimo būdą. Kaip jau minėta, bene svarbiausios ano meto A. Šliogerio filosofijos problemos buvo žmogaus santykis su sau ir savyje esančiais transcendentais jam daiktais bei objektyvių egzistencinių struktūrų analizė. Šliogeris, paveiktas M. Heidegger'io būties užmaršties idėjos, kritikuoja žmogaus susvetimėjimą su daiktais³⁹¹. Galima sakyti, kad jis kalba apie daikto, gamtos užmarštį. Susvetimėjimas, anot A. Šliogerio, kyla ne tik iš jau minėto instrumentiškai daiktus traktuojančio gamtamokslinio, techninio mąstymo, tačiau ir iš egzistencinės filosofijos, fenomenologijos ar hermeneutikos kylančio daiktams aklo, sužmoginto pasaulio matymo, kuris

³⁸⁸ Gintaras Kabelka, „Arvydo Šliogerio filosofijos istorijos interpretacija“, in: *Logos*, 2006, t. 45, p. 195.

³⁸⁹ Arvydas Šliogeris, *Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas*, Vilnius: Mintis, 1985, p. 27; Arvydas Šliogeris, *Daiktas ir menas: Du meno kūrinio ontologijos etiudai*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 35–36, 40–41.

³⁹⁰ Eugenijus Meškauskas, *Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 16–17.

³⁹¹ Dalius Jonkus, „Ar egzistuoja fenomenologinės filosofijos tradicija Lietuvoje?“, in: *Problemos*, 2010, t. 78, p. 66.

atsitveria nuo transcendentiško žmogui daikto ir užsiveria žmogiškojo pasaulio imanencijoje. Egzistencinis mąstymas, kadangi nemato natūralaus daiktų daiktiškumo, o į viską žvelgia tik per žmogiškųjų intencijų ir santykių prizmę, Šliogeriu yra netgi grindžiantis vartotojiškumo logiką³⁹². Įdomu tai, kad savo kritiką visam egzistenciniam ir gamtamoksliniam mąstymui jis remia K. Marx'o įžvalgomis apie objektyvias mąstymo formas – teorijos ir mąstytojų sąmonė priklauso nuo objektyvios socialinės situacijos, dėl šios priežasties „buržuazinės“ visuomenės sankloda ir susvetimėjimas gali būti siejamas su egzistencinį mąstymą kamuojančiu susvetimėjimu su daiktais³⁹³. Nežinia, kiek Šliogeris pats rimtai priima K. Marxo autoritetą, tačiau šis judesys jam leidžia pagrįsti savo nagrinėjamo filosofijos lauko tyrimo „objektyvų“ aktualumą. Knygos *Daiktas ir Menas* pratarmėje A. Šliogeris savo meno kūrinių kaip objektyvių ir nepriklausomų daiktų analizę taip pat grindžia marksizmu, teigiančiu esant objektyvią ir nuo žmogaus nepriklausomą tikrovę, bei K. Marxo mintimi apie tai, kad žmogus gyvena „daiktiškame pasaulyje“³⁹⁴. Žinoma, K. Marx'as ir A. Šliogeris labai skirtingai supranta sąvoką „daiktas“, o pats šios sąvokos vartojimas A. Šliogeriu kaip tik leidžia įnešti nemarksistinius turinius.

Šliogeriškajame ano meto mąstyme tikrai per daiktus žmogus susiduria su transcendentine nežmogiška būtimi. Žinoma, į tai galima žvelgti ir iš marksistinės perspektyvos, kurią užčiuopti mėgina D. Jonkus: „šis nežmogiško natūralumo ieškojimas daiktuose gražina A. Šliogerį prie marksistinio-fojerbachiško sensualizmo paradigmos“³⁹⁵. Knygos *Daiktas ir menas* epigrafe Šliogeris cituoja K. Marx'ą: „Kad žmogus yra kūniška, gamtos jėgas turinti, gyva, tikra, juntanti daiktiškoji būtybė, reiškia, jog jis savo esmės, savo gyvenimo išreiškimui turi tikrus, juntamus objektus, kitaip tariant, jis savo gyvenimą gali išreikšti vien tikrais, juntamais objektais. Būti daiktiškam, natūraliam, juntamam yra tas pat, kas turėti už savęs daiktą, gamtą, jutimą arba būti pačiam daiktu, gamta, jutimu, kam nors trečiajam“³⁹⁶. Nors knygoje pradedama nuo K. Marx'o, iš tiesų pats veikalas yra sekimas ir

³⁹² Arvydas Šliogeris, *Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas*, 1985, Vilnius: Mintis, p. 260, 266.

³⁹³ *Ibid.*, p. 19–20, 263, 267.

³⁹⁴ Arvydas Šliogeris, *Daiktas ir menas: Du meno kūrinio ontologijos etidai*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 7.

³⁹⁵ Dalius Jonkus, „Ar egzistuoja fenomenologinės filosofijos tradicija Lietuvoje?“, in: *Problemos*, 2010, t. 78, p. 67.

³⁹⁶ Arvydas Šliogeris, *Daiktas ir menas: Du meno kūrinio ontologijos etidai*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 5.

plėtojimas M. Heidegger'io formuluojamos filosofinės problematikos³⁹⁷. Kaip teigia D. Jonkus: „Šliogerio sugrįžimas prie daiktų įvyksta kaip marksistiškai-heidegeriškas angažavimasis materialiams ir jusliškiems daiktams kaip pirminiam bet kokios prasmės šaltiniui“³⁹⁸. Galiausiai esminė egzistencinio mąstymo problema yra ta, kad mes, esą, negalime mąstyti apie žmogiškumą kaip „grynąjį žmogiškumą“, kuris yra atskirtas nuo gamtos, savarankiškų daiktų³⁹⁹. Taigi, centrinė šio mąstymo problema – panhominizmas.

Net nebūdamas marksistu, A. Šliogeris formaliai gan įtaigiai įaudžia marksistinius elementus į savo tekstus. Bet tai iki galo neišsprendžia klausimo, ar A. Šliogerio santykio su daiktais ir pasauliu egzistencinėje filosofijoje kritika kyta visų pirma iš M. Heidegger'io priešrankiškumo (*Vorhandenheit*) ir parankiškumo (*Zuhandenheit*) interpretacijos ir heidegeriškosios technikos kritikos plėtotės, ar labiau iš Marxo filosofijos ar juo labiau sovietinio marksizmo įtakos (tarp šių skirtingų įtakos šaltinių nebūtina išsivelti priešpriešos). Akivaizdu, kad A. Šliogeris neigiamai vertina gamtos pavertimą žmogiškojo pasaulio tąsa, pramonės ir technikos progresą jis sutinka labiau su heidegerišku skepticizmu. Jis teigia, jog būtent per moderniojo gamtos mokslo, technikos raidą šis pasaulio sužmoginimas ir įvyksta. Kitaip tariant, šį vyksmą jis mato labai panašiai kaip K. Marx'as, tačiau jį motyvuoja kitokia vertybinė optika (ne socialinė būklė, proletaro emancipacija, o Vakarų mokslo ir technikos sukurta tikrovė, atidumas gamtai). G. Hegel'is apie susvetimėjimą kalbėjo labai abstrakčiai – sekdamas dvasios raidą ir šios raidos logiką, K. Marx'as gi šiai sąvokai suteikė gerokai lengviau atrandamą, konkretų turinį – susvetimėjimas su pasauliu ir daiktais (ir pačiu savimi) yra darbo pasidalinimo išdava. A. Šliogeris, kuriam mažiau rūpi socialiniai klausimai, šių idėjų perkėlė į savo toposofiją. Ne veltui tad A. Šliogerio svarstymas apie žmogaus ir gamtos santykį straipsnyje „Egzistencinė žmogaus samprata“ apskritai atrodo kaip dialogas ir polemika su K. Marx'u.

³⁹⁷ A. Šliogeris apskritai vienas pirmųjų sovietmečiu pradeda rašyti apie M. Heidegger'io filosofiją (žr. Arvydas Šliogeris, „M. Heidegeris apie meno kūrinio prigimtį. *Problemos*, 1979, t. 23, p. 40–51). Šių dviejų autorių santykis taip pat yra aptartos Lietuvos filosofijos tyrėjų: Naglis Kardelis, „Arvydas Šliogeris – lietuvių Heideggeris: šių filosofų mąstymo paralelės“, in: *Iššūkis metafizikai: lietuviškos Heideggerio filosofijos interpretacijos*, sudarytojas ir mokslinis redaktorius Antanas Andrijauskas, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019, p. 131–162.

³⁹⁸ Dalius Jonkus, „Ar egzistuoja fenomenologinės filosofijos tradicija Lietuvoje?“, in: *Problemos*, 2010, t. 78, p. 67.

³⁹⁹ Arvydas Šliogeris, „Egzistencinė žmogaus samprata“, in: *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984, p. 107.

Čia iškyla įdomi paralelė – tą pačią istorinę lemtį (gamtos sužmoginimą, daiktų užmarštį), šliogeriškai žiūrint, iš skirtingų pusių apibūdina ir marksistinė, ir egzistencinė filosofija. Tiesa, A. Šliogerio mokslo ir technikos kritika sovietinės ideologijos kontekste atrodo aštriai – sovietinėje propagandoje mokslo ir pramonės pasiekimai, techninis progresas visuomet užėmė labai svarbią vietą. Taigi, A. Šliogeris į susvetimėjimo problemą pagaliau atvirai žvelgia ne iš sovietinio marksizmo perspektyvos (kitaip, nei E. Krakauskas ar J. Repšys).

Nors A. Šliogeris anaipol negali būti pavadintas sovietiniu filosofu ar, juo labiau, marksistu, tačiau aukščiau minėtas parafilesofinis kontekstas leidžia klausti apie marksizmo pėdsakus jo mąstyme. Žvelgiant į sovietinį Šliogerio filosofijos periodą aiškėja, kad daugeliu atvejų jo santykis su marksistine filosofija buvo fiktyvūs – t. y. formalus duoklės politiškai įtvirtintam diskursui atidavimas. Nagrinėjant jo susvetimėjimo su pasauliu ir daiktais idėjas marksistinės filosofijos ir, konkrečiai, K. Marx'o filosofijos kontekste, galima įtarti, jog jis galbūt patyrė ir autentišką šios filosofijos įtaką. Tiesa, šį poveikį sunku pavadinti sovietiniu ar specifiskai marksistiniu-lenininiu. Pamatinės A. Šliogerio filosofijos nuostatos vis dėlto kontrastuoja su tradiciniu sovietiniu marksizmu, kokį interpretavo ir vystė, pavyzdžiui, A. Šliogerio mokytojas E. Meškauskas. A. Šliogeris nebeturi nieko bendra su sovietinio marksizmo ortodoksijai būdingu sąvokų ir skirčių brėžimu, dėstymo būdu ir stiliumi, *diamatu* ir *istmatu*. Atskira tema būtų, kiek sovietinė ideologija kaip fonas ir hermeneutinis horizontas paliko pėdsakus A. Šliogerio pasaulėvokoje, pavyzdžiui, jo santykiuose su religija, religijos filosofija ar metafizika. Bet neabejotina, kad A. Šliogerio filosofija – tiek išimtis iš sovietinės filosofijos diskurso, tiek pavyzdys tendencijų ir filosofinių įtakų, kurios leido plėtotis nemarksistinei filosofijai, kurti visiškai kitokį filosofinio kalbėjimo būdą sąvokiniu ir stilistiniu požiūriu.

„Į stalčių“ parašyta *Būtis ir pasaulis* savo ruožtu žymi visiškai naujas filosofines teritorijas. Knygoje atpažįstamas tas rašytojas ir mąstytojas, koku A. Šliogeris pasirodo nepriklausomoje Lietuvoje, galutiniai atsiveikinama su „mediniu“ akademiniu stiliumi ir formalumais – išėjimas anapus cenzūros yra kartu ir staigus išėjimas į naują kalbėjimo būdą. Nors *Būtis ir pasaulis* fragmentiška, suskirstyta į atskirus svarstymus ar net aforistinius užrašus, ji imasi bendrųjų filosofijos klausimų taip, kaip juos suprato pats A. Šliogeris. Nuoširdumą tekste atskleidžia pesimizmas, vietomis pereinantis į nihilizmą. A. Šliogerio pasimetimas ypač ryškus skyriuje „Dievas ir tiesa“: „Ir žinodami, kad Dievas mirė, privalome jį išsaugoti. Negaliu sakyti, kad geisčiau Dievo atgimimo. Negaliu tikėti, kad Dievo mirtis yra iliuzija ar neteisingas žinojimas. Tačiau galiu manyti, kad gyvasis Dievas yra geriau negu pasaulis

ir kad gyvasis Dievas yra daugiau nei grynasis transcendentas⁴⁰⁰. Tai nei Dievo atmetimas, nei atsigrįžimas į jį. Filosofinis pesimizmas turbūt yra tai, kas lieka po metafiziko ir materializmo įveikos. Tai net būtų galima metonimijos principu parodyti kaip vėlyvojo sovietmečio filosofinį akligatvį, kurio paliktas pesimistinis katastrofizmas jo autorius persekios ir sudaužius sovietinę kolbą. Knygos optimizmas glūdi kitur – autocenzūros atmetime ir radikaliai naujame stiliuje, nebijoje susigumti su kalba.

Naujo kalbėjimo būdo pasirodymas, sugriovus sovietinę sistemą ir atsikračius cenzūra, bent iš dalies paaiškina staigų „dingimą“ dalies autorių ir tekstų (ypač marksistinių) iš viešojo diskurso ir diskusijų – marksizmas ilgam tapo, visų pirma, kritikos objektu. Toks staigus kultūrinis ir kalbinis poslinkis reflektuotas ir užčiuoptas ne tik filosofijoje, bet ir literatūroje. Claudia Sinnig, apmąstydamą Aido Marčėno ir Sigitto Parulskio fenomeną devintojo ir dešimtojo dešimtmečių sąvartoje, sako: „Kalbant apie Rytų Europos literatūrų krizę, išties dažnai sakoma, kad cenzūros išnykimas tarsi per vieną naktį padarė „ezopinę kalbą“ nereikalingą, kad cenzūros pabaiga pašalino dirvą, kurioje ezopinė kalba du dešimtmečius buvo suleidusi šaknis, ir taip sąlygojo joje išaugusios literatūros nuosmukį ar žlugimą. Neretai tokį teigimą lydi ir negatyvus didžiosios dalies tais laikais publikuotų kūrinių vertinimas [...]. Stagnacijos metų „ezopinė kalba“ gimė iš vargo. Sugriežtėjusios cenzūros akivaizdoje buvo surandama ar išgalvojama galimybių išreikšti tai, ko nebuvo galima pasakyti tiesiai. Taip radosi kūriniai, kupini užuominų (iki pat iškalbingų nutylėjimų), nebeįkandamų cenzoriams, tačiau šį tą sakančių supratingiems skaitytojams. Netrukus šis šifravimas įgavo „literatūrinio sąmokslo“ (Kęstutis Nastopka) pobūdį, tokio rafinuoto, kad labai dažnai pavykdavę prasmukti pro teisingumo (iš tiesų – sovietinio beteisiškumo) tinklus, taip pat dažnai išvengti vis paranojiškesnių cenzorių demaskavimų. O šie kartais imdavo gaudyti aklai ir sudarydavo netgi komišką įspūdį⁴⁰¹. Atsisveikinimas su sovietmečiu tapo tiek atsisveikinimu su daugeliu ezopinių žaidimų, tiek su scholastinio marksizmo gremėzdišku minčių dėliojimo būdu. Filosofijoje sovietmečiu parašytas, bet nepublikuotas veikalas *Būtis ir pasaulis* tai atliko ir turinio, ir formos požiūriu – dar prieš mirties pažymėjimo sovietinei sistemai išdavimą. Žinoma, A. Šliogeris nebuvo nei vienišas, nei vienintelis.

⁴⁰⁰ Arvydas Šliogeris, *Būtis ir pasaulis. Tyliojo gyvenimo fragmentai*, Vilnius: Margi raštai, 2006, p. 215–216.

⁴⁰¹ Claudia Sinnig, „Įžengimas į epochų lūžį: Sąjūdžio laikotarpio lyrikos debiutai“, in: *Naujasis Židinyš-Aidai*, 2010, nr. 3–4, p. 104.

5.4. Apie ką (ne)galima kalbėti?

Anapus šio tyrimo teksto liko daugybė tekstų, žmonių ir įvykių, kurie verti paminėjimo ir analizės – dauguma akademinų darbų arba selektyvūs, arba fragmentiški. Šį tyrimą įmanoma toliau plėsti tiek į plotį, tiek į gylį. Iš tiesų iki galo neapimtas ir pakankamai išsamiai neapžvelgtas sovietinis marksizmas, visi jo elementai ir jų raida. Taip pat yra temos ir klausimai, kurie liko anapus šio tyrimo dėl pasirinktos prieigos ribotumo ar chronologinių rėmų. Bet kuris, atsimenantis tą laiką, filosofijos lauko dalyvis gali pasakyti: „Viskas buvo ne taip“. Ir iš subjektyvios perspektyvos toks įvertinimas bus tikslus ir teisingas. Vis dėlto, reikia bent punktyriškai nurodyti svarbiausius anapus likusius dalykus, alternatyvias tyrimo strategijas ar potencialias būsimų tyrimų kryptis.

Nenagrinėtas klausimas, kiek pirmųjų nepriklausomybės metų filosofinis diskursas savo šaknimis nulemtas paskutinio sovietinės okupacijos etapo. Nors sovietinės sistemos žlugimas sunaikino sampyną tarp filosofijos ir ideologinės pasaulėžiūros, neaišku koks buvo šio įvyko efektas filosofams ir kokius pėdsakus tai paliko bent jau dalies jų mąstymuose. Šią problemą aiškiai įvardino dar iki 1990 m. A. Sverdiolas ir T. Sodeika: „Monopoliui žlugus, mokslinė ideologija bematant subliuško. Svarbiausieji marksistinės-lenininės filosofijos teiginiai viešai ir nieko neaiškinant vadinami atgyvenusiomis dogmomis. Vis dėlto, taip daug kalbant apie atgimimą, nevalia pamiršti, kad visuomenės gyvenime niekas galutinai nemiršta. Ypač gajos yra sąmonės struktūros. Tam tikru kampu žiūrint, dabartis, ta daugeliu požiūrių radikali naujenybė – atrodo kaip aptartosios kolizijos tolesnis epizodas“⁴⁰². Dabartinių akademinų filosofų ir intelektualų (a)socialumo formos, alergija viešai polemikai, kuri nebūtų politinė kova, užsisklendimas, tęsiant sverdiolinę poetiką, į savuosius „korius“ – tai tik keletas nesunkiai aptinkamų (ne)praeities pėdsakų.

Kitas dalykas, kurio mokė sovietinė ideologija visą visuomenę, o ne tik intelektualinį elitą, tai neatsakingas, su tikrove nieko bendra neturintis kalbėjimas, kylantis iš ciniško santykio su ideologiniais lozungais ir viešu melavimu. Ideologinis galvojimas taip pat ilgas dešimtmečius formavo įprotį taikyti ideologines schemas abstrakčiai, nepaisant egzistuojančių aplinkybių. Ideologija neretai praktiškai ugdė įtarumą savo atžvilgiu, bet net banaliausiomis savo formomis ideologiniai ritualai ir praktikos taip pat ir kryptingai diegė įtarumo ir sąmokslų paieškas (pasaulinės buržuazijos,

⁴⁰² Tomas Sodeika, Arūnas Sverdiolas, „Gyvenimas kolboje ir tuoj po to“, in: *Metmenys*, 1991, Nr. 60, p. 35.

nacionalistų, fašistinių elementų, klerikalų ir t. t.). Stabų griovimas, demaskavimas ir kaukių nuplėšimas buvo nuolatinė politinės ir antireliginės propagandos dalis. P. Ricoure'as išskiria tris įtarumo hermeneutikos didžiuosius: K. Marx'ą, F. Nietzsche'ę ir S. Freud'ą. Žinoma, P. Ricoure'o požiūriu, įtarumo hermeneutika atlieka tam tikrą funkciją įveikiant kasdienę, neklausiančią sąmonės būklę: „Iš tikro visos egzegetinės disciplinos ir ypač psichoanalizė mus išmokė, kad tariamai tiesioginė sąmonė yra pirmiausia, „melaginga sąmonė“. Po to, kai Marksas, Nyčė ir Froidas išmokė mus demaskuoti jos klastas, kiekvienas **cogito** subjekto atskleidimas per jo gyvenimo dokumentus turi būti siejamas su melagingos sąmonės kritika. Refleksijos filosofija turi būti visiška sąmonės filosofijos priešybė“⁴⁰³. Sovietinė įtarumo hermeneutika, žinoma, rėmėsi tik į marksistinę „kaukių nuplėšimo“ tradiciją, tačiau kitaip negu K. Marx'as ji visgi siekė priešingo tikslo – ne panaikinti melagingą sąmonę, o kaip tik ją steigti ir palaikyti, ne suteikti daugiau aiškumo, o kaip tik kelti skepticizmą pačia aiškumo ir supratimo idėja. Sovietinio marksizmo ir ideologijos atveju galima klausti, kaip formuoti intelektualiniai įpročiai veikė vėlesnius Lietuvos filosofų mąstymus – ypač visuomenės ir politikos klausimais: ar esama sovietinio cinizmo, neatsakingo kalbėjimo arba demaskavimo žanro liekamųjų reiškiųjų dabartyje?

Devintajame dešimtmetyje iš tiesų aiškiai regimas besimezgantis dar vienas kartų pokytis – į filosofijos aspirantūros studijas ateina tokios asmenybės kaip Jūratė Baranova, Vytautas Radžvilas, Aleksandras Dobryninas, Virgis Valentinavičius, Albinas Plėšnys, Arūnas Poviliūnas, Marius Povilas Šaulauskas, Alvydas Jokubaitis ir kt. Tai karta, kuri aktyviai įsitrauks į filosofijos diskurso transformavimą ir socialinių mokslų kūrimą postsovietiniu periodu. Nors tai karta, gimusi ir išaugusi sovietmečiu, jos filosofinių tyrinėjimų interesai ryškiausiai išsiskiria iš sovietinės filosofijos lauko savo tematikos įvairumu lyginant su ankstesnėmis kartomis. Vyresnės kartos indėlis į jų tyrimus nusakytinas kaip nesikišimas. Tai netgi gali būti regima kaip socialinio kontrakto forma – vyresnė administratorių ir akademikų karta per daug jų nevaržo, tačiau ir neužleidžia savo užimamų pozicijų.

Yra dar vienas dalykas, susijęs su kartų kaita – domėjimasis politika ir politinėmis idėjomis. Devintajame dešimtmetyje privačiuose pokalbiuose diskutuojama apie politiką ir politinę ideologiją, jaunesnioji filosofų karta ypač domisi liberalizmu ir libertarizmu. Užtat filosofai dalyvavo ne tik

⁴⁰³ Polis Rikioras, „Egzistencija ir hermeneutika“, iš prancūzų kalbos vertė Arūnas Sverdiolas, in: *Problemos*, 1982, t. 28, p. 110.

Sąjūdžio veikloje. Jau nepriklausomoje Lietuvoje filosofai, kaip aktyvūs nariai, atsidūrė daugiausia dviejose partijose: Lietuvos demokratinėje darbo partijoje ir naujai įkurtoje Liberalų partijoje. Žvelgiant į vienus ir kitus, akivaizdus ir kartų skirtumas: vyresnieji ir labiau paveikti marksizmo rinkosi LDDP, jaunesnioji filosofų karta daugiausia – Liberalus. Šis išėjimas į viešumą taip pat turi galbūt ankstesnę pradžią, nei būtų galima pamanyti. Kaip atsimens A. Juozaitis, filosofai paskutinį sovietinį dešimtmetį buvo gana dažnai kviečiami į įvairius renginius paskaityti trumpų paskaitėlių ar pranešimų (savotiškas „Žinijos“ ideologinių paskaitėlių reliktas), tad net jo paties 1988 m. paskaita Vilniaus Dailės institute „Politinė kultūra ir Lietuva“ buvo ne tik „kažkas naujo“ (kalba apie suverenitetą ne mažiau revoliucinga nei idiotizmo akivaizdoje šnekos apie sveiką protą ar racionalumą), bet ir kai kas „seno“ (bent jau formos požiūriu). Tačiau filosofų politinių pažiūrų evoliucija po LDDP ir Liberalų transformacijų galbūt gali atskleisti ir tam tikrus jų pasaulėžiūrų ir pasaulėvaizdžių struktūrinius bendrumus, o ne tik skirtumus.

Atskiros tyrimo verta ir tema „filosofai ir valdžia“: tiek kaip filosofai ir ideologai veikia partinėse ir nomenklatūrinėse struktūrose, tiek kaip jie yra prižiūrimi ir bandomi kontroliuoti LKP CK ir, bendriau, SSKP CK struktūrose. Tamsesnioji šios tematikos pusė: filosofų ir jų būrelių sekimas ir stebėjimas KGB, o taip pat kai kurių bendradarbiavimas su represinėmis struktūromis – organizuojant susidorojimus su kolegomis, rašant skundus, informacines ataskaitas apie kolegų pokalbius ar bendradarbiavimas, susijęs su užsienio stažuotėmis ir kelionėmis.

Lieka neištirti ir neperprasti vadinamieji „filosofai kultūrininkai“ – juos aktyviai pamatome 1988 m., tačiau jų veikla ir įvairios „pokiliminės“ pastangos organizuojant studijas, tyrimus ar knygų leidybos procesą yra ne tik kartais sunkiai atrandamos, bet dar sunkiau verifikuojamos. Nors tokie žmonės, kaip B. Genzelis, I. Ledas, A. Rybelis ar R. Ozolas, nėra parašę svarbiausių sovietinio periodo filosofinių knygų, be jų veikimo filosofijos laukas ir ypač filosofinės literatūros leidyba būtų atrode gerokai kitaip.

Chronologiškai anapus tyrimo liko gorbaciovinės *Perestroikos* ir Sąjūdžio epocha bei tai, kaip anuomet viešumoje pasirodė ideologai ir filosofai. Tačiau šiam laikui tirti reikėtų pasirinkti tiek kitokią prieigą, tiek kelti kitus tikslus – tai būtų socialinio burbulų ir politinių institucijų istorinis tyrimas.

Žvelgiant į priešingą pusę nuo viešumo ir politikos – liko neapimta privati erdvė. Dėl tyrimo prieigos specifikos taip pat iš esmės liko nepaliesta filosofų prisitaikymo psichologija, savicenzūra. Jei kažko nėra viešumoje ar regimajame įvykių paviršiuje – nereiškia, kad to nėra apskritai. Tačiau objektyviai verifikuojamos informacijos prieinamumo ribos ragintų šios

temos imtis itin atsargiai. Nors po 1990 m. filosofijos diskursas išgyveno itin staigią kaitą ir atsivėrimą, nepamatėme į viešumą ištraukiamų rankraščių šūsnių (tušti ar pustuščiai stalčiai – ne tik filosofus liečiantis fenomenas). Dėl įvairių priežasčių iš esmės nebuvo lietuviško filosofinio *samizdato* ar didelės pagrindinės filosofinės literatūros tradicijos (nors dalintasi tarpukario ar išėvijos knygomis, jų kopijomis ir nuorašais). Ką galbūt būtų galima išsamiau paliesti ateityje – privačių draugysčių ir pokalbių tinklai. Jei kur ir būtų galima galvoti buvus kokį nors sokratinį dialogą, tai privačiose erdvėse ir alternatyvioje nuo oficialiosios socialinėje terpėje. Kalbos ir knygos, kurios privačiai ar net slapčia darė įspūdį ar sukretė skaitančius, besiklausančius ar besikalbančius – taip pat svarbus, nors ir sunkiai užfiksuojamas, reiškinys. O kur dar anapus sovietinio diskurso ir akademinės erdvės egzistavę mąstytojai, eruditai ir (kai kuriais atvejais) disidentai – Justinas Mikutis, Algirdas Patackas, Petras Kimbrys. Atskiro dėmesio reikėtų ir kunigų seminarijoms (ypač pogrindinei).

Perspektyvai lieka atminties kultūros ir atminties vietų tyrimai. Daugybė atsiminimų ir pasakojimų apie sovietmetį geriau tirtini per atminties studijų prizmę. Nemažai informacijos ar vertinimų apie sovietinį periodą ir anuomet veikusius ideologus ir filosofus mus pasiekia per vėlesnius mitus, kurių neįmanoma nei vienareikšmiškai patvirtinti, nei paneigti. Atminties kultūros tyrimą galima pasukti ir dar vieną kryptimi – kokią atminties kultūrą santykiyje su Vakarų ir Lietuvos filosofijos istorija aptinkame skirtingais sovietiniais periodais ir kokie šios atminties kultūros pėdsakai gali būti aptikti dabartiniame Lietuvos filosofų ceche?

IŠVADOS

Filosofijos istorija sovietinės okupacijos sąlygomis yra nemaža dalimi susipynusi su marksizmo-leninizmo kaip ideologinės teorijos ir šios ideologijos veikiamų akademinų institucijų istorija. Čia esama ir bendresnės filosofinės problemos: ideologiniai ir filosofiniai tekstai iš pažiūros gali būti sunkiai atskiriami. Jie abeji gali spręsti ar aiškinti gnoseologijos, epistemologijos ir metafizikos klausimus. Tuo nenorima pasakyti, kad ideologinė teorija ir filosofija yra tapatūs žmogiškojo mąstymo ir kultūros reiškiniai. Tačiau atskirti ir aiškiau išvelgti šiuos skirtumus gali padėti parafilosofinis kontekstas – institucijos ir jose veikiantys žmonės. Taigi ideologinio ir filosofinio teksto interpretacija nėra paprastas klausimas totalitarinio ar pototalitarinio režimo sąlygomis.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą 1940 m. ir dar kartą 1944 m., prasidėjo aukštųjų mokyklų sovietizacija. Tuo metu egzistavo kuriam laikui nusistovėjusi ir kodifikuota marksizmo-leninizmo interpretacija, privalomai diegiama aukštojo mokslo sistemoje. Aukštosiose mokyklose steigtos marksizmo-leninizmo pagrindų katedros, pradėti dėstyti kursai studentams ir palaipsniui organizuoti mokymai akademiniam personalui, aukštųjų mokyklų ir mokslo įstaigų darbuotojai turėjo dėti pastangas aktyviai prisitaikyti, įvaldyti ideologines schemas ir jų taikymą. Filosofijai okupuotoje Lietuvoje buvo keliamas lūkestis tapti marksistinės ortodoksijos retransliuotoja ir skleidėja, vietinė akademinė bendruomenė turėjo perimti esamą ideologinį diskursą ir išmokti reaguoti į pokyčius bei politinių prievaizdų reikalavimus. Tad tiksliau būtų sakyti, kad filosofija pirmaisiais okupacijos metais buvo paprasčiausiai eliminuota (dalis tarpukario intelektualų pasitraukė į Vakarų, dalį anksčiau ar vėliau pašalino iš mokymo įstaigų ir represavo), o jos vietą užėmė marksizmo-leninizmo teorija, kurią dėstė tiek staigią akademinę karjerą pradėję vietos komunistai ir kolaborantai, tiek iš kitų sovietinių respublikų atsiųsti kadrai. Filosofijos vietą turėjo užimti marksizmas-leninizmas, o filosofų – partiniai ideologai.

Marksizmo-leninizmo kaip dėstomojo dalyko ir ideologijos diegimas pirmaisiais okupacijos metais, ypač 1944–1945 m., vyko su trukdžiais bei komplikacijomis. Ideologinę marksizmo-leninizmo teoriją per prievartą aukštinančioje valstybėje smarkiai trūko kvalifikuotų dėstytojų tiek partinėje struktūroje, tiek aukštosiose mokyklose. 1945 m. buvo parengti išsamūs marksizmo-leninizmo dėstymo planai aukštosioms mokykloms, mokytojų seminarijoms, organizuoti vakariniai marksizmo-leninizmo universitetai prie „miestkomų“, tačiau ideologijos diegimas ir ideologinė kontrolė aiškiau apibrėžtas formas ir didesnę mastą įgavo ne iš karto. Tai, žinoma, lėmė ir sunki

okupuotos šalies ūkio būklė ir išteklių trūkumas. Paskui formalių institucijų (katedrų, skyrių, institutų) formavimą sekė nuoseklus marksizmo-leninizmo dėstymo diegimas, bibliotekų fondų „valymas“ ir ideologinės lektūros užpirkimas, o taip pat besiplečianti ideologinė mokslo kontrolė tiek politiniu lygiu, tiek per partines organizacijas ir mokslo tarybas. Ideologinės aukštųjų mokyklų funkcijos pirmaisiais okupacijos metais buvo įtvirtinamos statutuose ir kituose svarbiausiuose dokumentuose, vykdyta ideologinė kadrų atranka ir kontrolė tiesiog dalyvaujant aukščiausiems LSSR valdžios organams, organizuota ideologinių tekstų leidyba ir marksizmo-leninizmo klasikų vertimai. Sovietinė leidyba susidūrė su panašiomis problemomis kaip ir ideologija akademinėje terpėje – išteklių ir kvalifikuotų kadrų stoka. Pirmaisiais okupacijos metais svarbiausių marksizmo-leninizmo veikalų leidyba, neskaitant *Trumpojo kurso*, vyko su nuolatinais nesklandumais. Ir nors filosofijos pakeitimas ideologine teorija buvo svarbus politinis uždavinys, bendresni ideologiniai klausimai ir ypač kitų humanitarinių bei socialinių mokslų sovietizavimas, atrodo, buvo gerokai svarbesnis prioritetas. Be to, formavosi draugų ir priešų grupelės partinių ideologų tarpe, o jų konkurencija tapo regima ir akademinėse institucijose.

Postaliniu laikotarpiu, prasidėjus procesams įvardijamiems kaip detotalitarizacija, bendrosios ideologinės tendencijos toliau formavo tai, kas vyko, buvo draudžiama ar leidžiama filosofijos diskurse. Kartu Lietuvoje buvo aiškiai justi centro–periferijos dinamika lyginant su Maskvos ir Leningrado akademinėmis institucijomis: jeigu kažkas leidžiama centre, tą galima atsargiai svarstyti ir periferijose. Palaipsniui atsirado galimybės kiek įvairesnėms marksizmo interpretacijoms, „krištiškai“ filosofijos istorijai, o stalinių mokslų karų pabaiga kiek atlaisvino marksistinės ideologinės teorijos varžtus gamtos ir gyvybės mokslams. Gana greitai Lietuvoje pradėjo formotis ir savitas akademinis klimatas, į filosofijos studijas ir dėstymą atėjo ne tik partiniai kadrai, bet ir paprasčiausiai akademinės karjeros siekiantys žmonės, su chruščioviniu „atlydžiu“ ir santykinėmis akademinėmis institucijomis (visų pirma VVU) atlietuvinimu išplaukė ir čia neįsitvirtinę atvykėliai. Plonytė akademinė jungtis išliko ir su tarpukarine filosofijos tradicija – paskutiniiais savo gyvenimo metais Vilniaus valstybiniame universitete dėstė ir dirbo iš lagerio grįžęs profesorius Vosylius Sezemanas, vadovavęs Kristinos Rickevičiūtės ir Romano Plečkaičio disertacijoms. Filosofija ir filosofai taip pat ima rodytis viešumoje – tačiau visų pirma kaip ideologinių temų paskaitininkai ir ideologinių straipsnių autoriai kultūrinėje ar mokslo populiarinimo spaudoje.

Tiesioginis politinis dėmesys akademinėms filosofams ir ideologams tolydžio mažėjo, tačiau epizodinės intervencijos LKP CK ir LSSR ministerijų

lygiu periodiškai įvykdavo. Intervencijų sukuriuose galima matyti ryškėjančią opoziciją tarp partinių „ideologinių“ dogmatikų ir akademiškiau nusiteikusių filosofų ir ideologų. Septintajame dešimtmetyje marksizmas-leninizmas ir filosofijos dėstymas (kaip jis anuomet suprastas) buvo įtrauktas ir į LSSR Mokslų akademijos institucinį akiratį: visų pirma buvo įsteigta Filosofijos katedra prie LSSR MA, o 1969 m. ir Filosofijos, teisės ir sociologijos skyrius prie LSSR MA Istorijos instituto, taip vietinę akademinę struktūrą priartinant prie bendrų sovietinių standartų. Tačiau tikrąjį lūžį kintant filosofijos tyrimams ir diskursui galima matyti leidyboje: 1968 m. VVU leidinys *Filosofija* pertvarkomas į periodinį žurnalą *Problemos*, 1974 m. pasirodo pirmoji filosofijos chrestomatija ir leidykloje „Mintis“ įkuriama filosofijos redakcija. Visų pirma per „buržuazinės filosofijos“ kritiką (ar kartais ja prisidengiant) pradeda vis daugiau rašyti apie Vakarų filosofiją.

Aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje pastebimos vis rimtesnės Lietuvos filosofijos istorijos studijos, o taip pat intensyvėjantys ryšiai su išeivijos filosofais, pastarųjų tekstų cirkuliavimą pogrindyje. Į išeivijos įtaką ir idėjas taip pat reaguoja ir oficialusis ideologinis diskursas. Išeivijos tyrimams skiriamas vienas iš prioritetų 1977 m. įsteigtame Filosofijos, teisės ir sociologijos institute prie LSSR MA, publikuojami tariamai demaskuojantys tekstai, tačiau tai iš esmės nepakeičia prasidėjusių kultūrinių tendencijų. Išeivijos filosofų tekstai kartu buvo pavyzdys, kaip gali atrodyti gyva filosofinė kalba, kitoks rašymo ir mąstymo stilius.

Ideologinis spaudimas ir ideologinės kovos turėjo įvairius pavidalus. Greta vertikaliosios kontrolės ir represijų galimybės buvo suformuotas ir horizontaliosios kontrolės tinklas, veikiantis per katedras, institutus, mokslo tarybas, pirminę partinę organizaciją, keliasluoksnį tekstų recenzavimo ir redagavimo metodą. Tai turėjo ir savisaugos ir savicenzūros elementą, kurį pastiprindavo viešos batalinio tipo recenzijos ir kritika iš „ortodoksinių“ dogmatiškų ideologų flango.

Devintajame dešimtmetyje matome filosofijos studijų „profesionalėjimo“ galutinius rezultatus – filosofijos studijos vis aiškiau atsiskiria nuo scholastizuoto marksizmo. Balansas tarp filosofų-karjeros akademikų ir partinių ideologų akademinėse institucijose palapsniui pradeda slinkti pastarųjų nenaudai. Dauguma jaunųjų akademijos profesionalų yra iš esmės savamoksliai, tačiau galima matyti bandymus ne tik pasyviai priimti Vakarų filosofijos tradiciją ir tekstus, bet ir rimtesnes jų interpretacijas ar savų idėjų plėtojimą. Greta vadovėlinio marksizmo moksliniame diskurse jau gana aiškiai regima laisvesnė sovietinio marksizmo interpretacija (visų pirma siejama su Eugenijumi Meškausku ir jo mokykla), kontinentinės (Arvydas Šliogeris, Tomas Sodeika, Arūnas Sverdiolas) ir analitinės (Evaldas Nekrašas,

Rolandas Pavilionis, Algirdas Degutis) filosofijos problematikos recepcija, interpretacija, vertimas ir plėtojimas. Ideologiniai suvaržymai lieka, tačiau jų paisoma arba apeinant dalį „pavojingų“ temų (ne marksistinė-lenininė politinė filosofija išlieka anapus viešo diskurso ribų), arba formalizuotais ir ritualizuotais atnašavimais citatomis.

Dirbtinai primesta ideologija parodė savo negyvybingumą ir sovietinio marksizmo teorinė sistema žlugo silpnėjant ir galiausiai pasitraukus jos prievartiniam palaikymui politinėmis priemonėmis. Sovietinės sistemos žlugimas į užmaršties ir mito sferą nukėlė ir Eugenijaus Meškausko mokyklos fenomeną. Nors meškauskinis marksizmas savo mokiniams ir gerbėjams siūlė „deideologizuotą“ ir į „moksliškumą“ orientuotą marksizmo interpretaciją, ši liko nebeaktuali ir nereikalinga, kuomet nuvertėjo ir pats sovietinis marksizmas.

Išlieka jau paskutiniaisiais sovietinės okupacijos metais Tomo Sodeikos ir Arūno Sverdiolo keltas klausimas apie bendresnius sovietinės ideologijos padarinius ir pėdsakus visuomenėje ir mąstyme – šiuo atveju Lietuvos filosofų bendruomenėje ir filosofiniame diskurse. Platonas olos analogija pasakoja apie filosofo išėjimą iš olos ir saulės (gėrio idėjos) pamatymą – sovietinė ideologija šią schemą apvertė: saulė čia yra ideologinė šviesa, bet gerokai svarbesnis yra bandymas įtikinti, kad olos kaliniai esantys laisvi. Įtikinti nepavyko. Domėjimasis filosofija, kuri žengtų toliau ideologinės teorijos, atsirado ir plėtojosi tarsi savaime vos tik susilpnėjo aktyvūs bandymai ją sunaikinti. Galbūt tai nurodo į žmogaus „prigimtinį polinkį į metafiziką“ ir nepasitenkinimą paruoštais ir nebeužklaustinais atsakymais. Visgi galima pasakyti, kad, jei filosofijos istorija Lietuvoje sovietmečiu būtų pavaizduota kaip herojinis epas, tai būtų pasakojimas apie filosofijos atsiradimą ir išlikimą ne dėl tironijos, o nepaisant jos.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Archyviniai šaltiniai

Vilnius

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA): f. R-392, ap. 1, b. 1; f. R-392, ap. 1, b. 12; f. R-392, ap. 1, b. 16; f. R-553, ap. 1, b. 119; f. R-553, ap. 1, b. 120; f. R-553, ap. 1, b. 144; f. R-553, ap. 1, b. 153; LCVA f. R-553, ap. 1, b. 203; f. R-553, ap. 1, b. 618; f. R-754, ap. 1, b. 15; f. R-762, ap. 6, b. 1; f. R-762, ap. 6, b. 4366; f. R-762, ap. 6, b. 4374; f. R-1001, ap. 2, b. 618; f. R-1001, ap. 2, b. 801; f. R-1001, ap. 2, b. 1189; f. R-1001, ap. 2, b. 1190; f. R-1001, ap. 2, b. 1194; f. R-1001, ap. 2, b. 1199; f. R-1001, ap. 4, b. 1; f. R-1001, ap. 4, b. 2; f. R-1001, ap. 4, b. 3; f. R-1001, ap. 4, b. 99; f. R-1001, ap. 7, b. 1; f. R-1001, ap. 7, b. 2; f. R-1001, ap. 8, b. 44; f. R-1001, ap. 8, b. 54; f. R-1001, ap. 8, b. 95; f. R-1001, ap. 8, b. 116; f. R-1001, ap. 8, b. 135; f. R-1033, ap. 1, b. 1; f. R-1033, ap. 1, b. 3; f. R-1033, ap. 1, b. 11; f. R-1033, ap. 1, b. 13; f. R-1033, ap. 1, b. 149; f. R-1033, ap. 1, b. 151; f. R-1033, ap. 1, b. 154; f. R-1035, ap. 1, b. 1.

Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA): f. 16895, ap. 1, b. 527; f. K-1, ap. 58, b. P-11972 BB.

Vilniaus universiteto Bibliotekos rankraščių skyrius (VUB RS): f. 98, b. 52; f. 98, b. 68; f. 122, b. 32; f. 122, b. 58; f. 122, b. 59; f. 122, b. 60; f. 122, b. 112; VUB RS f. 126, b. 100; f. 184, b. 4; f. 224, b. 1; f. 224, b. 2; f. 237, b. 1; f. 237, b. 2; f. 237, b. 3; f. 237, b. 4; f. 237, b. 5; f. 237, b. 6; f. 237, b. 8; f. 237, b. 9; f. 237, b. 10; f. 237, b. 12; f. 237, b. 13; f. 237, b. 45.

Autoriaus asmeninis archyvas: Eugenijus Meškauskas, Istorinis materializmas: Paskaitų konspektas, [mašinėraštis], [konspekto autorė Jūratė Skersytė, nuorašas Albino Plėšnio], Vilnius, 1968.

Publikuoti šaltiniai

1. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: dokumentų rinkinys*, sudarė Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
2. *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai. Dokumentų rinkinys*, sudarė ir parengė Mindaugas Pocius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.

Literatūra

1. —, „Ateistų kalvėje“, *Aušra*, 1978, nr. 32, [interaktyvi nuoroda]: <https://lkbkronika.lt/index.php/ausra-nr-32/3179-ateistu-kalveje> [2022-09-21].
2. —, „Eurokomunizmas ir Vakarų demokratijos, [Anketa. Atsako: V. Trumpa, A. Hermann, V. Rastenis, Z.V. Rekašius]“, *Metmenys*, 1978, nr. 33, p. 189–199.
3. —, „Išimtinų iš apyvartos knygų sąrašas Nr. 4“, *Proskyna*, 1990, Nr. 4, p. 195–206.
4. —, „Kratos ir tardymai“, *Lietuvių Katalikų Bažnyčios Kronika*, 1980, Nr. 45, [interaktyvi nuoroda], in: <https://lkbkronika.lt/index.php/42-kronika-1980-m/1932-kratos-ir-tardymai>.
5. —, „Leidiniui „Problemos“ – penkeri metai“, *Komunistas*, 1973, Nr. 8, p. 69–75.
6. —, „Marksizmo-leninizmo pagrindų“ kurso planas aukštosioms mokslo įstaigoms, Vilnius: Tiesos leidykla, 1946.
7. —, *Aukštosios mokyklos kūrimasis ir vystymasis Kaune*, Vilnius: Mintis 1967.
8. —, *Vilniaus universiteto istorija 1940–1979*, atsakomasis redaktorius Andrius Bendžius, redakcinės kolegijos pirmininkas Jonas Kubilius, Vilnius: Leidykla „Mokslas“, 1979.
9. —, *Vytauto Didžiojo universitetas: atmintis, žmonės, idėjos*, Kaunas: VDU, 2008.
10. —, *История всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс*, Москва: Издательство ЦК ВКП(б) „Правда“, 1938, p. 126.
11. —, „Станцуем вальс большой войны «Медуза» рассказывает историю «методологов» — загадочного движения, которое сформулировало идею «русского мира» (а чем это закончилось,

- известно)“, [interaktyvi nuoroda] in: https://meduza.io/feature/2022/06/09/stantsuem-vals-bolshoy-voyny?fbclid=IwAR0WgyyA0cy_TbStZRC5LafbSPiEKqBxUA4ZknYKnQP422fnDH7_zMBJzE, [2022-09-29].
12. Adomonytė Valerija, Apolonija Jurčiukonienė, „Filosofijos bibliografija (1940–1961)“, *Filosofija*, t. 4, 1964, p. 131–168.
 13. Afanasjevas Viktoras, *Filosofijos žinių pagrindai: marksizmo-leninizmo pagrindų mokyklų klausytojams*, redaktorė E. Brazaitė. Vilnius: Mintis, 1970.
 14. Aleksaitė Irena (ats. red.), *Lietuvių teatro istorija, Kn. 3: 1970–1980*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2006.
 15. Aleksaitė Irena (ats. red.), *Lietuvių teatro istorija, Kn. 4: 1980–1990*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2009.
 16. Andriuškevičius Alfonsas, *Lietuvių dailė: 1975–1995*, Vilnius: Vilniaus dailės akad. I-kla, 1997.
 17. Antanavičiūtė Rasa, *Politinės galios simboliai Vilniaus viešojoje erdvėje 1895–1953 metais*, disertacija. Vilnius, 2015.
 18. Anušauskas Arvydas, „KGB reakcija į 1972 m. įvykius“, [interaktyvi prieiga] in: <http://www.genocid.lt/Leidyba/13/aarvydas.htm> [2022-09-29].
 19. Anušauskas Arvydas, Juozas Banionis, Česlovas Bauža (et. al.), *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
 20. Anušauskas Arvydas, *Teroras, 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2012.
 21. Arnatkevičiūtė Laima et al. (sud.), *Rašytojas pokario metais: Dokumentų rinkinys*, Vilnius: Vaga, 1991.
 22. Backhurst David, *Consciousness and Revolution in Soviet Philosophy. From the Bolsheviks to Evald Ilyenkov*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
 23. Bagdonavičienė Aurika, „Jonas Macevičius“, [interaktyvi nuoroda] in: http://www.lma.lt/uploads/Biogramos/Macevicius_J..pdf [2022-09-29].
 24. Baliutytė Elena, *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika, 1945–2000*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
 25. Ballestrem Karl G., „Soviet Historiography of Philosophy“, in: *Studies in Soviet Thought*, Vol. 3, No. 2 (Jun., 1963), p. 116.
 26. Baltinis Andrius, „Sovietinė etika ir krikščionybė. A. Maceinos naujas veikalas“, *Aidai*, 1970, Nr. 3 (kovas), p. 110–114.

27. Bendorius Antanas, „Tautybių problema Rusijoje“, *Aidai*, 1953, Nr. 3 (kovas), p. 133, [interaktyvi nuoroda] in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=5707:kn&catid=344:3-kovas&Itemid=386 [2022-09-29].
28. Bendžius Andrius, *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla tarybų Lietuvoje 1940–1970 m.*, Kaunas: Šviesa, 1973.
29. Berlin Isaiah, „Dvi laisvės sąvokos“, in: *Vienovė ir įvairovė: žvilgsniai į idėjų istoriją*, sudarė ir iš anglų kalbos vertė Alvydas Jokubaitis. Vilnius: Amžius, p. 275–284.
30. Blažytė-Baužienė Danutė, „Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė?“, *Metai*, 2002, Nr. 8–9, p. 131–146.
31. Blažytė-Baužienė Danutė, „Lietuvos aukštųjų mokyklų sovietizavimas: SSRS aukštojo mokslo ministerijos vaidmuo“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, sudarė Regina Laukaitytė, Lietuvos istorijos instituto leidykla: Vilnius, 2014.
32. Bocheński Józef Maria, „Soviet Philosophy: Past and Present, and Prospects for the Future“. *Natural Law Forum*, vol. 91, 1963, p. 7–20.
33. Bochenski Józef Maria, *Guide to Marxist philosophy: an introductory bibliography*, Chicago: Swallow Press, 1972.
34. Bochenski Józef Maria, „The Dogmatic Principles of Soviet Philosophy [as of 1958]. Synopsis of the 'Osnovy Marksistskoj Filosofii' with Complete Index“, *Sovietica*, Nr. 14, 1963.
35. Bourdieu Pierre, „The forms of capital“, in *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, J. Richardson (Ed.), New York: Greenwood Press, 1986, p. 241–258.
36. Bourdieu Pierre, Loic J. D. Wacquant, *Įvadas į refleksiwiąją sociologiją*, Vilnius: Baltos lankos, 2003.
37. Brakas M., „Žmogus sovietų sąjungoje“, *Aidai*, 1963, Nr. 10 (gruodis), p. 436–442.
38. Brazauskas Juozas, *Juozo Keliuočio drama. Biografinė apybraiža*, Vilnius: Margi raštai, 2017.
39. Bumblauskas Alfredas, Algirdas Jakubčionis, Sigitas Jegelevičius et al., *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai: kolektyvinė monografija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.
40. Chesterton Gilberth Keith, *The Thing* [interaktyvi nuoroda] in: https://archive.org/stream/G.K.ChestertonTheThing/G.K.Chesterton-The%20Thing_djvu.tx [2021-09-29].

41. Č., „Markso „Kapitalas“ ir bolševikų revoliucija“, *Aidai*, 1967, Nr. 10 (gruodis), p. 449.
42. Dagys Jonas, „Pastabos apie Rolando Pavilionio neverbalinio kontinuumo idėją“, *Problemos*, 2014, Priedas, p. 18–28.
43. Daniels Robert V., *The Rise and Fall of Communism in Russia*. New Haven and London: Yale University Press, 2007.
44. Dapšytė Goda, *Sovietinės cenzūros poveikis Lietuvos teatro diskurso raidai*, disertacija, Vilnius, 2015.
45. Davoliūtė Violeta, *The making and breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*, London, New York: Routledge, 2013.
46. Degutis Algirdas, *Kalba, pažinimas ir veiksmas: rinktiniai straipsniai analitinės filosofijos temomis*, Vilnius: Versus aureus, 2007.
47. Dementavičius Justinas, Algimantas Jankauskas, Kęstutis K. Girnius, et al. (sud.), *Lietuvos politinės minties antologija, t. 3: Politinė mintis Lietuvoje 1940–1990 m.*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
48. Dementavičius Justinas, *Tarp ūkininko ir piliečio: modernėjančios Lietuvos politinės minties istorija*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.
49. Donskis Leonidas, „Marksizmas tarp dogmos ir spekuliacijos“, in: *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, sud. Alfredas Bumblauskas ir Nerijus Šepetyš, Vilnius: Aidai 1999.
50. Dr. V. Mar., „Tautiškumo klausimas sovietinėje teorijoje“, *Aidai*, 1967, nr. 2 (vasaris), p. 175–180.
51. Drėmaitė Marija, „Šiaurės modernizmo įtaka lietuviškajai architektūros mokyklai 1956–1969 m.“, in: *Menotyra*, 2011, t. 18, Nr. 4, p. 308–328.
52. Drėmaitė Marija, Vaidas Petrulis, Jūratė Tutlytė, *Architektūra sovietinėje Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012.
53. Ėmužis Marius, *Sovietų Lietuvos valdantysis elitas 1944–1974 metais: tarpusavio ryšiai ir jų raiška*, daktaro disertacija, Vilnius, 2016.
54. Engelsas Friedrichas, *Gamtos dialektika*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
55. Fitzpatrick Sheila, „New Perspectives on Stalinism“, *The Russian Review*, 1986, Vol. 45, No. 4 (Oct.), p. 357–373.

56. Gaidamavičienė Irena, Repšys Jonas, Sodeika Tomas, Šliogeris Arvydas, *Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis*, sudarė Arvydas Šliogeris, Vilnius: Mintis, 1981.
57. Gaidys Antanas, „A. Maceinos filosofinių pažiūrų socialinės prielaidos ir idėjinės ištakos“, *Problemos*, 1971, t. 8, p. 124–127.
58. Gasiulytė Akvilė, *Universitetinės tradicijos kaita ir tęstinumas Vilniaus universitete 1944–1953 metais*, magistro darbas, Vilniaus universitetas, 2017.
59. Gasiūnas Adolfas, „Demokratija ir socializmas“, *Problemos*, 1974, t. 14, p. 33–41.
60. Gedutis Aldis, „Filosofija Lietuvoje po 1989: ką apie tai byloja lietuviški akademiniai žurnalai“, *Problemos*, 2010, t. 78, p. 7–21.
61. Genzelis Bronislovas, *Politikos laisvamanio užrašai: sovietmetis, Sąjūdis, nūdienu*, Vilnius: Versmė, 2016.
62. Genzelis Bronius, *Lietuvos filosofijos istorijos bruožai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
63. Gilaitis Mindaugas, „Neverbalinio kontinuumo hipotezė: prasmė kaip įgimtas gebėjimas interpretuoti?“, *Problemos*, 2014, Priedas, p. 29–38.
64. Girdzijauskas Vytautas, „Nepriklausomybės apsėstieji“, *Metai*, 2017, Nr. 10, p. 39–55.
65. Girnius Juozas, „Žmogus be Dievo“, in: Juozas Girnius, *Raštai*, t. 2, parengė ir redagavo Danutė Bautrėnienė, Vilnius: Mintis, 1994.
66. Girnius Juozas, „Pranas Kuraitis“, in: Pranas Kuraitis, *Filosofijos raštų rinktinė*, spaudai paruošė Antanas Vaičiulaitis, Chicago: Ateitis, 1990.
67. Girnius Kęstutis K., *Tauta, išbandymai dorovė. Tarp komunizmo ir demokratijos*, Vilnius: Naujasis Židyns-Aidai, 2011, p. 215–225.
68. Gliauda Jurgis, „Tylioji rezistencija“, *I laisvę*, 1971, nr. 52, p. 8–12.
69. Gotesky Rubin, „Review: Soviet Philosophy by John Somerville“. *The Russian Review*, Vol. 7, No. 1, (Autumn, 1947), p. 115–117.
70. Grinėv Andrei, „Was there Socialism in the USSR? Regarding Myths in Russian Historiography“, *Geopolitics, History, and International Relations*, 2016, t. 8 (1), p. 56–58.
71. Grinius Jonas, „Laiškai J. Repšiui“, *Problemos*, 1998, t. 52, p. 146–163.
72. Gutauskas Mintautas, Šliogeris Arvydas, „Filosofijos katedra“, in: *Vilniaus universitetas Filosofijos fakultetas 1579–1989–2009*, sudarytojai Vida Jakutienė, Zenonas Norkus, Giedrė Šopaitė-Šilinskienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 54–63.

73. Harris Nigel, „The Owl of Minerva“, *Soviet Studies*, vol. XVIII, no. 3 (January 1967), p. 328–39.
74. Ivanauskas Vilius, „Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas kultūros sferoje“, *Lietuvos istorijos metraštis: 2011 m.*, t. I, Vilnius, 2012, p. 97–112.
75. Ivanauskas Vilius, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojai tautų draugystės imperijoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.
76. Jakonytė Loreta, *Šeimos vaizdinys sovietmečio lietuvių literatūroje vaikams*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.
77. Jankauskas Algimantas, „Filosofai – Sąjūdžio ideologai“, in: *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, mokslinės redaktorės Jūratė Kavaliauskaitė ir Ainė Ramonaitė. Vilnius: Baltos lankos, 2011.
78. Jankevičiūtė Giedrė, *Po raudonąja žvaigžde: Lietuvos dailė 1940–1941 m.* Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011.
79. Jokubaitis Alvydas, „Romualdas Ozolas kaip kultūros filosofas“, in: Romualdas Ozolas, *Rinktiniai raštai, II t. Filosofija ir kultūra*, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Romualdo Ozolo paramos fondas, Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija, 2020, p. 13–20.
80. Jokubaitis Alvydas, „Lietuvos filosofinė tradicija postmodernizmo akivaizdoje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1994, Nr. 11, p. 38–47.
81. Jokubaitis Alvydas, „Marksizmas ir lietuviškoji istoriografija“, in: *Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, sud. Alfredas Bumblauskas ir Nerijus Šepetys, Vilnius: Aidai, 1999.
82. Jonkus Dalius, „Ar egzistuoja fenomenologinės filosofijos tradicija Lietuvoje?“, *Problemos*, 2010, t. 78, p. 62–73.
83. Jonkus Dalius, *Vosyliaus Sezemano filosofija: savęs pažinimo ir estetinės patirties fenomenologija*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2015.
84. Joravsky David, „Bosses and Scientists“, *Problems of Communism*, vol. XVI, No. I (January–February 1967), p. 72–75.
85. Joravsky David, „Soviet Ideology“, *Soviet Studies*. vol. XVIII, No. I (July 1966), p. 2–19.
86. Jucevičius Feliksas, „Hėgelis ir Marksas arba idealizmo ir materializmo kryžkelė“, *Aidai*, 1957, Nr. 3, p. 113–122, Nr. 5, p. 209–215.
87. Juodeika Vladas, „Engelsas atsisakė revoliucijos“. *Aidai*, 1975, Nr. 3, p. 122–124.

88. Juodeika Vladas, „Humanistinis marksizmas. Ar toks egzistuoja?“, *Aidai*, 1979, Nr. 2 (vasaris), p. 87–90.
89. Kabelka Gintaras, „Arvydo Šliogerio filosofijos istorijos interpretacija“, *Logos*, 2006, t. 45, p. 192–202.
90. Kabelka Gintaras, „Baltijos šalių filosofinio diskurso postsovietinė transformacija II“, *Problemos*, 2013, t. 84, p. 21–35.
91. Kabelka Gintaras, „Filosofijos disertacijų srautas Lietuvoje sovietiniu laikotarpiu“, *Logos*, 2018, t. 96, p. 62–75.
92. Kabelka Gintaras (sud.), *Lietuvos filosofijos istorijos šaltiniai. IV tomas. Sovietinis laikotarpis 1945–1989*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019.
93. Kabelka Gintaras, „Lietuvos filosofijos postsovietinė transformacija: filosofijos kryptys, disciplinos, produktyvumas“, *Problemos*, 2013, t. 83, p. 22–34.
94. Kabelka Gintaras, „Lietuvos filosofijos raida 1960–2010: apimtis, institucijos, leidiniai“, *Problemos*, 2012, t. 81, p. 109–123.
95. Kabelka Gintaras, „Marksistinė filosofijos istoriografija Lietuvoje: horizontalusis redukcionizmas“, *Problemos*, 2010, t. 78, p. 31–42.
96. Kabelka Gintaras, *Lietuvos filosofijos istoriografija (1960–2004 m.)*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2016.
97. Kalenda Česlovas, *Profesorius Eugenijus Meškauskas. Asmenybė ir veikla*, Vilnius: Margi raštai, 2018.
98. Kapačiauskienė Danutė, „Bendražmogiškumas ir klasinis moralės pobūdis“, *Problemos*, 1976, t. 18, p. 17–24.
99. Kapačiauskienė Danutė, „Profesorius Eugenijus Meškauskas ir Lietuvos filosofija“, *Problemos*, 1990, t. 44, p. 28–36.
100. Kardelis Naglis, „Arvydas Šliogeris – lietuvių Heideggeris: šių filosofų mąstymo paralelės“, in: *Iššūkis metafizikai: lietuviškos Heideggerio filosofijos interpretacijos*, sudarytojas ir mokslinis redaktorius Antanas Andrijauskas, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2019, p. 131–162
101. Karosas Justinas, „Apie ideologijos sampratos turinį“, *Problemos*, 1977, t. 17, p. 12–22.
102. Karosas Justinas, „Istoriją rašo istorija“, *Problemos*, 1986, t. 34, p. 14–17.
103. Karosas Justinas, *Socializmas ir ideologija: socialistinė ideologija metodologiniu aspektu*, Vilnius: Mintis, 1976.
104. Karsavinas Levas, *Apie tobulybę*, Vilnius: Hubris, 2019.

105. Kazakevičius V. (ats. red.), *Ideologinės srovės lietuvių išeivijoje: socialinės politinės ir filosofinės koncepcijos po Antrojo pasaulinio karo*, Vilnius: Mintis, 1978.
106. Kimbrys Petras, „Kelionė ten ir atgal“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, Nr. 10, p. 714–723.
107. Kiveris Antanas, Klimka Libertas, Kniūraitė Vida, Kundrotas Gintautas, *Lietuvos edukologijos universiteto raidos bruožai*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, 2015.
108. Klumbys Valdemaras, „Apsipranti. Bet įtampa buvo. Valdemaro Klumbio pokalbis su Ipolitu Ledu“, *Problemos*, 2018, Priedas, p. 88–105.
109. Klumbys Valdemaras, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*, daktaro disertacija, Vilnius, 2009.
110. Klumbys Valdemaras, *Stovėję po medžiu. Lietuvos inteligentijos elgesio strategijos sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021, p. 111–130.
111. Kmita Rimantas (sud.), „Iš ko atpažindavai savus. Loretos Jakonytės pokalbis su Jūrate Sprindyte“, in: *Nevienareikšmės situacijos. Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.
112. Kołakowski Leszek, „The Fate of Marxism in Eastern Europe“, *Slavic Review*, Vol. 29, No. 2 (Jun., 1970), p. 175–181.
113. Kołakowski Leszek, *Main Currents of Marxism. The Founders. The Golden Age. The Breakdown*, translated from Polish by P. S. Falla, New York/London: W. W. Norton, 2005.
114. Kołakowski Leszek, *Metafizinis siaubas*, iš anglų kalbos vertė Alvydas Jokubaitis, Vilnius: Amžius, 1993.
115. Koselleck Reinhart, *Futures Past: on the Semantics of Historical Time*, translated and with an Introduction by Keith Tribe, New York: Columbia University Press, 2004.
116. Kurunmäki Jussi, Jani Marjanen, „How Ideology Became Isms: A History of a Conceptual Coupling“, in: *Passions, Politics and the Limits of Society*, edited by Heikki Haara, Koen Stapelbroek and Mikko Immanen, Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2020, p. 291–318.
117. Kuzmickas Bronislovas, *Praėjęs laikas nedingsta. Politinė autobiografija*, Vilnius: Versmė, 2020.
118. Kuzmickas Bronislovas, *Šiuolaikinė katalikiškoji filosofija*. Vilnius: Mintis, 1976.
119. Lastauskas Povilas, *Levo Karsavino fenomenas*, Vilnius: Vaga, 2009.

120. Ledas Ipolitas, „Svarbiausios prof. E. Meškausko publikacijos“, *Problemos*, 1998, t. 54, p. 12.
121. Leninas V. I., „Trys marksizmo šaltiniai ir trys jo sudedamosios dalys“, in: V. Leninas, *Rinktiniai raštai trimis tomais*, t.: 1, Vilnius: Mintis, 1980.
122. Leninas Vladimiras Iljičius, *Materializmas ir empiriokriticizmas. Kritinės pastabos apie vieną reakcinę filosofiją*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1952.
123. Lozuraitis Albinas, „Apie filosofinius vertybių teorijos pagrindus“, *Problemos*, 1976, t. 17, p. 18–32.
124. Lozuraitis Albinas, „Moralinių socialistinės ideologijos principų metodologiniai pagrindai“, *Filosofija*, Vilnius, 1963, Nr. 3, p. 5–21.
125. Lozuraitis Albinas, „Pažinimas kaip laisva veikla (I)“, *Problemos*, 1972, t. 9, p. 14–25.
126. Lozuraitis Albinas, *Metodologiniai marksistinės socialinės filosofijos bruožai*, Vilnius: Mintis, 1986.
127. Lozuraitis Albinas, *Tiesa ir vertybė: Teorinė ir praktinė antikinės filosofijos orientacija*, Vilnius: Mintis, 1980.
128. Lubytė Elona (sud.), *Tylusis modernizmas Lietuvoje, 1962–1982*, Vilnius: Tyto alba, 1997.
129. Maceina Antanas, „Marksizmas ir krikščionybė. Vakarų krikščionijos klystkeliai“, *Aidai*, 1965, nr. 9 (lapkritis), p. 373–388.
130. Maceina Antanas, *Antano Maceinos laišakai prel. Pranciškui Jurui*. Sudarė ir parengė kun. Antanas Liuima SJ, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1997.
131. Maceina Antanas, *Sowjetische Ethik und Christentum. Zum Verständnis des kommunistischen Menschen*, Witten: Eckart Verlag, 1969.
132. Mačiuka Benediktas V., „Mokslas ir mokslininkai sovietinės santvarkos rėmuose“, *Metmenys*, 1970, Nr. 20, p. 121–136.
133. Marcuse Herbert, *Soviet Marxism. A Critical Analysis*, Harmondsworth: Penguin Books, 1971.
134. Marko Kurt, „Soviet Ideology and Sovietology“, *Soviet Studies*, Vol. IXX, No. 4 (Apr., 1968), p. 465–481.
135. Marksas Karlas, „Tezės apie Fojerbachą“, in: *Karlas Marksas, Frydrichas Engelsas, Vokiečių ideologija: Naujosios vokiečių filosofijos, atstovaujamos Fojerbacho, B. Bauerio ir Štirnerio ir vokiečių socializmo, atstovaujamo įvairių jo pranašų, kritika; iš vokiečių kalbos vertė A. Kanapeckas*, Vilnius: Mintis, 1974.

136. Matulytė Margarita, *Nihil obstat: Lietuvos fotografija sovietmečiu*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011.
137. Mažeikis Gintautas, „Gajo Petrovičiaus revoliucinės būties samprata“, *Inter-studia humanitatis*, 2013, nr. 15, p. 21–43
138. Merleau-Ponty Maurice, „Suvokimo fenomenologija“, iš prancūzų kalbos vertė Vytautas Pivorius, *Problemos*, 1980, t. 25, p. 94–106.
139. Meškauskas Eugenijus, „Laiškai J. Girniui“, *Problemos*. 2000, t. 57, p. 125.
140. Eugenijus Meškauskas, „Dialektinė vystymosi proceso samprata“, *Problemos*, 1987, t. 36, p. 5–13.
141. Eugenijus Meškauskas, „Determinizmo principo taikymas istorijos moksle“, *Problemos*, 1986, t. 34, p. 9–13.
142. Meškauskas Eugenijus, „Marksistinė mokslinės ideologijos koncepcija“, *Problemos*, 1978, t. 21, p. 14–17.
143. Meškauskas Eugenijus, „Marksistinė filosofijos ir jos objekto koncepcija“, *Problemos*, 1974, t. 13, p. 100–110.
144. Meškauskas Eugenijus, „V. Leninas apie konstruktyvų pažinimo proceso pobūdį“, *Problemos*, 1970, t. 6, p. 9–13.
145. Meškauskas Eugenijus, *Marksistinės filosofijos metodologinė apybraiža*, Vilnius: Mintis, 1988.
146. Meškauskienė Michalina, *Neblėstanti jų šviesa. Prisiminimai*, Vilnius: Vaga, 1984.
147. Meyer Alfred G., „The Functions of Ideology in the Soviet Political System“, *Soviet Studies*, Vol. 17, No. 3 (Jan., 1966), p. 273–285.
148. Michelkevičius Vytautas, *LTSR fotografijos meno draugija – vaizdų gamybos tinklas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011.
149. Mickūnas Algis, „Dabartinės marksizmo srovės“, *Metmenys*, 1977, Nr. 34, p. 179–201.
150. Mikonis-Railienė Anna, Kaminskaitė-Jančorienė Lina, *Kinas sovietų Lietuvoje: Sistema, filmai, režisieriai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2015.
151. Misiūnas Romas, „Marksizmas ir XX a. [Apie R. Garaudy]“, *Metmenys*, 1970, Nr. 21, p. 146–151.
152. Mulevičiūtė Jolita, *Atsinaujinimo sąjūdis lietuvių tapyboje (1956–1970)*, daktaro disertacija, Vilnius, 1994.
153. Narušytė Agnė, *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008.
154. Nekrašas Evaldas, „Filosofija ir politika atgimimo epochoje“, *Problemos*, 2008, t. 74, p. 9–15.

155. Nekrašas Evaldas, Jonas Dagys, „Analitinė kalbos ir mokslo filosofija Lietuvoje“, *Problemos*, 2010, t. 78, p. 43–51.
156. Nemickas Bronius, „Sovietų Sąjungos politinė kaita ir visuomeninė raida“, *Aidai*, 1983, Nr. 2 (kovas–balandis), p. 130–135.
157. Niunka Vladas, „Kai kurie paskaitinės propagandos klausimai“, *Komunistas*, 1955, Nr. 12 (468), p. 12–20.
158. Norkaitis Jonas, „Marksizmas ir mūsų laikų visuomenė. Keletas jų susidūrimo aspektų“, *Aidai*, 1960, Nr. 2, p. 57–63.
159. Norkus Zenonas, *Kokia demokratija, Koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
160. North Douglass C., „Institutions“, *The Journal of Economic Perspectives*, vol. 5, no. 1, 1991, p. 97–112.
161. Nove Alec, „Ideology and Agriculture“, *Soviet Studies*, vol. XVII, No. 4 (April 1966), p. 397–407.
162. Ostrauskas Kostas, „Sovietų 1950 metų kalbos mokslo perversmas ir jo pasėkos“, *Aidai*, 1954, Nr. 2 (vasaris), p. 60–68.
163. Ozolas Romualdas, „Kultūros samprata, reikšmė, genezė“, in: *Romualdas Ozolas, Rinktiniai raštai, II t. Filosofija ir kultūra*, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Romualdo Ozolo paramos fondas, Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija, 2020.
164. Pašilis Saulius, „Kolakowskis apie marksizmo esmę ir vaidmenį“, *Aidai*, 1983, Nr. 5 (rugsėjis–spalis), p. 332.
165. Paškus Antanas, „Marksistinis prometėjas ir psichologinis hedonistas“, *Aidai*, 1974, Nr. 5 (gegužė), p. 194–201.
166. Pavilionis Rolandas, „Mašininio vertimo galimybės“, *Problemos*, 1970, t. 5, p. 76–85.
167. Pavilionis Rolandas, *Kalba. Logika. Filosofija: šiuolaikinių loginių-filosofinių kalbos koncepcijų analizė*, Vilnius: Mintis, 1981.
168. Pažemėnas Juozas, „Žvilgsnis į Karolio Markso ekonomiką“, *Aidai*, 1983, Nr. 6 (lapkritis–gruodis), p. 376–383.
169. Plečkaitis Romanas, „Filosofijos vaidmuo Lietuvos visuomenės gyvenime“, *Mokslas ir gyvenimas*, 2000, Nr. 2, p. 12–14.
170. Plečkaitis Romanas, „Lietuviškojo pasaulio filosofiniai akiračiai amžių tėkmėje“, *Problemos*, 2007, t. 72, p. 9–25.
171. Prunskis Juozas, „V. L. Juodeika apie marksizmo iliuziją“, *Aidai*, 1978, nr. 4 (balandis), p. 184.
172. Pšibilskis Vygtintas Bronius, „Biblioteka ir muziejai stalininio režimo metais (1944–1953)“ in: *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto*

- turtai istorijos skersvėjuose (XVI–XXI amžiai)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.
173. Pšibilskis Vygtintas Bronius, „Vilniaus universitetas 1944–1990 metais“, in: *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 266–267.
 174. Pūraitė Aurelija, *Aukštojo universitetinio mokslo valstybinis reguliavimas*, daktaro disertacija. Vilnius: Mykolo Riomerio universitetas, 2011.
 175. Putinaitė Nerija, „Ar esama Lietuvoje filosofijos?“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, Nr. 11, p. 599–605.
 176. Putinaitė Nerija, *Nenutrūkusi styga. Pristatymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.
 177. Putinaitė Nerija, *Nugenėta pušis. Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai, 2015.
 178. Radžvilas Vytautas, „Egzistencinės kovos laukas: okupuotos Lietuvos politinės minties kontūrai ir pamokos“, in: *Lietuvos politinės minties antologija*, t. 3: *Politinė mintis Lietuvoje 1940–1990 m.*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
 179. Ramonaitė Ainė (moksl. red.), *Nematoma sovietmečio visuomenė*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015.
 180. Rastenis Kęstutis, „Estetinio suvokimo samprata: požiūris į V. Sezemano estetikos teoriją“, *Problemos*, 1982, t. 27, p. 42–54.
 181. Radžvilas Vytautas, „Tiesos problema „kritinėje“ istorijos filosofijoje“, *Problemos*, 1986, Nr. t, p. 24–36.
 182. Rickevičiūtė Kristina, „Sokratas ir asmenybės formavimo problema“, *Problemos*, 1968, t. 2, p. 49–62.
 183. Rikioras Polis, „Egzistencija ir hermeneutika“, iš prancūzų kalbos vertė Arūnas Sverdiolas, *Problemos*, 1982, t. 28, p. 100–115.
 184. Rozentalis M. (red.), *Filosofijos žodynas*, iš trečiojo leidimo vertė K. Gaivenis, M. Joffė, J. Montrimas, J. Petronis, V. Andrijauskas, lietuviškąjį leidimą redagavo R. Plečkaitis, Vilnius: Mintis, 1975.
 185. Rubavičius Vytautas, *Vėluojanti savastis. Studijos ir straipsniai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2014.
 186. Sabonis Arvydas, Sabonis Stasys (sud.), *Rašytojas ir cenzūra: straipsnių ir dokumentų rinkinys*, Vilnius: Vaga, 1992.
 187. Satkauskytė Dalia (sud., moksl. red.), *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu: kolektyvinė monografija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.

188. Semionkinas Nikolajus, „L. Karsavino antropologija“, *Problemos*, 1971, t. 8, p. 108–113.
189. Sezemanas Vosylius, „Pakankamo pagrindo dėsnio klausimu“, *Filosofija*, t. 1, p. 107–134.
190. Sheehan Helena, *Marxism and the Philosophy of Science: A Critical History: The First Hundred Years*, London: Verso, 2017.
191. Sinnig Claudia, „Įžengimas į epochų lūžį : Sąjūdžio laikotarpio lyrikos debiutai“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2010, Nr. 3–4, p. 101–112.
192. Skinner Quentin, „Meaning and Understanding in the History of Ideas“, *History and Theory*, 1969, Nr. 8 (1), p. 3–53.
193. Skrupskelienė Alina, „Marksisto Kristus. Čekoslovakų filosofo M. Machoveč knyga apie Jėzų“, *Aidai*, 1979, Nr. 6 (birželis), p. 259–265.
194. Skrupskelis Kęstutis, „Sovietinis žvilgis į filosofijos istoriją“, *Aidai*, 1973, Nr. 5, p. 237.
195. Skuratovas P., „Įdomios teorinės konferencijos“, *Komunistas*, 1958, Nr. 6 (408), p. 47–49.
196. Smal-Stocki Roman, *The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism*. Milwaukee: The Bruce Publishing Co., 1952.
197. Smirnovas A., „Tuvija Anbinderis. 1907–1970“, *Problemos*, 1970, Nr. 6, p. 120.
198. Sodeika Tomas, Sverdiolas Arūnas, „Gyvenimas kolboje ir tuoj po to“, *Metmenys*, 1991, Nr. 60, p. 29–45.
199. Somerville John, *Soviet Philosophy. A Study of Theory and Practice*. New York: Philosophical Library, 1946.
200. SSRS BK [interaktyvi nuoroda] in: https://prorivists.org/doc_criminal_code-1950 [2022-09-29].
201. Stoškus Krescencijus, „Ipolititas Ledas (1935–2015)“, *Problemos*, 2015, t. 88, p. 194–196.
202. Stoškus Krescencijus, „Interpretacinė filosofija ir E. Meškausko metodologija“, *Problemos*, t. 54, 1998, p. 13–20.
203. Stoškus Krescencijus, „Postmoderniškas šokis ant Lietuvos filosofinės tradicijos (I–III)“, *Kultūros barai*, 1995, Nr. 8–11.
204. Streikus Arūnas, „Ateistinės propagandos pobūdis Lietuvoje 1975–1988 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1 (13), 2003, p. 7–21.
205. Streikus Arūnas, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 2 (26), 2009, p. 73–90.
206. Streikus Arūnas, „Kontroliuojami kultūriniai ryšiai su užsieniu“, 2012, [interaktyvi nuoroda] in: <http://sovietcase.eu/en/wp->

- content/uploads/2012/02/A.-Streikaus-tyrimas.-Kult.-ryšiai.pdf [2022-09-29].
207. Streikus Arūnas, „Lietuvos intelektualinis elitas lemtingų politinių lūžių metais (1940–1945)“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. T. XXVI*, 2005, p. 499–504.
208. Streikus Arūnas, *Minties kolektyvizacija. Cenzūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Naujasis Židinys-Aidai, 2018.
209. Subačius Paulius, *Tekstologija. Teorijos ir praktikos gairės*, Vilnius: Aidai, 2001.
210. Sverdiolas Arūnas, „Įkurta Lietuvos filosofų draugija“, *Komjaunimo tiesa*, 1989, sausio 11 d., nr. 8 (11163), [interaktyvi nuoroda]: http://filosofai.lt/wp-content/uploads/2015/02/LFD_1988.pdf [2022-09-21].
211. Sverdiolas Arūnas et al., *Žmogus ir istorija šiuolaikinėje buržuazinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984.
212. Šarmaitis Romas, *Marksizmo-leninizmo idėjų plitimas Lietuvoje (iki 1970 metų): Darbai, pateikti istorijos mokslų daktaro laipsniui įgyti*, Vilnius: Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas, 1976.
213. Šaulauskas Marius Povilas, „Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą“, *Problemos*, 1998, t. 53, p. 5–24.
214. Šaulauskas Marius Povilas, Kubilius Mindaugas, „Non sibi, sed omnibus: mokslingasis profesoriaus R. Plečkaičio paveldas“, *Problemos*, 2010, Priedas, p. 44–55
215. Šliogeris Arvydas, „Egzistencinė žmogaus samprata“, in: *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984.
216. Šliogeris Arvydas, „Mokytojas“, *Problemos*. Nr. 54, 1998, p. 35–38.
217. Šliogeris Arvydas, *Būtis ir pasaulis. Tyliojo gyvenimo fragmentai*. Vilnius: Margi raštai, 2006.
218. Šliogeris Arvydas, *Daiktas ir menas: Du meno kūrinio ontologijos etiudai*. Vilnius: Mintis, 1988.
219. Šliogeris Arvydas, *Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas*, Vilnius: Mintis, 1985.
220. Šliogeris Arvydas, „M. Heidegeris apie meno kūrinio prigimtį“, *Problemos*, 1979, t. 23, p. 40–51
221. Šukys Aurimas, „Filosofinės literatūros leidyba: reikėjo nuolat bandyti ribas ir stumtis vis toliau ir toliau. Aurimo Šukio pokalbis su Antanu Rybeliu“, *Problemos*, 2018, Priedas, p. 79–87.
222. Šukys Aurimas, *Intelektualų alternatyvi veikla Sovietų Lietuvoje (1956–1988 m.). Daktaro disertacija*, Kaunas: Vytauto Didžiojo Universitetas, 2012.

223. Švedas Aurimas, *Matricos nelaisvėje: Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius: Aidai, 2009.
224. *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, 1987.
225. Tininis Vytautas, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius: Enciklopedija, 1994
226. Trilupaitytė Skaidra, *Lietuvių dailės gyvenimas institucijų kaitos požiūriu, devintojo dešimtmečio pabaiga – dešimtojo dešimtmečio pradžia*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2002.
227. Tumelis Juozas, „Laiškas redaktoriui arba marksizmo („su lietuvišku veidu“) alchemija“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1994, Nr. 6, p. 1–3.
228. Vaiseta Tomas, *Nuobodulio visuomenė. Kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai, 2014.
229. van der Zweerde Evert, *Soviet Historiography of Philosophy. Istoriko-Filosofskaja Nauka*, Springer-Science+Business Media, B.Y, 1997.
230. Vasiliauskas Saulius, *Jaunieji rašytojai sovietmečio literatūros lauke: institucinių darinių vaidmuo*, daktaro disertacija, Vilnius: 2021.
231. Vidzgiris Julius, „Lenino mitas ir tikrovė“, *Aidai*, 1970, Nr. 9 (lapkritis), p. 385–388.
232. Vidzgiris Julius, „Žmogus ir visuomenė krikščionybės ir marksizmo sankryžoje“, *Aidai*, 1967, Nr. 5 (gegužė), p. 230–231.
233. Vihalemm Rein, „Theoretical Philosophy and Philosophy of Science in Soviet Times: Some Remarks on the Example of Estonia, 1960–1990“, *Studia Philosophica Estonica*, 2016, Vol. 8 (2), p. 1–33.
234. Voveris Vytautas, „Kam reikės, tas atsirinks“, *Savanoris*, 2013, nr. 2, [interaktyvi nuoroda] in: <http://kariuomeneskurejai.lt/veikla/straipsniai-ir-leidiniai/v-voveris-kam-reikes-tas-atsirinks-savanoris-2013-m-vasaris-nr-2-446/> [2021-04-01].
235. Walicki Andrzej, *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę. Komunizmo utopijos istorija*, iš lenkų kalbos vertė Kazys Uscila. Vilnius: Mintis, 2005.
236. Wetter Gustaw W., *Dialectical Materialism*, London: Routledge and Kegan Paul Ltd., 1959.
237. Yla Stasys, *Komunizmas Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2012.
238. Zabulis Henrikas, „Interpretacinė filosofija ir E. Meškausko metodologija“, *Problemos*, t. 54, 1998, p. 25–31.

239. Zaveckaitė Žiedūnė, *Jaunimas istorijos skersvėjuose. Lietuvos jaunimo spauda 1918–1940 metais*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
240. Zubras Albertas, „Rusifikacija Sovietų Sąjungoje“, *Aidai*, 1973, Nr. 2 (vasaris), p. 49–56.
241. Zulumskytė Aušrinė, „Aukštųjų mokyklų sistema Lietuvoje 1940–1990 metais: raidos bruožai“, *Tiltai*, 2014, Nr. 1, p. 105–120.
242. Копнин П. В., *Гносеологические и логические основы науки*, Москва: Мысль, 1974.
243. Корсаков Сергей Николаевич, „Политические репрессии в Институте философии (1930–1940 гг.)“, *Философский журнал*, 2012, № 1, p. 120–170.
244. Ленин Владимир, „Политическая агитация и „классовая точка зрения““, in: Владимир Ленин, *Полное собрание сочинений в 55 томах*, t. 6, Москва-Ленинград: Издательство политической литературы, 1963.
245. Мамардашвили Мераб, *Вильнюсские лекции по социальной философии (Опыт физической метафизики)*, Москва: Издательство АЗБУКА, 2012.
246. Никифорова И. Г., „«Киевская философская школа» в советский период: «Лабиринты свободы»“, in: Дарбинян А.Р., Аветисян П.С. (ред.) *Проблемы и перспективы развития образования в XXI веке: профессиональное становление личности (философские и психолого-педагогические аспекты): Материалы международной научно-практической конференции*, Пенза, Ереван, Прага: Научно-издательский центр «Социосфера», 2013.

SUMMARY

The history of philosophy under Soviet occupation is to a large extent intertwined with the history of Marxism-Leninism as an ideological theory and the history of the academic institutions influenced by this ideology. Why talk about Soviet philosophy? Talking about philosophy in the Soviet era is talking about thinking in a society that is not free, that does not have the right to think independently. Ideology and propaganda had to replace reality with shadows, and various forms of control and discipline had to serve as chains that shackled citizens (both figuratively and very often literally) in the ideological cave. The official discourse attempted to blur the distinction between what was called philosophy and what was Marxist-Leninist ideology. The teaching of Marxism-Leninism was compulsory in higher education for all students, and special institutions were created for the teaching of ideology, for the ideological control of scientific discourse, and for the publication and dissemination of ideological texts. But what lasting impact did Soviet Marxist discourse have?

In Lithuanian historiography, the philosophy of the Soviet period has so far been an episodic topic. This is strange, given the ideological and cultural significance of philosophy, at least formally. For their part, scholars with a background in philosophy have so far approached philosophy in this period through a more intellectualist prism, largely dissociating themselves from the social and institutional contexts. These contexts are much more often discussed in various kinds of memoirs or in the reflections of participants in the philosophical field of the time in general. The last two decades in Lithuania have seen a tangible breakthrough in the study of the Soviet era, with the examination of Soviet science, culture and ideology from a variety of angles and perspectives. Meanwhile, in philosophy, the memory and remembrance of the Soviet period still haunts research and overshadows a more critical and scientific approach. Philosophy in Lithuania during the Soviet period is either studied in a fragmentary way and in isolation from its historical context or presented in idealized memoirs.

Without a critical examination of the role played by Marxist-Leninist philosophy in the formation of Soviet society as a virtual handmaiden of Soviet ideology, on a par with "scientific atheism" and "scientific communism", it is also impossible to coherently highlight the manifestations of relative intellectual autonomy in the philosophical life of the time. In this sense, research into the history of Lithuanian philosophy is lagging behind other areas of historiographical research. Also, to what extent the official discourse of philosophy (publicly published texts, lectures at higher education

institutions, presentations at departmental seminars) has been controlled and (self-)censored? Looking at the most general trends, one can suspect that the so-called philosophical discourse changed dramatically during the Soviet period depending on a wide range of political, institutional and ideological-doctrinal circumstances.

The object and problem of this study: the social institutions of philosophical life in Lithuania in 1944–1986 (departments, institutes, seminars, editorial boards of publishing houses, formal and informal gatherings of philosophers, i.e., certain stable social nuclei), the most important individuals who shaped the philosophical environment and their interactions, the most prominent philosophical concepts, and the most important philosophical texts (the repertoire of translations, translations, prefaces to translations, articles, theses, dissertations, and monographs).

During the period of the "Thaw", the institutional network of Lithuanian philosophical life was finally formed. The first and most important center of philosophy was Vilnius University, where the Department of Philosophy was established in 1947, and where philosophy postgraduates were later trained. In 1982, the Department of History of Philosophy and Logic was established.

The second important center of philosophy was the Academy of Sciences of the Lithuanian Soviet Socialist Republic. In the post-war period, it had a Department of Philosophy, and in 1969 a Department of Philosophy, Law and Sociology was established at the Institute of History of the Academy of Sciences. In 1977, the latter was transformed into a separate Institute of Philosophy, Law and Sociology (currently the Lithuanian Culture Research Institute). Compared to Vilnius University, the Academy of Sciences was for a long time relatively less "liberal", but already as a separate institution, the Institute of Philosophy, Sociology and Law has also made a significant contribution to Lithuanian philosophical discourse.

The third important center is the *Mintis* publishing house. The publishing of philosophical literature, which began in the 1970s, was crucial to the change in the intellectual climate. In 1974 a series of chrestomathies of history of philosophy was started (the first of which was devoted to 19th and 20th century Western European and American philosophy), and in the same year a separate editorial office for philosophical literature was set up at *Mintis* publishing house. Since then, the systematic publishing of philosophical literature was developed quite successfully. It is also worth mentioning other higher education institutions where philosophy was taught: the Vilnius Pedagogical Institute, Kaunas Polytechnic Institute, etc. There were also institutions such as the Lithuanian branch of the Philosophical Society of the

USSR and the *Žinija*, responsible for public propaganda and dissemination of popular scientific and ideological concepts.

The development of philosophy beyond the official discourse, the significance of diaspora philosophy for Lithuanian culture at the time, its relationship to co-Soviet structures, individuals and forms of activity (especially the influence of Moscow academic life) have also hardly been studied. It is still unclear how the communist field of ideological binding influenced philosophy (what was the course of this process, its structure, channels of action, etc.). The formation of translation policies for philosophical texts also needs to be investigated, as well as the factors and criteria that determined the selection and commentary of texts suitable for translation. All this would help us to understand the emergence of an authorial discourse on philosophical texts in Soviet Lithuania.

Thus, the aim of the study is to examine the state of Lithuanian philosophy in 1944–1986, the main institutions and ideas of philosophical life, and the significance of key figures in the changing Soviet contexts of politics, ideology and the general cultural field.

Key questions: 1) What were the most important institutions of philosophical life in Lithuania during the Soviet period? Around which personalities and publications was philosophical life concentrated/associated and developed? 2) What did destalinization and thaw mean for philosophy? To what extent were the general processes of the Soviet Union reflected in Lithuania? 3) What different philosophical trends were forming and developing? What was their relationship to the Soviet philosophical space and Soviet Marxism? 4) How was the ideological function of philosophy perceived and implemented in different periods? To what extent was philosophy free and to what extent was it dependent on the official ideology of Soviet Marxism? 5) How did censorship and other means of control and pressure (various hostile public reviews by rival groups, complaints, etc.) influence philosophical research, publication and publishing?

Main goals: 1) To determine how Soviet Marxism was introduced into the system of higher education in Lithuania, and the place of Marxist theory in the system of Soviet ideology and cultural policy; 2) To reveal the formation and specificity of the network of the most important Lithuanian philosophical institutions that existed during the Soviet era, both in the Stalinist and the "thaw" period; 3) To show the specifics of the Lithuanian philosophical field during the Brezhnev "stagnation" period, the emerging culture of philosophical publishing, and the reactions of local ideologues and philosophers to the work of diaspora philosophers; 4) Determine what main philosophical trends emerged alongside the official Marxist-Leninist theory in

the late Soviet period, and whether there were any attempts to find more flexible interpretations of Marxist theory – in particular by looking at the version of Marxism-Leninism formulated by the main Lithuanian philosophical 'school' of the period, that of Eugenijus Meškauskas and his milieu.

Methods. This work combines different methodological approaches. In the most general sense, it asks about the conditions for understanding and interpreting texts of the Soviet period. It is held that the most appropriate approaches are the histories of concepts and ideas as presented by Reinhart Koselleck and Quentin Skinner. The institutional, political and ideological context needs to be taken into account when studying philosophical texts from the Soviet period, and the key conceptual distinction to be addressed is between philosophy and ideology as a theoretical substitute for philosophy. The approach of the history of ideas is complemented by that of institutional studies, which draws in part on Bourdieu's concepts and approach.

The first part of the thesis deals with the theoretical and methodological problems of the work. There are also more general philosophical problems. The history of ideology in the Soviet Union is long, complex, transformative and conceptually confusing. But in order to properly and adequately distinguish and analyze philosophy and ideology in the Soviet period as phenomena, and to grasp their relationship, it is necessary to define these concepts at least minimally and with sufficient clarity. Ideological and philosophical texts may seemingly be difficult to distinguish, and both may address or explain questions of gnoseology, epistemology and metaphysics. This does not mean that ideological theory and philosophy are identical phenomena of human thought and culture. However, the para-philosophical context of institutions and the people who work within them (perhaps we can distinguish between a philosopher and an ideologue as different cultural types?) can help to distinguish and clarify these differences. Under conditions of captivity, philosophers also had to make intellectual compromises and imitate loyalty to ideological dogmas. The interpretation of ideological and philosophical texts is therefore not a simple matter, especially under totalitarian or post-totalitarian regimes. The history of ideology in the Soviet Union is a long, complex, shifting and conceptually confusing one. But in order to properly and adequately distinguish and analyze philosophy and ideology as phenomena in the Soviet period, and to understand their relationship, it is necessary to define these concepts at least minimally and with sufficient clarity. To understand what the essence of communist or Soviet ideology was by reading only the Soviet Marxist classics is impossible because of the hermetic nature of their texts and their disconnection from the

empirical world. The great danger here would be to understand ideology in the same way as the Soviet communists did with ideological slogans, i.e., to equate the understanding of texts and statements with the understanding of ideology. Just as it is impossible to understand either the Soviet system or Soviet reality or development by looking at ideological texts (unless one has a very distorted picture).

In an essay that sparked considerable academic debate in the 1960s, "The Functions of Ideology in the Soviet Political System", Alfred G. Meyer proposed to view Soviet Marxism as a kind of doctrine taught to all citizens of the Soviet Union, from schoolchildren to the upper echelons of the Party, and accordingly identified five main aspects of Soviet ideology: 1) dialectical materialism as a general philosophical discipline; 2) historical materialism, which provides generalizations about man and society, the past and the present; and 3) political economy, which seeks to explain the economics of capitalism and imperialism on the one hand, and the building of socialism on the other; 4) scientific communism as a corpus of political thought or utopian guideline, which deals with the strategy and tactics of communist revolutions, as well as with the problems of socialist states; 5) the history of the CPSU as approved by the Communist Party. Of course, this classification does not cover the whole of Soviet history and ignores what might be called ideology in the everyday life of Soviet citizens.

The scholastic Marxism of the late Soviet period generally emphasized a few key elements in the concept of ideology: 1) ideology in general is part of the so-called superstructure, it encompasses the political, legal, social, aesthetic, religious and philosophical views and ideas that exist in society, and it reflects the objective economic relations existing in society; 2) the distinctiveness of the Marxist-Leninist ideology from other ideologies by virtue of its class content (the representation of the proletariat's interests), and the fact that it is grounded in the historic aim of the creation of communism, its partisanship; 3) its scientific character, based on the supposedly objective reflection and interpretation of reality according to the principles of dialectical and historical materialism, as well as its opposition to the religious and idealist world-view; 4) the practical element of ideological work, both in the introduction of the Marxist ideology to the broad masses and in the Party's work in preserving the purity of ideology. As Leszek Kołakowski points out, during Stalin's reign, the concept of ideology came to be applied in a very broad sense and was used to describe, in fact, all existing forms of social consciousness. Soviet Marxism also began to be spoken of as an ideology, but its qualitative distinction from other forms of ideology (primarily bourgeois ideology) is made by the alleged scientism of Soviet Marxism. Totalitarian

Stalinism replaced the liberation from ideology and the ideologized view of the world in Marxism with a radical ideologization of everything.

Another topic under consideration is the differentiation between ideological and philosophical discourse. If Soviet Marxist textbooks dealt with the same issues as the general Western philosophical tradition or Marxist texts in particular, if ideologues were able to persuade citizens of their correctness by rational arguments, is it even possible to talk about any subjugated minds or about the confrontation between ideology and philosophy? But in philosophy, while it is necessary to accept certain assumptions, they are not unshakeable, irrevocable and can always be questioned through doubt, whereas in ideological thinking, its founding principles are professed as a *credo* – one must accept the underlying assumptions, believe in them (not critically investigate them). Moreover, philosophy does not have the level of performativity that ideology has, since ideology often appears, especially in totalitarian societies, as a civic religion. Meanwhile, public confession, rites, oaths are irrelevant to philosophy, partisanship is irrelevant at the conceptual, argumentative level (even if it is found in academic practice). Soviet ideology, both from a practical and theoretical point of view, has precisely made partisanship one of the most important criteria for evaluating an author or a doctrine. Thus, although thinking without presuppositions is impossible, the difference between philosophy and ideology is that in philosophy there is room to question those presuppositions, to return to them critically. Meanwhile, ideologues or doctrinaire philosophers who think "freely" only within certain limits cannot do exactly this - the prohibition against questioning the assumptions of thinking and interpreting phenomena ultimately undermines all the pretensions of Soviet Marxism to the status of philosophy or science.

The second part of the thesis examines the sovietisation of Lithuanian higher education and philosophy. After the Soviet Union occupied Lithuania in 1940 and again in 1944, the Sovietisation of higher education began. At that time, there was already a well-established and codified interpretation of Marxism-Leninism, which was obligatory in the higher education system. Departments on the fundamentals of Marxism-Leninism were set up in higher education institutions, courses for students and gradual training for academic staff began to be taught, and the staff of higher education institutions and research establishments had to make an active effort to adapt and master the ideological schemes and their application. Philosophy in occupied Lithuania was challenged to become a retransmitter and disseminator of Marxist orthodoxy, and the local academic community had to adopt the existing ideological discourse and learn to respond to changes in it and to the demands

of the political masters. It would therefore be more accurate to say that philosophy was simply eliminated during the first years of the occupation (after some of the interwar intellectuals had left for the West, and sooner or later they were expelled from the educational institutions and repressed), and that its place was taken by the theory of Marxism-Leninism, which was taught both by the local communists and collaborators who had started their academic careers in the country, as well as by the personnel sent from other Soviet republics. Marxism-Leninism was to take the place of philosophy, and the philosophers were to be replaced by party ideologues.

However, the introduction of Marxism-Leninism as a subject and ideology in the first years of the occupation, especially in 1944–1945, was fraught with obstacles and complications. In a state that forcibly promotes the ideological theory of Marxism-Leninism, there was a severe shortage of qualified teachers, both in the party structure and in the higher education establishments. Although during 1945 detailed plans were drawn up for the teaching of Marxism-Leninism in higher schools and teachers' seminars, and evening Marxism-Leninism universities were organized, the introduction of the ideology and the ideological control of the ideology did not immediately take on a more clearly defined form and a larger scale. This was, of course, also due to the difficult state of the occupied country's economy and lack of resources. However, the formation of formal institutions (departments, divisions, institutes) was followed by the consistent introduction of Marxist-Leninist teaching, the "cleansing" of library collections and the buying up of ideological reading material, and the growing ideological control of science, both at the political level and through the party organizations and the scientific councils. The ideological functions of higher education institutions in the first years of the occupation were enshrined in statutes and other key documents, the ideological selection and control of cadres was carried out with the direct participation of the highest organs of the LSSR government, the publication of ideological texts was organized, as well as the translation of the Marxist-Leninist "classics". Of course, Soviet publishing faced similar problems as ideology in academia – a lack of resources and qualified personnel. During the first years of the occupation, the publication of the most important works of Marxism-Leninism, apart from the *Short Course*, was plagued by constant disruptions. And while the replacement of philosophy by ideological theory was an important political task, the more general ideological issues, and in particular the Sovietisation of the other humanities and social sciences, seem to have been a much higher priority. Moreover, groups of friends and enemies were forming among party ideologues, and their rivalries were becoming visible in academic institutions.

The third part of the thesis examines the changes in philosophical discourse and institutions in the post-Stalinist period. In the post-Stalin period, with the onset of the processes known as detotalitarization, general ideological tendencies continued to shape what took place, what was forbidden or allowed in philosophical discourse. After Stalin's death, the Stalinist orthodoxy maintained its position until 1956, Stalin's texts and books continued to be published, and the same textbooks of Marxist-Leninist ideology were reprinted as during the Stalinist period. But if Khrushchev's speech at the 20th Party Congress is usually considered symbolically as the beginning of destalinization, in the ideological-philosophical field the expression of such a change can be seen in the publication of Karl Marx's 1844 "philosophical manuscripts" in Russian in 1956. Although Soviet orthodoxy had always denied any differences or discrepancies between Marx's work in different periods, during the Stalinist period these texts were rather withheld from publication because they highlight the tension between Marx's early 'philosophical' and late 'scientific' periods. Although L. Kołakowski sees the end of Stalinism as the end of Soviet Marxism as an all-encompassing and controlling ideology and worldview, Marxist theory is far from being in retreat, especially in the social sciences and humanities. As A. Walicki notes, the Khrushchev period can even be seen as the last attempt to really believe seriously in communist utopia and ideology. And although the Khrushchev period largely marks the end of what are known as the Stalinist science wars and the gradual loosening of the ideological screws on the exact sciences of nature and life (genetics and cybernetics being the most severely affected areas), these changes did not occur immediately in philosophy.

In Lithuania, the center-periphery dynamic was evident in comparison with the academic institutions in Moscow and Leningrad: if something is allowed in the center, it can be cautiously considered here. Gradually, the possibilities for a slightly more diverse interpretation of Marxism, for a "critical" history of philosophy emerged, and the end of the Stalinist wars on science loosened the screws of Marxist ideological theory on the natural and life sciences. Soon enough, a distinctive academic climate began to emerge in Lithuania, with not only party cadres, but also people seeking academic careers, entering the study and teaching of philosophy, and with the Khrushchev's "Thaw" and the relative "re-Lithuanization" of academic institutions (especially Vilnius University), newcomers who had not been established in the country were also able to get away. A thin academic link also survived with the inter-war philosophical tradition: in the last years of his life, Professor Vosylius Sezemanas, who returned from the camp and supervised the dissertations of Kristina Rickevičiūtė and Romanas Plečkaitis, taught and worked at Vilnius

University. Philosophy also appears on the institutional horizon of the Academy of Sciences of the LSSR, first with the establishment of the Department of Philosophy (1963), and later with the establishment of the Department of Philosophy, Law, and Sociology at the Institute of History (1967). Philosophy and philosophers also begin to appear in the public domain – but primarily as lecturers on ideological topics and as authors of ideological articles in the cultural or scientific popular press. In general, we can already speak of the formation of the first post-war generation of academic philosophers, who come to the study and teaching of philosophy not only through party or other merits that were important in the Soviet system, but above all through consistent academic work and talent. Even in Marxist philosophy in Lithuania in the post-Stalin period, a completely different type of person appears than before. Of course, it is far too early to talk about any kind of going beyond the norms of Soviet Marxism. But they are beginning to pay more attention to the problems of cognition, consciousness and social phenomena within the framework of Marxist philosophy, and in this respect, it can be said that the difference between Soviet Marxism as a partisan-ideological discipline, and Marxism as an ideological theory or even philosophy, is gradually beginning to become clear.

The fourth part of the thesis is devoted to the period from 1968 to 1979. The general transformations in Soviet philosophy in the late 1960s and 1970s are somewhat paradoxical: on the one hand, with the end of the "Thaw", a sense of limits and dogmatism is returning in the general culture, on the other hand, researchers are already talking about a kind of intellectual degeneration of Marxism. The new intellectual trends that have begun are not being interrupted but are gaining momentum: in the universities of Moscow and Leningrad and in the Institute of Philosophy of the USSR Academy of Sciences, the study of the history of philosophy as well as the study of Western philosophy is increasing, and more and more students and postgraduates from Lithuania are taking part in it. An important turning point in Lithuania was in 1968, when the publication *Filosofija* was transformed into the periodical *Problemos*, where texts of both broader interpretations of Marxist philosophy and "critique of bourgeois philosophy" gradually appeared, showing the broader context of Western philosophy, the problems of alienation in social and ethical philosophy were raised under the guise of Marx's early period writings, existentialism and other topics were introduced, and the research on the history of philosophy (both Lithuanian and the general Western philosophical tradition) was increasing in both quantity and quality. Although many academics and intellectuals felt the end of the "thaw" with the suppression of the Prague Spring, and even more clearly after the events in

Kaunas in 1972, Brezhnev's "stagnation" did not play a decisive role in the development of Lithuanian philosophy. It can be said that after 1968 a new phase began, in a quantitative and qualitative sense. Between 1968 and 1980, a new generation of young academics, clearly oriented towards the study of Western philosophy, started to enter the postgraduate studies in philosophy and the Institute of Philosophy at the Vilnius University, the Institute of Philosophy of the USSR Academy of Sciences, and the Institute of Philosophy, Law and Sociology of the LSSR Academy of Sciences. Of course, the new research on the history of philosophy and Western philosophy beyond pure Soviet Marxism was essentially self-taught, since there was neither a generation of academics who knew the subject well enough nor readily available reference points in the cultural context of the time. Although direct political attention to academic philosophers and ideologues steadily declined, episodic interventions at the level of the Communist Party of Lithuania Central Committee and the ministries of LSSR have occurred periodically. In the maelstrom of these interventions, one can see an increasingly pronounced opposition between the party's "ideological" dogmatists and the more academically minded philosophers and ideologists.

More and more writing on Western philosophy began to be done through (or sometimes under the guise of) a critique of "bourgeois philosophy". In the late 1970s and especially in the 1980s, different philosophical interests and different conceptions of philosophy began to develop alongside Marxist philosophy. There was an interest in existentialism, phenomenology, hermeneutics, and a critique of "Western bourgeois philosophy" became topical. We can safely speak of a new phase in Lithuania in the 1970s and 1980s, a certain flowering of philosophy and the expansion of its boundaries, and not only the sometimes hard-to-grasp qualitative changes, but also the significant quantitative changes: as Gintaras Kabelka has found out, 90% of all Soviet philosophy in Lithuania was created between 1970 and 1989. In the 1970s and 1980s, one can already see increasingly serious studies of the history of Lithuanian philosophy, as well as contacts with philosophers in the diaspora and the circulation of their texts in the underground. The official ideological discourse is also reacting to diaspora influences and ideas. The Institute of Philosophy, Law and Sociology at the Academy of Sciences of the LSSR, established in 1977, gives priority to "research" on the diaspora, and publishes "debunking" texts, but this does not fundamentally change the cultural trends that have begun. At the same time, the texts of the philosophers from abroad were an example of what an "authentic" philosophical language, a different style of writing and thinking could look like, as well as the way in

which there was a shift from ideologically engaged criticism to a relatively independent appropriation of classical and modern philosophical concepts.

The fifth part of the thesis looks at the dead-end of the Soviet philosophical system in the 1980s (1980–1986). During this period, alongside Soviet Marxism and its more "liberal" interpretation (in particular, Eugenijus Meškauskas and his philosophical school) other philosophical approaches appear more and more clearly. For example, research into the history of Lithuanian and Western philosophy is rapidly developing, there is a visible formation of the analytical philosophical trend (Evaldas Nekrašas, Rolandas Pavilionis, Algirdas Degutis) and the continental philosophical tradition (Arvydas Šliogeris, Arūnas Sverdiolas, Tomas Sodeika). A new generation of philosophers is also entering philosophical research and studies, who will shape the philosophical discourse in Lithuania after the Soviet occupation and during the desovietisation of philosophy. In the 1980s, we see the results of the "professionalization" of philosophical studies: the study of philosophy is becoming more and more clearly separated from scholasticised Marxism. The balance of power between career philosopher-academics and party ideologues in academic institutions gradually begins to shift against the latter. Although most of the young professionals in the academy are essentially self-taught, one can see attempts not only to passively accept the tradition and texts of Western philosophy, but also to engage in more serious interpretations of it, or to develop their own ideas. In addition to textbook Marxism, the academic discourse already quite clearly shows a freer interpretation of Soviet Marxism. Ideological constraints remain, but they are respected either by bypassing some of the "dangerous" topics (non-Marxist-Leninist political philosophy remains beyond the boundaries of public discourse), or by formalized and ritualized "tributes" of quotations.

In Lithuania, during this period, one can also see the informal intellectual environment more clearly: texts by philosophers from the diaspora are more widely available and read, and there is a relative increase in the availability of a variety of Western philosophical literature (as well as books published in the socialist bloc). An informal philosophy seminar for young scholars is held at the Institute of Philosophy, Law and Sociology. The novelty of the seminar itself in terms of its form is also important: it is no longer just a formal meeting of an official institution (a department, division, section, scientific council or primary party organization), but a place where academics gather to talk about philosophy and philosophical texts, driven by a non-formal obligation. E. Zweerde aptly summarized that despite the existence of public spaces (conferences, journals), the real philosophical agora in the Soviet Union was the kitchen (*kuchnia*).

These trends, however, must not detract from the fact that there remained both a horizontal and a vertical system of control and the threat of repression, ideological pressure and ideological and political struggles between different academic and ideological groups. A network of horizontal control was operating through departments, institutes, research councils, the primary party organization, and a multi-layered method of reviewing and editing texts. All this also had an element of self-preservation and self-censorship, reinforced by public reviews and criticism from the flank of the "orthodox" dogmatic ideologists.

In the philosophical institutions of this period, too, we can no longer speak of major institutional shifts – the only notable one is the separation of the Department of History of Philosophy and Logic at Vilnius University from the Department of Atheism in 1982, mainly under the authority of Rolandas Pavilionis (the separation was also due to the natural growth of the Department). Until 1988, the Department of Philosophy continued to be headed by E. Meškauskas, while J. Macevičius and J. Minkevičius continued to occupy the most important positions in the structure of the LSSR Academy of Sciences.

The series of translations of philosophical classics were also gaining momentum at *Mintis* publishing house. In 1981, the first major work of non-Marxist political thought was published (Plato's *Republic*, translated by Jonas Dumčius), and in 1982, Immanuel Kant's *Critique of Pure Reason* was published (translated by Romanas Plečkaitis). Although the space of translation was also supervised through editing, it should be noted, without indulging in anachronistic reflections, that the silent work of translation in the 1980s, the accumulation of translations of classical philosophical texts, created the preconditions for the subsequent transformation of philosophical discourse and philosophy. Writing about the most important authors in the canon of Western philosophy is also important as a form of cultural reception and 'participation' in philosophy. Translation, reading, quotation and private reflection, although difficult to show in historical research, have a significant cultural effect. The shifting balance between academic philosophy and ideology is also symbolically seen in the appearance of Marx's early philosophical writings in Lithuanian in 1986. It should be noted that they are translated by academic philosophers and not by anonymous members of a collective editorial board.

The weakening of Soviet Marxism's position as an ideological theory in the last soviet decade can be identified in two ways, as a general cultural phenomenon and as a product of academic socialization. From the point of view of the field of academic philosophy, this transformation was probably

due both to a certain evolution of the interests of its participants and to a perceived need to cultivate one's own social and cultural capital, not only as a transformation of the transformation of the capital of philosophers-as-philosophers, but also of philosophers-as-academics. One must not forget the general disbelief in ideology or the cynical attitude towards it. This disillusionment with ideology, however, at the same time opened up another temptation: the supposed "de-ideologization" of Marxism.

Chronologically, the epoch of Gorbachev's perestroika and the Sajūdis, and the way in which ideologues and philosophers appeared in the public sphere at that time, has been left outside the scope of this study. The study of this period would require both a different approach and much different objectives – it should be a historical study of social and political institutions. In the 1980s, politics and political ideologies were discussed in private conversations, the younger generation of philosophers was particularly interested in liberalism and libertarianism, and a significant number of philosophers were active in the Sajūdis on different levels. A closer examination could have been made on how both philosophers and ideologues in the Soviet period operated within the party and nomenklatura structures, and how they were supervised and attempted to be supervised by the Central Committee of the CPSU, and more generally by the Central Committee of the USSR. The involvement of the KGB is also to be studied more closely and separately.

For future research, the question raised by Tomas Sodeika and Arūnas Sverdiolas already in the last years of the Soviet occupation about the more general effects and traces of Soviet ideology in society and thought – in this case, in the Lithuanian philosophical community and philosophical discourse – remains. Plato, in the analogy of the cave, tells of the philosopher's coming out of the cave and seeing the sun (the idea of the good) – Soviet ideology has reversed this scheme: the sun here is the ideological light, but much more important is the attempt to convince the prisoners of the cave that they are free. The Soviet attempt at persuasion failed, but it was hardly without consequences for intellectual habits and the academia.

CURRICULUM VITAE

Laurynas Peluritis

lpeluritis@gmail.com

EDUCATION:

2017–2021 PhD studies:

Doctoral studies at the Faculty of History (VU) and the Lithuanian Institute of History.

2014–2017 Masters studies:

MA in Philosophy at the Faculty of Philosophy (VU).

2010–2014 Bachelor studies:

Bachelor of Philosophy at the Faculty of Philosophy (VU).

CONFERENCES AND SCIENTIFIC TRIPS:

2021 – Memory Studies Association annual conference “Convergences” at the University of Warsaw on July 5-9, 2021 (online).

2019 – Academic conference “Ideologijų šmėklos” in Vilnius at the Lithuanian Culture Research Institute on December 6–7, 2019.

2019 – International student conference “Bridges in the Baltics” in Riga at the University of Latvia on October 11–12, 2019.

Languages: English – C1; Russian – B2; Lithuanian – native.

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

1. Laurynas Peluritis, „Ideologijos problema sovietiniame marksizme ir tylioji polemika „Meškausko mokykloje“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 42, 2019, p. 325–341;
2. Laurynas Peluritis, „Filosofija ir marksizmo-leninizmo diegimas Lietuvos aukštosiose mokyklose 1944–1947 metais“, in: *Lietuvos istorijos studijos* t. 47, 2021, p. 62–81, <https://doi.org/10.15388/LIS.2021.47.3>.

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
bookshop.vu.lt, journals.vu.lt
Tiražas 12 egz.